

INSIKT OCH HANDLING

Utgiven av
Hans Larsson Samfundet

Volym 6

REDAKTÖR: TORD SIMONSSON
DISTRIBUTION: AB PH. LINDSTEDTS
UNIV.-BOKHANDEL
TRYCKNING: SKÅNSKA CENTRALTRYCKERIET AB,
LUND 1966

ISSN 0436-8096

PDF: TABULA, MÄRSTA 2020
ISBN: 978-91-88702-16-6
VERSION 1.0 — 2020-05-14

Innehåll

- 4 Vetenskapsmannen och samhällslivet
Gunnar Aspelin
- 17 Vad menas med »en bra dikt»?
Tryggve Emond
- 28 Från demokrati till teknokrati?
Alf Nyman
- 69 Om själslivets fysiska betingelser
Konvergerande teorier hos Platon, Aristoteles och Epikuros
Hans Regnéll
- 89 Dikt och sanning
Erik Ryding
- 107 Den inre spänningen i liberalismen
Ett idéhistoriskt perspektiv
Elof Åkesson

Vetenskapsmannen och samhällslivet

Gunnar Aspelin

Denna essä återger med vissa ändringar innehållet i ett föredrag på Nordisk
sommeruniversitet 1953 med titel »Vetenskapsmannen inför den
sociala verkligheten».

Vetenskapen går sin egen väg och vill hävda sitt oberoende av de intressen, som bryter sig mot varandra på det offentliga livets krigsskådeplats. Dess enda ideal är sanningen, och den får inte anpassa sig efter rådande värderingar, de må vara bestämda av gammal tradition eller av en strävan att söka nya sociala livsformer. Men självständighet betyder inte isolering. Forskarens sätt att ställa sina problem uppvisar alltid ett visst samband med den historiskt givna miljö, i vilken han lever och verkar. Att studera detta samband är uppgiften för den moderna disciplin, som kallas kunskapssociologi. Den vill, säger en av dess representanter, »analysera förhållandet mellan kunskap och existens» (d. v. s. vår socialt bestämda tillvaro) och att »spåra de former, som detta förhållande tagit i mänsklighetens intellektuella utveckling» (Karl Mannheim: *Ideology and Utopia*. London 1936 s. 327). Och vetenskapliga teorier kommer ofta nog att påverka den allmänna inställningen till brännande sociala problem. Det är detta i och för sig triviala faktum, som här skall göras till föremål för några reflektioner. Den fråga, som jag skulle vilja ställa, kan formuleras så här: hur långt kan vetenskapsmannen taga ställning till samhällslivets värdespörsmål utan att upp-

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

giva sin ställning som vetenskapsman och spela åsiktsförkunnarens roll?

Först några historiska exempel. Under det sjuttonde århundradet, den moderna vetenskapens genombrottstid, profeterade det nya tänkesättets banérförare om en ny guldålder genom de naturvetenskapliga insikternas tillämpning i teknik och läkekonst. Francis Bacon väntade sig ett framåtskridande utan gränser tack vare de resultat, som skulle vinnas med den planmässiga induktionens metod. Han kände sig inte blott som en sanningssökare, vars mål var en *scientia lucifera*; hans arbete stod i tjänst hos mänsklighetens vitala intressen; han ville ersätta den ofruktbara universitetslärdomen med en *scientia fructifera*, som kunde skapa allt bättre livsbe-tingelser. Går man till Descartes' programskrift *Discours de la méthode*», möter man samma tema. Den store matematikern förutsåg en tid, då fysiken skulle omsättas i en ny teknik och göra människorna till naturens egen- domsherrar (maîtres et possesseurs de la nature). Då skulle de kunna fritt njuta av de gåvor, som jorden skänkt dem. Och när medicinen under »den nya filosofiens» ledning vunnit exakt kunskap om människokroppens sinn-rika mekanism, skall den bli i stånd att skapa en lyckligare och högre ut-vecklad mänsklighet.

Det nittonde århundradets radikala kulturfilosofer ville ge vetenskapen en ännu högre uppgift i mänsklighetens tjänst. Den skulle inte blott höja det materiella välståndet och föra ett segerrikt krig mot förhärjande sjuk- domar. Den skulle också utarbeta en teknik för lösandet av de sociala pro-blem, som framdrivits av den industriella revolutionen. Naturvetenskapen hade vunnit den maktställning, som Bacon och Descartes drömde om. Fy- sikerns, kemistens och fysiologens laboratorier är vapensmedjor i kriget mot sjukdom och nöd. Tack vare dessa forskare har man uppfunnit effekti- vare produktionsinstrument och nya kommunikationsmedel, som tycks realisera den gamla drömmen om en gemenskap över alla politiska och språkliga gränser. Livsprocessernas natur har avslöjats genom tålmodiga experiment; därigenom har läkarens konst fått en fast grundval. Samhälls- vetenskapen är ännu ung och befinner sig på trevandets stadium, men den kan motse en lysande framtid. Ju bättre vi lär känna den sociala dynami-

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

kens lagar, desto bättre blir vi i stånd att organisera samhället på ett rationellt sätt. Politiken har hittills byggt på slumpvisa erfarenheter och dirigerats av irrationella maktsträvanden. Den kan bli en tillämpad vetenskap liksom medicinen och den industriella tekniken.

Hos två franska författare vid mitten av 1800-talet får denna vetenskapliga framstegsoptimism sitt klassiska uttryck. Den ene hade fått sin första utbildning vid ett katolskt prästseminarium men brutit med kyrkoläran och ägnat sig åt den österländska språkvetenskapen. Hans namn var Ernest Renan, och han utvecklade sin syn på forskningens möjligheter i en bok med titeln *L'avenir de la science*. Den andre var en före detta student vid École polytechnique, som liksom många andra unga intellektuella entusiasterna av Saint-Simons socialistiska reformplaner. Han hette Auguste Comte och brukar i filosofihistoriska handböcker figurera som positivismens grundläggare.

Renan förkunnar sina idéer med en patetisk retorik, som för tanken till Lamennais och Lacordaire och andra mästare i den katolska predikokonsten. Han hyllar vetenskapen som en frälsande och frigörande makt; den skall ge svar på alla släktets livsfrågor och skapa en mänsklighetens rationella organisation. Staten skall inte som nu styras av furstars maktspråk och folkmajoritetens växlande intressen. Den nya politiken skall förverkliga de tankelinjer, som forskarna uppdragit med sin strängt sakliga metod. Med ett ord: den unge filologen drömmer om en modern variant av den platonska mönsterstaten, där filosoferna är konungar eller konungarna filosofer.

Auguste Comte förfäktar liknande tankar på sin tungrodda och allt annat än belletristiska katederprosa. I sin *Cours de la philosophie positive* ger han först en konstruktiv framställning av mänsklighetens intellektuella utvecklingshistoria. Den börjar med ett »teologiskt» stadium, som når sin höjdpunkt i medeltidens katolska världsåskådning. Därefter följer ett »metafysiskt» stadium, då den givna världen förklaras med hjälp av abstrakta principer. Inom samhällsläran representeras denna epok av den klassiska naturrätten. Sist kommer det »positiva» stadiet, då tanken resignerar inför de

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

yttersta problemen och i stället söker det lagbundna sambandet mellan företelserna. Dess devis lyder: »savoir pour prévoir pour pouvoir». Naturvetenskaperna har nått det positiva stadiet, men samhällskunskapen arbetar ännu med metafysiska och till en viss grad med teologiska tankar. Comte ville nu lägga grunden till en ny socialvetenskap, som han kallade sociologi; som bekant fick namnet snart burskap i den internationella litteraturen trots protester från pedantiska språkvårdare. Sociologien skulle studera sammanhanget mellan samhällets olika livsyttningar (social statik) och fastställa lagarna för den sociala utvecklingsprocessen (social dynamik). Dess resultat skulle läggas till grund för den praktiska politiken. Lagstiftning, rättsskipning och administration skulle liksom ungdomens uppföstran besjålas av sociologiens och den positiva filosofiens anda.

Det betyder, att vetenskapsmännen och speciellt socialforskarna får ledande ställning i den Comteska positivismens framtidsstat. De skall ange målen för det praktiska samhällsarbetet och anvisa de bästa medlen för att realisera dessa ändamål. Även hos Comte möter vi en tidsenlig form av den platonska statstanken. Den intellektuella eliten blir det högsta skiktet i ett hierarkiskt ordnat samhälle.

De flesta vetenskapsmän skulle förmodligen undanbe sig den höga plats, som Auguste Comte ville tilldela dem. De skulle åtminstone känna starka betänkligheter, om de gjorde sig en konkret bild av det sociala framtidsprojektet. Låt oss tänka oss en akademi av landets främsta forskare inom nationalekonomi och sociologi, statsvetenskap, pedagogik och psykologi, socialmedicin och andra vetenskaper, som studerar samhället ur olika perspektiv. Medlemmarna av denna akademi har till uppgift att utarbeta allmänna planer, som bestämmer arbetet med konkreta samhällsproblem. Detta högsta råd skall äga en utomordentlig auktoritet. När professor Andersson och professor Pettersson och professor Lundström framlägger sina utlåtanden, talar de inte som enskilda vetenskapsmän utan i Vetenskapsens eget namn, liksom påven, när han talar *ex cathedra* som innehavare av det högsta kyrkliga läroämbetet. *Profanum vulgus* måste böja sig för deras samlade sakkunskap. Och följden skulle förmodligen bli, att de härskande

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

vetenskapliga doktrinerna stelnar till ett ortodoxt lärosystem. På dem bygger ju samhällets lagar och institutioner; att ställa dem under debatt innebär alltså att betvivla själva grunden för vår sociala organisation. Nya vetenskapliga hypoteser, som strider mot de fastställda sanningarna, måste under sådana förhållanden te sig ytterst riskabla för det lärda kollegiet och för varje välsinnad medborgare. Alla konservativa makter skulle resa sig mot nyhetsmakerierna, och en utomstående forskare med lust att gå sina egna vägar skulle sannolikt förlora alla chanser att vinna gehör. Kanske skulle han slippa yttre repressalier, men, som den kloke Voltaire konstaterar: »rien n'est si désagréable que d'être pendu obscurément». (Lyckligtvis skulle projektet med all sannolikhet visa sig ogenomförbart på grund av de lärda herrarnas oförmåga att komma till samstämmigt resultat. Man får nog antaga, att de auktoritativa utlåtandena kompletteras med en lång rad av reservationer.)

Därtill kommer en annan sak. Auguste Comtes positivistiska kleresi har inte blott att bestämma de bästa metoderna att realisera ett socialt syfte. Dess medlemmar är på samma gång kompetenta att avgöra de riktiga *målen*, att fastställa riktpunkterna för social verksamhet. Då ställer sig genast frågan: kan forskningen över huvud avgöra frågan om de mänskliga målsättningarnas riktighet och oriktighet? Eller måste den frågan hänskjutas till de enskildas personliga avgörelse? Moderna forskare torde i allmänhet acceptera det senare alternativet. De skulle nog förklara sig inkompetenta att taga plats i domarsätet och nöja sig med protokollsekreterarens anspråkslösare uppgift. De vill framlägga handlingarna i målet; beslutet är inte deras sak.

Från Renans och Comtes vetenskapliga storhetsdrömmar är vägen lång till representativa nutidsförfattares resignerade syn på forskarens sociala uppgifter. Med stor klarhet och pregnans ställdes problemet av den tyske sociologen Max Weber, en forskare med stränga metodiska krav och på samma gång livligt engagerad i tidens socialreformatoriska strävanden. Att klart fixera gränserna för vetenskapens kompetens i samhällslivet var för honom ett obetingat intellektuellt redlighetskrav. Han ställde frågan: un-

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

der vilka betingelser kan vetenskapsmannen just som vetenskapsman taga till orda i sociala och politiska debatter; när upphör han att tala som forskare för att i stället spela den praktiske politikerns roll. Webers svar kan fritt återgivas på följande sätt:

Om ett visst syfte föreligger, kan vetenskapsmannen bedöma olika medel att realisera detsamma. Medicinaren kan säga, att en planerad bostadsreform skulle verka gynnsamt ur socialhygienisk synpunkt. Kriminalisten kan värdera den som ett effektivt medel för sanerandet av de regioner, där brottsfrekvensen uppvisar maximala siffror. Alltså kan projektet rekommenderas ur den förutsättningen, att folkhälsans främjande och brottslighetens sjunkande betraktas som ett vitalt samhällsintresse. Därvid förutsättes, att inga ännu betydelsefullare intressen blir lidande, eller bättre uttryckt att inga sociala värden, som taxeras ännu högre, måste uppoffras. En nationalekonom eller finansteoretiker förklarar kanske: projektet är synnerligen kostsamt, och om det skall realiseras, måste man begränsa anslagen för andra ändamål, exempelvis vissa former av socialvård, det militära försvaret eller den högre undervisningen. Vilket av dessa syften bör tillgodoses före de andra? På den frågan kan nationalekonomen inte svara i sin vetenskaps namn. Antag nu, att en specialist på internationell politik blandar sig i diskussionen. Han finner det sannolikt, att det nuvarande världsläget för till en mellanfolklig konflikt, där hans land kommer att befinna sig i farozonen. Om vi vill bevara vår nationella integritet, säger han, måste vi först och främst sörja för en effektiv upprustning. Och då blir vi tyvärr tvungna att tillsviðare skrinlägga planerna på en dyrbar bostadsreform. Allt detta under förutsättningen, att statens oberoende betraktas som ett värde, för vilket alla andra intressen måste tråda tillbaka. Här kommer vi till en punkt, där den vetenskapliga argumenteringen tycks upphöra. En försvarsnihilist kan säga: den nationella självständigheten är en likgiltig sak. Det är tvärtom önskvärt, att de mindre nationerna uppgår i någon större statsbildning, som genom sin överlägsenhet kan garantera en fast mellanfolklig ordning. Han kan säga: vår självständighet är en god sak men inte så värdefull, att vi för dess skull kan taga risken av ett förödande krig.

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

Han kan utgå från en radikal pacifism av Tolstojs typ, som förbjuder oss att möta aggressioner med vapenmakt. Sådana värderingar kan inte vederläggas av någon vetenskap. De kan endast accepteras eller avvisas på känslomässiga grunder.

Enligt Weber kan vetenskapsmannen alltså säga: vissa sociala mål betraktas som eftersträvansvärda; i så fall kan de realiseras på bästa sätt genom den eller den åtgärden, medan andra åtgärder skulle visa sig ineffektiva. Men värdet av dessa syften faller utanför området för hans kompetens.

Denna lösning av problemet är enkel och verkar i hög grad acceptabel. I stort sett tror jag att den är hållbar, men om man tillämpar den på konkreta fall, kan den ge anledning till åtskilliga spörsmål.

Inom ett visst samhälle råder en »värdegemenskap», för att använda en gängse fras. Mindre högtidligt uttryckt: hos befolkningen inom ett visst geografiskt område föreligger en relativ enighet beträffande de och de syftemålen. Eller: majoriteten av de socialt engagerade medlemmarna inom samhället omfattar vissa värderingar. En vetenskaplig specialist anmodas att göra en utredning om bästa sättet att förverkliga ett sådant syfte. Man kan tänka sig tre olika fall.

Vetenskapsmannen är en renodlad teoretiker av typen Adrien Sixte i Paul Bourgets roman *Le disciple*. Han är ganska likgiltig för de sociala värdefrågorna och intresserar sig endast för frågan: vilka är de sannolika följderna av en bestämd åtgärd? Samhället är för honom ett experimentalfält, där olika hypoteser verifieras eller falsifieras. Får han en samhällsteknisk uppgift, så utför han den av rent forskningsintresse utan att bekymra sig mycket om det ändamål, som utredningen skall tjäna.

Den renodlade teoretikern hör till samma värld av konstruerade idealtyper som Kierkegaards estetiker och den klassiska nationalekonomiens *homo oeconomicus*. Men givetvis förekommer han approximativt i den verkliga världen.

Ett annat fall: En vetenskapsman har bestämda sociala värderingar, som överensstämmer med en given målsättning. Han är exempelvis övertygad socialist och sysslar med de lämpligaste metoderna för kreditväsendets so-

cialisering. Han är försvarsvän och arbetar med en militärpsykologisk undersökning, som skall bidra till effektiviseringen av landets försvarsväsen. Forskningsintresset och det medborgerliga intresset befinner sig här i fullständig harmoni.

Men det finns också en tredje möjlighet: Forskarens egna värderingar kolliderar med förutsättningen för ett av ett socialt intresse dikterat arbete. I de totalitära staternas tidevarv kan man lätt föreställa sig en sådan tillspetsad konfliktsituation. En socialpsykolog verkar i en stat, vars regering strävar att helt dirigera den allmänna opinionen. Propagandaministeriet anmodar honom att undersöka de bästa metoderna för att inympa vissa önskvärda föreställningar hos de stora folkmassorna. Psykologen vill vara lojal mot regimen så långt det är förenligt med hans personliga övertygelse. Men han hyser en bestämd antipati mot åtskilliga yttringar av den rådande politiken. Han måste avgjort förkasta många av de tänkesätt, som skall bringas allmänheten och göras till statens ideologiska grundval. De strider mot hans elementära moraliska begrepp; han kan inte befrämja dem utan att förlora sitt ansikte. Därför vägrar han att ställa sig till förfogande med risk att införas i säkerhetspolisens register över misstänkta element.

Nu kan man naturligtvis säga, att striden inte står mellan vetenskapen och vissa sociala målsättningar. Forskningen som sådan är neutral i värdefrågorna. Konflikten föreligger mellan härskande gruppers intresse och vissa värderingar, som omfattas av professor X eller docent Y. Psykologen är en humant kännande person; därför vill han inte gynna en propaganda, som syftar till brutal aggressivitet mot vissa raser eller socialgrupper. Han önskar internationell avspänning och vill inte befrämja chauvinistiska lidelser; han vill inte göra sig skyldig till den synd, som Julien Benda kallade »klerkernas förräderi». Ur rent vetenskaplig synpunkt finns det ingenting som hindrar honom att exempelvis undersöka de bästa betingelserna för en framgångsrik antisemitisk agitation eller för uppammandet av ett hatkomplex mot föregivna fiender, varigenom regeringen får en säkerhetsventil för inre missnöje. Tvärtom har han kanske möjlighet att genom en sådan undersökning göra nya rön av stort socialpsykologiskt intresse.

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

Men en sådan klyvning av professor X i en värdeneutral vetenskapsman och en värderande människa är naturligtvis psykologiskt sett en verklighetsfrämmande abstraktion. Och bortsett därifrån kan man tänka sig situationer, då klyvningen är principiellt omöjlig. Jag syftar på det enkla faktum, att den vetenskapliga verksamheten förutsätter vissa värdepremisser, utan vilka den blir totalt meningslös. Forskaren måste föredraga sanningen framför falskheten, det sannolika framför det osannolika, verkligheten framför skenet, sorgfälligt prövade antaganden framför godtyckliga och okontrollerade privatmeningar. Han måste intaga en sådan attityd i sitt arbete, hur han än förhåller sig utanför sitt bibliotek eller sitt laboratorium. Och inte nog därmed: han kan inte fuska med sanningskravet i någon situation utan att såga av den gren, som han själv sitter på. I en värld, där åsikternas sociala nytta sättes framför deras sakliga riktighet, förlorar vetenskapen sina elementära livsbetingelser.

Socialpsykologen i vårt exempel anmodas att ge recept för en effektiv propaganda i statsintressets tjänst, det vill säga i tjänst hos den politiskt härskande gruppen. En sådan propaganda måste utnyttja gängse föreställningar, som kan utlösa starka affekter. Den kan exempelvis med framgång begagna tron, att allehanda missförhållanden beror på en moraliskt mindervärdig minoritet — kapitalister eller judar och marxister eller protestanter och fritänkare. Som vetenskapsman vet socialpsykologen mer än väl, att dessa föreställningar saknar reellt underlag. Och just som vetenskapsman kan han inte rekommendera deras spridning, även om han vore en kallhamrad teoretiker utan intresse för humanitära synpunkter. I så fall skulle han offra sanningsintresset och följaktligen underminera grundvalarna för sin egen verksamhet. I denna situation föreligger en oförsonlig konflikt mellan ett politiskt intresse och det vetenskapliga arbetets fundamentala värdepremisser.¹

Vi kan — åtminstone preliminärt — godtaga Max Webers ståndpunkt. Men då måste vi tillägga en sak. Det finns syften, som inte kan förverkligas

1 »Jag avskyr förfalskare, min vän», säger M. Bergeret hos Anatole France på tal om Dreyfusaffären. »Det bör vara en språkforskare tillåtet.»

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

utan användning av medel, som är oförenliga med vetenskapens egna betingelser. Ett sådant mål är den ideologiska likriktning, som eftersträvas i totalitära stater av olika typ. Ty likriktningen betyder, att vissa affektladdade föreställningar allmänt accepteras och helt bestämmer gruppmedlemmarnas beteendemönster. En prövning av deras verklighetshalt måste äventyra den önskvärda enhetligheten i tanke och känsloliv. Men en vetenskap, som inte får fritt granska gängse föreställningar och som är förpliktad att rationalisera fastställda meningar, har ingenting gemensamt med den vetenskap, som bjuder oss att söka sanningen även om det bär till helvetets portar.

Det finns situationer, då forskaren inte kan stå neutral inför givna politiska syften utan att döma sig till självuppgivelse.

Max Webers resonemang kan också framkalla en annan fråga. Är vetenskapen enligt sina förutsättningar totalt inkompetent att bedöma sociala målsättningar? För att diskutera frågan måste vi först göra en enkel distinktion i anslutning till ett konkret exempel.

Anarkismen är en politisk ideologi, som uppvisar flera olika varianter. Deras gemensamma ideal är ett fritt samhälle, där statstvånget upphävts och där ingen individ eller grupp har möjlighet att exploatera och behärska andra samhällsmedlemmar. Alla ekonomiska och sociala klasskillnader är avskaffade, de fria individerna förenas av solidaritetens band, och de enskildas intressen sammanfaller med det gemensamma intresset.

Är ett sådant framtidssamhälle något önskvärt oberoende av möjligheterna att realisera detsamma? Kanske är det en ren utopi, men kan likväl tjäna som en ideell riktpunkt för det praktiska reformarbetet? På sådana frågor kan ingen vetenskap ge bestämt svar.

Vi kan fråga: är Proudhons eller Krapotkins eller Max Nettlaus samhällsideal ett eftersträväsvärt mål? Svarar man ja på denna fråga, så accepterar man i regel två satser: Det anarkistiska samhället skulle i och för sig vara ett gott samhälle. Det är vidare realiserbart, även om tiden kanske »inte är mogen» därför. Att eftersträva något orealiserbart skulle för de flesta människor te sig som en praktisk orimlighet, även om det inte är lo-

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

giskt orimligt. Den första satsen är ett rent värdeomdöme, men den andra satsen är en realsats, som kan formuleras: inga kända fakta motsäger tanken på en samhällsordning enligt anarkismens program. Och ett sådant påstående kan principiellt provas med vetenskapliga metoder.

Först och främst kan det anarkistiska samhällsprojektet göras till föremål för en logisk prövning. Man kan undersöka, om de olika tankegångarna stämmer över ens med varandra; man kan granska de grundbegrepp, som lärans förkunnare förutsätter. Även Max Weber erkänner, att sociala målföreställningar kan underkastas en logisk granskning.

Antag, att denna ideologi kan formuleras på ett sätt, som motsvarar alla rimliga pretentioner på formell klarhet och motsägelsefrihet. Då kommer man till huvudfrågan: är den realiserbar i den värld, som vår erfarenhet hänför sig till. Eller klarare uttryckt: finns det konstanta sakförhållanden sådana att projektets förverkligande måste betraktas som i hög grad osannolikt? Dessa eventuella hinder kan vara av ekonomisk karaktär. National-ekonomen kan kanske visa, att Krapotkin och de andra teoretikerna gjort upp sitt försörjningsprojekt utan att taga hänsyn till vissa fundamentala data i hushållningslivet. Kanske kan man visa på svårigheter av sociologisk och psykologisk art: det kan hända, att anarkismen strider mot vår kunskap om vissa konstanta faktorer i människornas och de organiserade gruppernas liv. Med ett ord: frågan om anarkismens sannolika hållbarhet i den verkliga världen kan behandlas som ett vetenskapligt problem.

Skulle svaret bli negativt, så kan man inte *logiskt* sluta: alltså bör man inte eftersträva detta sociala mål. Om någon säger: »man bör sikta mot skyn, om man vill träffa skogsbrynet; just i kampen för oupphinneliga syften utvecklar människan sina bästa egenskaper», så är en sådan ståndpunkt vetenskapligt oangriplig.² Vetenskapsmannen kan endast säga: *om* ni vill begränsa er till realiserbara syften, så gör ni klokt om ni avstår från att arbe-

2 Georges Sorel betraktade syndikalismens ideologi som en realitetslös myt. Den har dock högt värde som stimulans för energien och kampviljan. (Se hans resonemang i *Réflexions sur la violence*).

ta på detta sociala program. Men antag, att svaret blir positivt. Vi har att göra med ett socialt ideal, som är logiskt oklanderligt och inte behöver strida mot samhällsvetenskapliga fakta. Även i detta läge ställer sig frågor, som faller inom vetenskapens rayon. Den kan påvisa, att ett givet samhällsprojekt visserligen kan tillfredsställa vissa intressen men på bekostnad av andra intressen, som dess anhängare inte gärna avstår från. Ett socialt behov skulle bli bättre tillgodosett än under nuvarande förhållanden. Men möjligheterna att tillgodose ett *annat* önskemål måste betydligt reduceras. Det blir nödvändigt att välja mellan ting, som är föremål för en hög positiv uppskattning. Forskaren kan visserligen inte ge direktiv för *hur* valet bör ske, men han kan på sakliga grunder hävda, *att* valet måste ske.

Gustaf Cassel gav en gång ut en bok, som bar titeln *Socialism eller framåtskridande*. Med framåtskridande menade han en ekonomisk utveckling, som innebär en successiv stegring av produktionen och därmed en ökad behovstillfredsställelse. I sin bok ville han visa, att en socialistisk produktionsordning måste medföra minskade framstegsmöjligheter i jämförelse med den så kallade fria marknadshushållningen. Om hans tankegång är riktig, vilket jag lämnar därhän, måste socialismens anhängare avstå från hoppet om ett stigande ekonomiskt välstånd under den nya regimen. De måste tvärtom räkna med en lägre nivå än den som kan uppnås i en privatkapitalistisk regim under för övrigt likartade villkor. Därmed är emellertid inte den socialistiska samhällsteorien vederlagd och den kapitalistiska marknadshushållningens överlägsenhet påvisad. Socialismen kan motiveras med andra värderingar, allmänna rättfärdighetsidéer, önskvärldheten av klasskillnadernas utplånande, större garantier för ekonomisk trygghet o. s. v. Men om man sätter »det ekonomiska framåtskridandet» högst på värdeskalan och accepterar Cassels argumentering, kan man inte välja det socialistiska alternativet. Mer kan man inte säga utifrån dessa förutsättningar. Om man sätter andra värden högre och anser sig ha goda skäl att hoppas på deras förverkligande i en socialistisk regim, fäster man inte stort avseende vid den berömde nationalekonomens synpunkter. Kanske man betraktar den materiella välståndsökningen som en sak av mindre vikt eller

VETENSKAPSMANNEN OCH SAMHÄLLSLIVET

rent av som ett negativt värde. Det finns ju högst aktningsvärda etiska åskådningar, både religiösa och »profana», som sett saken på det sättet. »Sämre och sämre skolen I hava det», säger Nietzsche, »endast då växer människan i höjden». Och Love Almquist skrev som bekant en essay till den svenska fattigdomens lov. Sådana värderingar kan naturligtvis inte »vederläggas» med förståndsargument.

Till en viss grad är vetenskapen befogad att yttra sig om de målsättningar, som gör sig gällande i våra sociala brytningar. Den kan inte ge direktiv för samhällets framtida utgestaltning. Comtes dröm om ett positivistiskt kardinalskollegium hör till utopiernas värld liksom Platons filosofstyrda idealstat. Men den behöver inte nöja sig med den blygsamma uppgiften att prestera expertutredningar i tjänst hos politiskt maktägande intressenter. Den kan, och den måste, pröva verklighetshalten hos de tänkesätt, som representeras av olika opinionsgrupper. Logikern och semantikern, national-ekonomen, sociologen och psykologen kan ur sina facksynpunkter bidra till detta kritiska sovringsarbete. De måste i forskningens eget intresse hålla gränsen klar mellan vetenskaplig diskussion och politisk förkunnelse. Därvid har många försyndelser begåtts av politiskt engagerade forskare, vilka framställt sina värderingar som slutsatser ur vetenskapliga premisser. Man har talat om vetenskaplig liberalism och vetenskaplig socialism och menat att liberalismen eller socialismen skulle vara en konsekvens av socialvetenskapens resultat. Man har motiverat imperialistisk maktpolitik med falska analogier från den darwinska selektionsläran. Max Webers krav på ärlig boskillnad måste upprätthållas i hela dess stränghet. Men alla dessa avskräckande exempel borde inte driva forskarna till att ängsligt undvika brännande sociala principfrågor i objektivitetens missriktade namn. Vetenskapsmannen har sin nödvändiga uppgift i den sociala utvecklingsprocessen; det gäller blott att klart inse uppgiftens innebörd och vara medveten om dess begränsning.

Vad menas med »en bra dikt»?

Tryggve Emond

De flesta spontana omdömen om konstverk uttryckes i summariska standardfraser; »en vacker dikt», »en fin film» och »en stilig sak» är liksom nytillskottet »en kul grej» exempel på sådana estetiska standardomdömen. I offentligt framförd kritik uppträder de emellertid inte lika ofta som i umgängeslivet; här brukar vi i stället möta mer eller mindre ingående beskrivningar av egenskaper som kritikern särskilt uppmärksammat hos det estetiska objektet. Dessa egenskaper bestämmer naturligtvis också hans allmänna inställning i positiv eller negativ riktning, men han finner det inte sällan onödigt att komplettera sin framställning med en sammanfattande värdering. Är läsaren något så när hemmastadd i kritikerns språkbruk, kan han ändå många gånger ganska tydligt spåra en viss värdering mellan raderna. Man kan säga att kritikern i sådana fall förfar på rakt motsatt sätt i förhållande till den spontane bedömare: medan den senare uttalar en direkt värdering utan att närmare motivera den, motiverar kritikern en värdering som han inte direkt uttalar.

Ibland ligger det kanske en kombination av osäkerhet och diplomati bakom, när kritikern avstår från att uttala en kategorisk dom, avstår från att säga »det här är konst» eller »det här är inte konst», »det här är bra» eller »det här är dåligt»: genom att låta beskrivningen tala för sig själv binder han sig inte lika tydligt vid en bestämd ståndpunkt. Men det kan säkert

också vara något annat än kamouflerad osäkerhet eller stilekonomiska skäl som spelar in, när en kritiker undviker de i umgängeslivet så vanliga standardomdömena: kritikern försöker informera om en upplevelse som han inte kan räkna med att han har gemensam med läsaren, och i en sådan situation är det naturligt att uppfatta varje standardomdöme som en genant grov och otillräcklig upplysning. Speciellt otillfredsställande blir det när upplevelsen varit av positiv art: det verkligt intressanta med ett bra konstverk är ju inte att det är bra, utan det speciella sätt det är bra på, och kritikern ser följaktligen normalt som sin främsta uppgift att i ord fånga något av det individuellt estetiska hos konstverket för att därmed ge en så nyanserad föreställning som möjligt om dess värde. Standardomdömen kan inte hjälpa honom att lösa den uppgiften.

Men detta innebär inte att vi klarar oss helt utan »bra» och »dålig», »konst» och »inte konst», som estetiska grundkategorier. I den estetiska reaktionen är det positiva eller negativa utslaget något som inte bara har med det aktuella objektets speciella kvaliteter att göra utan också med våra allmänna förväntningar i samband med objekt av just detta slag, även om vi låter våra förväntningar stå ständigt öppna för modifiering. Och det finns tillfällen när även en kritiker har behov av att byta ut den nyanserade beskrivningen mot den summariska värderingen, att låta det generella, spontana primäromdömet komma till tals på bekostnad av de speciella, övervägda motiveringarna. Det som på detta sätt meddelas är och måste vara ganska svävande, men det vore onekligen värdefullt om man på något sätt kunde ange över vilket område svävningarna försiggår. Jag har i annat sammanhang (*On Art and Unity*, Gleerups 1964) försökt analysera den allmänna innebörden av »konst» som estetisk värderingsterm i samband med måleri; jag skall här göra ett utkast till en motsvarande analys med avseende på dikt och i detta syfte föreslå en tolkning av uttrycket »en bra dikt» i dess egenskap av estetisk värdering.

Liksom när det gäller andra likartade estetiska värderingstermer, finns det vissa förhållanden som komplicerar analysen av »en bra dikt». Ett välkänt sådant förhållande är att olika estetiska bedömare ibland har delade

meningar om huruvida en dikt är bra eller ej: de avviker alltså delvis från varandra antingen i sin uppfattning av uttryckets innebörd eller i sitt sätt att uppleva dikt. En annan komplikation är att uttryckets innebörd kan skifta också hos en och samme bedömare: han kan hävda att en dikt är bra på grund av vissa egenskaper och en annan på grund av helt andra. Detta innebär att ingen enda generellt angivbar egenskap eller kombination av egenskaper kan betraktas som en nödvändig betingelse för att en dikt skall kunna sägas vara en ur estetisk synpunkt bra dikt.

En tredje komplikation: om en bedömare åberopar förekomsten av två egenskaper, P och Q, som skäl för omdömet att A är en bra dikt, har han därmed inte sagt att upptäckten av P eller Q eller kombinationen P-Q i en annan dikt, B, måste uppfattas som giltig anledning att kalla B »en bra dikt»; han har bara sagt att den speciella varianten av P och Q i A gör A till en bra dikt. Detta innebär att ingen generellt angivbar egenskap eller kombination av egenskaper i och för sig är en tillräcklig betingelse för bra dikt.

Det har i denna situation blivit mest respektabelt att nöja sig med konstaterandet att »en bra dikt» helt enkelt inte har någon bestämd konstant betydelse: alla försök att definiera eller precisera termen, att analysera fram ett permanent innehåll i detta och liknande uttryck, är dömda att misslyckas. Wittgensteins famösa »familjelikhet» har fungerat som något av en magisk besvärjelseformel för uttalanden i denna anda. Men fastän ingen enstaka generellt angivbar egenskap eller kombination av egenskaper rimligen kan sägas vara nödvändig eller tillräcklig betingelse för en välmotiverad användning av uttrycket »en bra dikt», så tycks dock motive-ringarna för uttryckets användning bara variera inom vissa gränser, detta oavsett om det gäller motiveringarna hos en kritiker eller hos flera. Detta skulle innebära att estetisk kvalitet hos dikt bara uppträder i samband med en viss grupp eller ett visst fält av egenskaper eller verkningsmedel och att uttrycket »en bra dikt» därför konstant refererar till denna grupp eller detta fält. Referensen till denna grupp eller detta fält skulle då kunna sägas vara den konstanta grundbetydelse uttrycket alltid har, samtidigt som det dessutom i varje konkret användningssituation har en specifik totalbetydelse

som skiftar från fall till fall. Det faktum att ett uttryck som »en bra dikt» inte låter sig fullständigt analyseras skulle sålunda inte behöva betyda att det inte alls kan analyseras. Uttryckets grundbetydelse skulle kunna analyseras om man kan ange de typer av egenskaper eller verkningsmedel som kan uppträda i form av estetiska kvaliteter i samband med dikt.

I uppsatsen »On »What Is a Poem?»» (*The Philosophical Review* LXVI, 1957) åskådliggjorde Charles L. Stevenson en tänkbar analys av termen »dikt» genom att med hjälp av en rad kolumner, placerade bredvid varandra så att de tillsammans bildar en rektangel, grafiskt symbolisera de egenskaper som kan anses relevanta för bestämning av en ordsekvens som dikt. Kolumnernas bredd varierar allt efter egenskapernas antagna betydelse, och ett visst mått av en egenskap illustreras genom ifyllande av motsvarande kolumn upp till en viss gräns. Vid grafiskt åskådliggörande av att en ordsekvens bedömes vara en dikt skulle den totala rektangelytan alltid bli ifylld upp till eller över ett fastställt minimum, t. ex. 30 %, men bildens utseende skulle ändå variera från fall till fall, beroende på vilka kolumner som fyllts i och i vilken utsträckning de blivit ifyllda. Denna schematiserade bild av en genrebestämning klargör hur två olika ordsekvenser kan bedömas som dikt på grund av helt olika egenskaper, samtidigt som det framgår att alla företeelser som under de givna förutsättningarna bestämmas som dikter trots allt onekligen har någonting karakteristiskt gemensamt, även om det inte rör sig om en påtaglig egenskap av den typ som var och en av kolumnerna representerar. Det som alla dikter har gemensamt är att de alla har minst ett minimum av den grupp av egenskaper som ansetts relevanta för poesi.

Stevenson sysslar i sin uppsats endast med »dikt» i rent beskrivande mening, men jag vill efter samma principer hävda att »en bra dikt» som estetiskt värdeomdöme alltid innebär att dikten i fråga med estetisk originalitet företräder en viss grupp av egenskaper eller verkningsmedel. Det estetiskt originella företräddandet av denna grupp skulle alltså vara något som kan uppfattas som gemensamt för alla dikter som betecknas som »bra» i estetisk mening.

Vilka egenskaper skulle ingå i en sådan grupp?

De estetiskt relevanta egenskaper inom måleriet som min analys för detta område ledde fram till är: integrerade kontraster, assymetrisk balans, upprepningar med variationer och rörelseindikation. En viss försiktighet bör iakttas beträffande analogier mellan olika konstarter, men det förefaller mig uppenbart att det i åtminstone ett par fall är berättigat att tala om motsvarigheter inom poesien till de nämnda kategorierna inom måleriet. Jag skall introducera de egenskaper som tycks mig estetiskt relevanta inom poesien genom konkreta exempel på poetisk verkan. Med »estetiskt relevant egenskap» menar jag en egenskap som kan utvecklas till estetisk kvalitet. Jag vill understryka att jag inte menar att estetiskt relevanta egenskaper alltid uppträder som estetiska kvaliteter. Vid exemplifieringen kommer jag att hålla mig till en enda dikt, i vilken en sådan utveckling till estetisk kvalitet enligt min mening är klart påvisbar med avseende på samtliga egenskaper jag anser estetiskt relevanta för poesi. Den dikt jag valt är Wilfred Owens *Anthem for Doomed Youth*:

What passing-bells for these who die as cattle?
 Only the monstrous anger of the guns.
 Only the stuttering rifles' rapid rattle
 Can patter out their hasty orisons.
 No mockeries for them from prayer or bells,
 Nor any voice of mourning save the choirs, —
 The shrill, demented choirs of wailing shells;
 And bugles calling for them from sad shires.

What candles may be held to speed them all?
 Not in the hands of boys, but in their eyes
 Shall shine the holy glimmer of good-byes.
 The pallor of girls' brows shall be their pall;
 Their flowers the tenderness of silent minds,
 And each slow dusk a drawing-down of blinds.

En diktare kan uppenbarligen lika väl som en målare arbeta med kontraster; estetisk verkan kan i hans fall vinnas både genom ljudkontraster och betydelsekontraster. Som betingelse för estetisk kontrastverkan gäller också med avseende på dikt att kontrasterna skall vara tematiskt integrerade, ingå som element i ett gemensamt sammanhang. I Owens *Anthem* bygges en sådan tematiskt integrerad kontrastverkan upp redan från första versraden: mot en begravningsceremonis högtidliga allvar ställs krigföringens mekaniska meningslöshet, samtidigt som de båda kontrasterande företeelserna förenas i sin gemensamma roll som ackompanjemang till döden.

I det poetiska språket spelar införandet av bilder — jämförelser, liknelser, metaforer, symboler — uppenbarligen speciellt stor roll. En bild kan givetvis ha en stark isolerad verkan och enbart därigenom berika upplevelsen av en dikt, men för att på effektivaste sätt bidra till själva diktens estetiska värde måste den också fungera naturligt i helheten. Man kan mycket väl tänka sig omdömet »Detta är inte någon bra dikt, men det finns en utmärkt bild i den». Samordning med ett tema är alltså även i detta fall av stor betydelse. En både i och för sig effektiv och i helheten organiskt inordnad bild skulle kunna kallas »effektiv», och som en andra estetiskt relevant faktor i samband med poesi vill jag räkna förekomsten av effektiva bilder.

Kontrasttemat i Owens *Anthem* accentueras och belyses genom en rad av bilder som illustrerar hur den religiösa ritualen brutalt övertages av slagfältets makabra mekanismer: rabblandet av böner blir till smattret av kulor, körsången exekveras av granaternas klagande tjut. Typiskt mänskliga åtbörder utföres själlöst av krigsmaskineriet. Det ligger för övrigt en dubbel ironi i dessa jämförelser som ger en extra dimension åt dikten: dels framstår krigsrekvisitans bedövande oväsen som ett vettlöst och bedrägligt surrogat för den religiösa ritualen, dels antydes att detta faktiskt är det enda adekvata ackompanjemanget till döden på slagfältet: »No mockeries for them from prayer or bells» — den gängse begravningsceremonien skulle ha fått karaktären av ett gyckelspel.

Bilden av begravningsceremoniens förvandling kompletteras i fortsättningen på olika sätt: i första strofen med fortsatt anspelning på ljudeffekter,

i andra med koncentration på synförmimmelser. Intressantast är här raden »The pallor of girls' brows shall be their pall». Kontrasten mellan den vita blekheten och det svarta bårtäcket får i sammanhanget en speciell valör. Effekten förhöjes ytterligare genom ljudupprepningen, allitterationen i »pallor — pall».

Därmed har vi kommit in på en tredje betydelsefull faktor: förutom med kontraster och bilder arbetar diktaren ofta i mycket stor utsträckning med upprepningar; kanske kan upprepningen t. o. m. sägas vara ett ännu mera anlitat medel i poesien än i bildkonsten. En hel rad klassiska effekter bygger på upprepning: refräng, rim, allitteration, återupptagande av tidigare införda ord och bilder. Men liksom för den estetiskt kvalificerade bildkonsten tycks för den estetiskt kvalificerade poesien gälla regeln att upprepningarna inte uppträder helt mekaniskt som onyanserade ekon på plats och sätt som alltigenom följer ett givet schema. Tvärtom förefaller det vara ett underförstått ideal att varje upprepning också skall införa något nytt, utgöra en variation, innebära en förändring eller ett vidgande av perspektivet eller ge emfas åt något som tidigare bara blivit antytt. Jag hävdar alltså att upprepningar med variationer gäller som en estetiskt relevant egenskap också för poesi.

I de upprepade bilderna med samma grundtema i *Anthem* införes en variation i andra strofen genom övergången från hörsel- till synbilder. Den ovannämnda sammanställningen av »pallor» och »pall» är vidare ett av många exempel på hur Owen arbetar med ljudeffekter som innebär upprepning med variation. Det händer inte så sällan att en konstnärs särprägel framför allt ligger i hans förmåga att gång på gång utvinna estetisk kvalitet ur en och samma grundegenskap, och Owens främsta särmarke som diktare är just hans fantasifulla och genomarbetade bruk av allitterationer och ljudsammanställningar som återkommer i hela serier av fria fonetiska mönster, ofta invävda i varandra. I *Anthem* kan man t. ex. notera hur t-ljudet i första radens »cattle» på ett påfallande sätt återkommer inte bara i rimordet »rattle» utan också i de genom sammanställningen böner-kulsmatter dubbelt ljudhärmande orden »stuttering» och »patter». I »monstrous» på

andra raden kombineras t-temat med ett s-tema; kombinationen återfinnes på då båda följande raderna i »stuttering» och »hasty». »Monstrous» är för övrigt något av ett nyckelord: här införes dels ett r-tema, som når sin höjdpunkt i allitterationerna i slutet av tredje raden, dels den kraftfulla kombinationen av m-ljud och å-ljud som senare återkommer i »mockeries» och »mourning». I det starkt betonade ordet »shrill» på sjunde raden kommer i-ljudet in som plötslig kontrast till å-ljudet, och i samma ord tages två andra ljudteman upp, sje-ljudet, som återkommer i »shells» och »shires» i samma strof, och l-ljudet, som nu bryter fram markant: efter »shrill» uppträder det i fyra ord i tät följd, »wailing», »shells», »bugles» och »calling» för att sedan också bli ett av de dominerande ljuden i nästa strof.

Den rikt varierade fonetiska tematiken bidrager i hög grad till helhetsintrycket av Owens dikt. Upprepningarna understryker det mekaniska, det tröstlösa, det definitiva som hör samman med diktens innehållsliga tema; variationerna gör att dikten själv inte ter sig mekanisk.

Inom måleriet är rörelseindikation en faktor som verksamt bidrager till det intryck av liv som ganska allmänt ansetts vara en viktig del av den estetiska upplevelsen. Det är naturligt att se versrytmen som en motsvarighet i poesien till rörelseindikation i bildkonsten. Ett i detta sammanhang intressant faktum är den långa raden fastställda versmått, rytmiska mönster som diktaren gång på gång kan återvända till utan att hans vers fördenskull behöver te sig steril eller fantasilös. Detta beror naturligtvis på att den upplevda versrytmen inte bara betingas av versfötterna som sådana utan hela tiden också påverkas och modifieras av de använda orden, av deras olika ljudkvaliteter liksom av deras betydelsekvaliteter. Likaså inverkar interpunktionen, pausindikationerna, liksom rytmen påverkas av att en sats går över från en versrad till en annan. Användningen av upprepningar sätter också sin prägel på rytmen. Som en fjärde estetiskt relevant faktor, giltig för både rimmad och orimmad poesi, tror jag att man kan räkna spänningen mellan regelbunden och oregelbunden rytm.

I *Anthem for Doomed Youth* är själva versrytmen lugnt regelbunden, anpassad till ett känsloläge av dov, behärskad bitterhet. Det kan vara intres-

sant att jämföra den med den avsevärt oregelbundnare och kantigare rytmen i en annan berömd krigsdikt av Owen, *Futility*, där döden uppleves med en känsla av bestörtning och upprorisk vanmakt. Men regelbundenheten i *Anthem* är inte fullständig: i andra, tredje och tionde raden ersättes sålunda den första jamben av en troke, särskilt effektivt i andra raden, där den ceremoniella rytmen hejdas genom tonvikten på första stavelsen i »only» för att genast åter släppas loss i »the monstrous anger of the guns» med en plötslig, tung kraft som också illustrerar själva innebörden i raden.

Estetisk kvalitet i dikt kan alltså uppträda genom integrerade kontraster, effektiva bilder, upprepningar med variationer och spänning mellan regelbunden och oregelbunden rytm. Det förtjänar nämnas att alla fyra faktorerna har en dynamisk karaktär med verkan i två riktningar samtidigt. Kontraster inom en enhet verkar i och för sig i riktning mot splittring, men integreringen av kontrasterna gör att enheten hålles samman. Stark verkan hos en bild tenderar att isolera den från omgivningen, men samordningen med ett genomgående tema motverkar isoleringen utan att förta bildens verkan. På samma sätt med upprepningar med variationer: upprepningen binder samman, variationen splittrar; kombinationen leder till en enhet som undgår att bli enformighet. Och eftersom regelbundenhet skapar kontinuitet och oregelbundenhet bryter av, ger spänningsförhållandet rytmisk nerv. Det rör sig alltså i själva verket om fyra medel att skapa en ordning som inte är stelt mekanisk utan som i stället bäst låter sig karakteriseras som »levande». Och naturligtvis är det inte frågan om fyra från varandra isolerade medel: isoleringen är ett resultat av analysen; i den enskilda dikten fungerar de inte bara självständigt utan också i mer eller mindre mångfacetterad förening. I den estetiska upplevelsen uppfattas också på samma gång de enskilda kvaliteterna och den helhet de samverkar till. Det är detta som Hans Larsson kallade intuitiv uppfattning och bl. a. skildrade i *Poesiens logik*.

Vid själva karakteriseringen av de poetiskt relevanta egenskaperna eller verkningsmedlen har vidare deras betydelsedimension i viss mån måst försummas. I diktupplevelsen är denna dimension så gott som alltid närvaran-

de i de estetiska kvaliteterna. Viktigt är att fastlå att det budskap, den tanke, den känsla en bra dikt förmedlar inte är en färdigpreparerad stomme utan något som bygges upp och får form just genom dikten; en förklaring av vad en dikt uttrycker innebär därför normalt en förgrovning som i sin övertydlighet inte ger någon uppfattning om valörerna i uttrycket.

Detta ger ännu en påminnelse om att estetiska kvaliteter alltid uppträder i en individualiserad form, som är estetisk just genom den speciella valör som går förlorad vid beskrivning och klassificering. Det är därför det är så lätt att göra parodi på diktanalyser: de vid analyserna använda termerna och kriterierna kan med litet ond vilja tillämpas på snart sagt vilken banalitet eller vilket pekoral som helst. Men den viktiga skillnaden är att medan den parodiska analysen inte alls ger oss några relevanta upplysningar, så kan den allvarligt menade diktanalysen många gånger leda till plötslig förståelse av en dikt eller till ett nytt och alldeles uppenbart rimligt perspektiv.

Den originalitet som den individualiserade formen innebär kan naturligtvis inte vara någon absolut originalitet. Inget konstverk torde vara helt originellt i förhållande till tidigare konstverk, och det är alldeles självklart att man inte kan begära att en konstnär ständigt skall prestera verk som är lika originella i förhållande till hans övriga produktion som i förhållande till andras. Tvärtom väntar man sig en viss likhet mellan verk av samme konstnär, även om man onekligen också väntar sig en tydlig och intressant olikhet. Den originalitet som hör samman med estetisk kvalitet är alltså en relativ originalitet, vars grad olika bedömare ofta kan ha olika mening om.

Jag vill nu föreslå en tolkning av vad jag kallar den konstanta grundbetydelsen hos uttrycket »en bra dikt» i dess egenskap av estetisk värderings-term: med »en bra dikt» menas en dikt som belyser ett tema genom att till estetisk kvalitet med relativ originalitet utveckla verkningsmedel inom följande grupp: integrerade kontraster, effektiva bilder, upprepningar med variationer och spänning mellan regelbunden och oregelbunden rytm.

Formuleringen tar hänsyn till möjligheten att två dikter båda kan betecknas som »bra» fastän deras estetiska kvalitet utvecklats genom olika

verkningsmedel. Den tar också hänsyn till att olika bedömare kan vara oense om huruvida en given dikt är bra eller ej: ovanstående grundbetydelse påverkas inte av att den ene bedömaren kan ställa större krav på en bra dikt än den andre eller fästa speciellt avseende vid andra kvaliteter. Det är för övrigt inte alls omöjligt att den ene bedömaren över huvud inte lägger märke till något som den andre rent av tillmäter avgörande betydelse för sitt omdöme. Vanligt är att skilda bedömare har olika mening om en dikts originalitet: den ene upptäcker kanske lån eller plagiat där den andre sett något alldeles nytt. Bedömning av originalitet är oftast ett vågsamt företag, och ändå ingår en sådan bedömning, mer eller mindre uttalad, i varje estetisk värdering. Det är därför ingenting märkvärdigt i att en bedömare ändrar ståndpunkt och en vacker dag plötsligt prisar vad som tidigare lämnat honom oberörd eller uttalar sig nedsättande om något han uppskattat: nya iakttagelser kan ha gjorts och tidigare bedömningar kan ha visat sig förhas-tade. Estetiska värderingar kan ju omöjligt bygga på exakta mätningar: det finns inga bevis för att konstverk är bra, bara indikationer. Indikationerna kan vara svaga eller starka, en svag indikation för den ene kan vara stark för den andre, och bådas uppfattning om indikationens styrka kan undergå förändringar. Vissa kritikers obenägenhet att uttala ett definitivt värdeom-döme framstår under sådana förhållanden mera som en dygd än en brist, även om deras läsare lätt kan få intrycket att de blivit lämnade i sticket. Varken delade meningar om vilka dikter som verkligen är bra eller skift-ningar i otaliga fall från positiv till negativ ståndpunkt och tvärtom motsä-ger emellertid antagandet av en konstant grundbetydelse hos uttrycket »en bra dikt» i enlighet med ovan formulerade tolkning.

Från demokrati till teknokrati?

Alf Nyman

En samhällskritik och en samhällsspådom hos Ugo Spirito

»Vad demokrati innebär kan klargöras blott genom en belysning av de svårigheter, oklarheter, tendenser till spänning och motsägelse, som ligger dolda i det allmänna språkbrukets användning av begreppet.»

Herbert Tingsten

1.

Psykologiskt är det fullt begripligt, om demokratiens idé, ställd under kontrastbelysning av de blodsölade diktaturer, som 1900-talets människor fått bevittna, framträder som ett politiskt bjudande axiom, vilket endast den genstörtige och illvillige kan betvivla eller vilja rucka på.

Men ibland kunna även axiom narras: vetenskapshistorien lämnar oss fullgoda bevis på det. Det kan därför ej vara ur vägen, att även politiska ledmotiv, uppstigna till den skenbara självfallenhetens nivå, tid efter annan underkastas kritisk prövning och avvägning. En sådan granskning varken kan eller bör den demokratiska styrelseprincipen undandraga sig. Djupast sett ligger det i dess eget intresse att bli underkastad en sådan, varigenom dess svagheter såväl som dess företräden ställas i skarpare relief dels inbördes emot varandra, dels också gent emot företräden och nackdelar, förbund-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

na med andra styrelsesätt.

Bland tänkare, som i vår egen tid ha satt de demokratiska idéerna under debatt, intager Romfilosofen Ugo Spirito ett framträdande rum. Därom kan hänvisas bl. a. till hans arbete *Critica della democrazia* (Florens, Sansoni 1963) men också till ett föregående arbete av hans hand, *Inizio di una nuova epoca* (Florens, samma förlag, 1961). De »stora, blixtrande slagen» mot det demokratiska styrelseskicket måttas dock i skriften från 1963, varvid en rapp idéhistorisk återblick får bana väg för angreppet.

Då är det enligt den italienske filosofen allra först en omständighet, stämmande till eftertanke, att av antikens yppersta tänkare varken Sokrates, Platon eller ens Aristoteles ha varit anhängare av det demokratiska styrelsesättet. Snarast ha de att gälla som motståndare till folkstyrelsen, vilken de närmast skuro över en kam med demagogikens politiska vanform. Ej heller inom Nyare tidens filosofi finner man någon, som verkligen lyckats blottlägga och klargöra demokratins filosofiska grundvalar. Alltifrån »Deklarationen av de mänskliga rättigheterna» av 1789 fram till dags dato skulle man, enligt Spirito, förgäves söka efter någon gestalt, som kunde kallas »il filosofo della democrazia». Ej ens en Jean-Jacques Rousseau kunde upp bära den hederstiteln; därtill var hans politiska tänkande alltför »komplicerat»; möjligen åsyftas därmed spänningen mellan begreppen »volonté générale» och »volonté de tous» hos denne tänkare. Visserligen — det medger Spirito utan vidare — är den moderna filosofien rik på *liberala* filosofer, »filosofi grandi e grandissimi»; man gissar, att författaren bland engelsmännen framför allt tänker på John Stuart Mill och Herbert Spencer; han nämner dock inga namn. Men trots detta har denna tänkareepok aldrig lyckats att »systematiskt grundlägga den demokratiska ideologien» (sid. 17). I den bästa av dessa hypoteser ha visserligen *några* av demokratiens motiv blivit bestyrkta som berättigade. Däremot har aldrig någonsin »det demokratiska systemet som politiskt ideal att fullfölja och förverkliga» blivit lett i bevis (ibid.).

Om sålunda filosofien allt hitintills ej har givit oss demokratiens *system*, så har den däremot framlagt ett överflöd av mer eller mindre radikalt kri-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

tiska inlägg mot demokratisk ideologi och praxis. Bland dessa inlägg fäster Spirito mindre avseende vid sådana, som peka på bristerna och faromålen vid ett sådant styrelsesätt, då brister och faromål vidlåda *varje* regerings-system. Däremot intressera honom sådana kritiska inkast, som ha försökt att skala fram själva den för ideologien i fråga väsensmässigt grundläggande principen, för att från denna härleda dess bristfullhet och motsägelsefullhet. I grund och botten äro nämligen tvetydigheterna i begreppet demokrati desamma, som ha åtföljt och belamrat individualitetsbegreppet: detta honnörsbegrepp, som man ständigt har förutsatt som självklart men aldrig någonsin definierat i dess rot och väsen (sid. 19).

Först i och med kristendomen blev så *själs*begreppet förhärskande. Det förlänade ny betydelse och stegrat värde åt det gamla idealet om människornas jämlikhet (eguaglianza degli uomini). Dessa människor kallades i kraft därav för varandras »jämlikar» — likvisst endast så till vida, som de samtliga aktades som Guds barn (figli di Dio). Så fortsätter Nyare tidens tänkande att leva på dessa åldriga motiv, oupphörligt oscillerande mellan den rent *empiriska* och den specifikt *kristna* tankepolen inom individualitetsbegreppet, utan att vare sig lyckas hålla de båda polerna isär från varandra eller få bukt med den vanskliga spänningen, dem emellan. På underlag av dessa oklara, i grunden även oförenliga förutsättningar upprättades så 1789 »Deklarationen om de mänskliga rättigheterna» (sid. 19). Så resolverar i varje fall Ugo Spirito.

Som bekant blev det hos Hegel, som detta töckniga individualitetsbegrepp, och därmed demokratien själv, först kom att underkastas en mera genomgripande kritik. Hos honom ställdes sålunda på allvar och besvarades följande frågor:

1. »Vad är, förstådd på demokratiskt maner, individen för något?»
2. »I vilken bemärkelse kan det sägas, att vi äro alla lika ooh alla fria?»
3. »Vad innebär majoriteten för någonting?»

Hegels svar på de ställda frågorna gå därpå ut, att den s. k. individen, tagen i gängse bemärkelse, alls ej existerar och platt icke *kan* existera. Följaktligen kan demokratien, uppbyggd på detta obegrepp, icke äga någon för-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

nuftsgrund och därför heller icke finnas till (sid. 20). På dessa skäl springer så Hegel över från den empiriska till den *transcendentala* individen, varmed *folkets* självmedvetande (l'autocoscienza del popolo) uppställs som den politiska principen för den nya betraktelsen av verkligheten (ibid.).

Och — med ett steg fram till Karl Marx: vari bestå, jämförda med Hegels, dennes insatser i ämnet?

I Spirito's ögon är Marx' Hegelkritik endast ett styckeverk. Marx stannar sålunda halvvägs emellan upplysningstidens och hegelianismens åskådningssätt. Bredvid varandra ställer Marx det gamla, av Hegel förintade empiristiska individualitetsbegreppet och idealismens nya enhetskrav (sid. 21). Å ena sidan hävdas då därmed »det demokratiska antalskravet». Å andra sidan försöker Marx att jämsides med detta krav finna utrymme för »organet för folkets självmedvetande».

Resultatet av denna omaka förbindelse har alltså blivit begreppscentauren *proletariatets diktatur*, personifierad i en skepnad och funktion, liknande den hegelske monarkens (ibid.). Samma hybridbildning och inre motsägelse består alltså inom den hinsides »järnridån» förverkligade kommunistiska regimen, vilken den italienske tänkaren beskärts tillfälle att på ort och ställe och under diskussioner med bl. a. Chrusjtjov ingående studera. Enligt Spirito har denne förtäcka motsägelse också börjat att bli bemärkt inom östkommunismens värld, och i längden kan den varken fördöljas eller bortglömmas. —

Efter Hegel och Marx smälte emellertid liberalism, demokrati och socialism samman till en utflytande begreppssörja. Tack vare den positivistiska världsuppfattningens allmänt empiristiska förutsättningar vunno dock upplysningstidens äldre övertygelser ny kraft inom åsiktskonglomeratet, och demokratin degenerade mer och mer i riktning mot privathetsbegreppet och en av kapitalistiska intressen vägled individualism. Den »moderna människan», sådan hon enligt Spirito en gång framgick ur humanismens och renässansens bildningskretsar, kom till stånd genom att accenten

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

försköts från Gudomen till människojaget. Man bekymrade sig därvid icke alltför mycket om att definiera detta nya värdecentrum: jaget eller individen, vilket dymedelst framträdde. Helt lösgjordes detta värdecentrum ej heller från sin gudomliga anknytning. Jaget-individen, fattades sålunda alltför såsom därjämte själ (anima), följaktligen som autonom, evig princip — åtminstone så långt och länge, som den religiöst-kristna åskådningen bestod i kraft. Man räknade alltså mer eller mindre öppet med tvenne instanser: det empiriska jaget, jaget med hull och hår, och så själsjaget (Io empirico e io anima; sid. 58). Men detta senare jag strävade att så långt möjligt befria sig från de kyrkliga institutionernas och dogmernas fjättrar och löpa heretikernas och reformationens vägar. Det empiriska jaget sökte å sin sida att konsolidera sig inom sin egen handfasta erfarenhetsvärld. Det förleddes att i stegringen och breddningen av privategendomen se ett av skälen för det nya ekonomiskt kommersiella samhällets tillvaro (sid. 59). I fortgången skulle så denna människotyp, som ruvar över sig själv, sitt bo-hag och sitt guld, finna »ständigt mindre Gud och ständigt mera tomheten» (il vuoto); och hon kom att prägla den särform av samhälle, som kunde definieras som den borgerliga, *tout court*.

2.

När således »suveräniteten» på antytt sätt förflyttas över från Gudomen till de mänskliga individerna, blir frågan denna: tillkommer denna suveränitet *alla* människor, redan i deras egenskap av människor — eller endast en *del* av dem? I brist på ett bättre besked blev svaret här detta: »Maktbefogenheten tillkommer alla, alla äro suveräna, alla jämlika» (sid. 64). D. v. s.: än en gång förväxlades det empiriska människojaget med det religiösa. Ty huru i allt namn skulle *alla* kunna spela »suveräna», alla härska och befalla, då envar har *sin* vilja, *sina* privata mål och syften? Hur framskapa enhet av de många motstridiga, åt olika håll spretande viljorna?

Spirito svarar här med att (sid. 65) hänvisa till hurusom metoden att åstadkomma enhet inom en styrelseform, enligt vilken alla röstande vore

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

»suveräna», är den traditionella majoritetsmetoden (quello tradizionale della maggioranza). Majoritetsviljan får avgörandet i sin hand. Ty om man icke lyckas uppnå samfällid enighet, och ifall en sådan platt icke är tänkbar vid fri opinionsbildning, så övertäger majoritetens vilja (ibid.). Flertalet behåller rätt gentemot fåtalet, majoriteten gentemot minoriteten. Makten tillkommer kvantiteten *sans rien ajouter*, och medborgarna äro ej längre »suveräner» samtliga, utan börja dela upp sig i översåtar och undersåtar. Ej heller är det möjligt att utsinna teorier, understryker Spirito, vilka kunde förlika majoriteten med totaliteten eller låta minoriteten på något skönjbart sätt delta i maktutövningen, eller att historiskt närma intill varandra majoritet och minoritet inom en given befolkning. Nej, förhållandet, att minoriteten är bestämd att offras upp och duka under i försvaret av sina ideal och intressen, är ett allmänt godtagat faktum i varje demokrati's politiska liv — detta även, när sedan det visar sig, att *bakom* de ögonskenliga majoriteterna i demokratiskt inrättade stater dölja vissa effektivt pådrivande minoriteter, inbegripna i konkret verksamhet (operanti concretamente). Trots denna bakom en viss given majoritets ryggar verkande fåtalsgrupp av ledande karaktärer, är den som giltig och legitim erkända demokratiska principen alltjämt den rena rama kvantitetens (sid. 66); d. v. s. *det större antalets lag*. Ej heller förmådde det utilitaristiska fälttroppet om »största möjliga lycka» åt »största möjliga antal» råda bot på det av empirism och kristendom genomsyrade begreppet om individerna som sins emellan likvärdiga atomer (il concetto atomistico di individuo).

Kvantiteten triumferar alltså inom varje majoritetsstyrd demokrati, till och med om röstövertikten begränsas till en enda röst! Sådana gränsfall förekomma icke alldeles sällan i våra moderna demokratier. Med ögonfäste på dem har författaren av denna uppsats i annat sammanhang uttalat, att »icke i *någon* demokratisk stat, förtjänt av namnet, borde det få förekomma, att man t. ex. lagstiftar, beskattar och reformerar stick i stäv emot 48 eller 49 procent av landets kvinnors och mäns medelst valsedeln uttryckta önskemål. Detta senare innebure i så fall en demokrati *emot* folket, snarare än en sådan för och genom folket. *Förhatlig*» — fortsätter den här anförda tex-

ten — »bleve en sådan majoritetsvilja, om den därtill, trotsande på de över-
skjutande två eller, än värre, den enda procenten, genomdreve sina projekt
och programpunkter tvärs emot samtliga sakkunniga instansers frårådande
argument och erfarenheter. Detta vore ett klart kvantitetsöverbåd på
kvaliteten av just det slag, som även Ugo Spirito skarpt fördömer; ett »räk-
nande av näsor» i stället för ett vägande av hjärnor, för att anföra en svensk
storfinansiärs lika pittoreska som tänkvärda sakomdöme» (jfr Alf Nyman,
Italienskt tankeliv genom tvenne århundraden 1760–1960, Lund 1965, bd 2,
sid. 225 f.). Vid sidan av kvantitetsbegreppet, knäsat och förklarat sakro-
sant inom demokratierna, tränger sig därmed kvalitetsbegreppet oemot-
ståndligt fram. Och i det nya begreppets följd forma sig nya, insinuanta
frågeställningar; bland annat denna: Äro de flertaligare eller de fåtaligare
de bästa? Det blir också Ugo Spirito's vägande fråga (sid. 66). Men han in-
ser omedelbart, att vid en abstrakt jämförelse är det icke gott att definiera
begrepp som »kvalitet» och »bättre». Man frågar sig sålunda strax: bättre,
men i vilket avseende? — Kvalitet, i fråga om vad? Det erfordras uppen-
barligen ett hjälpbegrepp sådant som *kompetensen* för att allra först göra frå-
geställningen konkret och därmed meningsfull. Alltsedan Aténs och det
antika stadssamhällets dagar har detta varit demokratiens *punctum dolens*.
Därmed formuleras enligt Spirito en norm, närmare bestämt: en san-
ningsnorm, som spränger sig ut över den enskildes vilja, korsar och stävjar
den. Ja, förkunnar han (sid. 66 f.), demokratin kan ej fortsätta att äga be-
stånd, när väl denna norm, denna högre måttstav erkännes och respekteras.
Den kan icke införas och upptagas som *krav* inom nutida demokrati utan
att komma i skarpaste delo med det empiristiska och konfyst religiöst-me-
tafysiska grundvalar, varpå av ålder individualitets- och jagbegreppen vila;
men enligt dessa löst hopsmäckta förutsättningar är det omöjligt att över-
flygla påståendet om den absoluta jämlikheten i fråga om att vilja och kun-
na träffa avgöranden i sociala och politiska hänseenden. Inom den moder-
na världen har detta påstående lett till att rösträtten utsträckts till allmän
rösträtt (suffragio universale). Det har lett till att »suveränitet» tillerkännes
den enskilde redan som tillhörig människosläktet och såsom uttryck för

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

den mänskliga naturen i gemen, respektive för dennas naturliga, oförytterliga »rättigheter». Intelligens och kapacitet anses däremot tillhöra ett helt annat värdeplan, som icke kan skära eller inkräkta på suveränitetsplanet, respektive det naturrättsliga planet. Visserligen är det obestridligt sant, att statsstyrelsen undan för undan kräver, att fullt bestämda problem lösas; handlingsproblem, för vilka det erfordras både intelligens och kunnande, d. v. s. *kompetens*; men lika säkert är det, att demokratin å sin sida icke utdrager de oundgängliga konsekvenserna av dessa premisser. Väl utdragna, skulle de uppriva principen om den föregivna jämlikheten både i fråga om utövandet av suveränitetsmakten och i fråga om allmänna rösträtten. Därför uppställer sig alternativet: »Antingen kvantitet eller kvalitet, antingen naturboren jämlikhet eller överlägsenhet i fråga om intelligens, kapacitet och kompetens» (sid. 67). Ett ytterst vantrevligt alternativ. För att välja den härligare delen i detta fall, skulle krävas en övergång från *en* viss metafysik till en helt annan, detta både i fråga om individ och samhälle, om privat och publikt. Men demokratiens egna talesmän stå fastlåsta vid »Deklarationen av de mänskliga rättigheterna» från 1789. De kunna icke föreställa sig någonting därutöver. Icke desto mindre rymmer enligt Spirito denna frejdade »Deklaration» en inre motsägelse, stridande mot dess demokratiska förutsättning. Denna införes med dess § 17, vilken förklarar helig och oantastlig privategendomen; ett stadgande, som låter borgarklassens grundläggande privilegium fortbestå, men därmed också skapar förutsättningarna för en stundande proletär revolution (sid. 68).

3.

Men ställningar och förhållanden ha ändrat sig avsevärt sedan 1789 och tillkomsten av »Deklarationen om de mänskliga rättigheterna». Den samhällslag, som Adam Smith namngav som lagen för arbetets delning (*division of labour*), har visat sig täcka ett genomgripande sakförhållande inom civilisationens värld. I och genom samfundslivets stigande komplikation och utveckling, genom urbaniseringen och, framför allt, genom industri-

ens uppkomst och gigantiska uppsving, har denna lag visat sig giltig ut i sina yttersta förgreningar och konsekvenser. Därigenom har en »avprivatisering av det mänskliga arbetet» tagit fart, på bekostnad av både hemarbetet och hantverksarbetet (sid. 71). Och, väl att märka: denna process löper stick i stäv mot det tidigare demokratiskt-borgerliga idealet av relativ självständighet och isolering. (Jfr folkorden: »My home is my castle»; »Hemma är bäst»; »Egen hård — guld värd», m. fl.). Numera, i det urbaniserade och industrialiserade tidevarvet ställer sig tillvaron och arbetslivet helt annorlunda. Ugo Spirito utvecklar den grundligt förändrade situationen bl. a. på följande sätt. Människan, finner han, äger ej längre någon betydelse utom genom de länkar, som förbinda och ena henne med hennes likar. Människan besitter värde allenast i kraft av det värdemått, hon förvärvar sig av och genom samhället. Den enskilde, som sluter sig inom skalet av sin egen privata värld, förlorar varje existensberättigande. I bästa fall slutar han med att bli tolererad som en död vikt eller som en föraktlig parasit. För ingen av kvinna född är det tillstätt att vare en avskild och avskuren part för sig. (Jfr Goethe's »ein Narr auf eigner Faust»). Och därest med frihet menas den åt alla håll avgränsade, ensamstående *individens* frihet — ja, så är friheten försvunnen från jordskorpan. Tvärs igenom dessa förvandlingar, dessa nya, stramare bindningar mellan individ och samfällighet, börjar en annan föreställning om världen, och om människan i denna, en annan metafysik att skymta, öppnande nya, oanade horisonter med nya lösningar av äldre, länge försummade problem (sid. 73). Så siar, blickande ut över fascismens minfält, Ugo Spirito.

En sak står i alla händelser som viss för honom: den enskilda personligheten, försvarad hårdnackat av det borgerligt-demokratiska tänkandet, är en fetisch, som har haft sin tid. Den har spelat ut sin roll. Endast som en »konformistisk» kvarleva kan den fortsätta att existera. Det, som nu dagligen sker inför våra ögon, förebådades och påyrkades långt tidigare inom filosofien. »Från Kant till Hegel och till Marx skall subjektet som enskilt och privat subjekt underkastas ständigt mer ovederläggliga kritiska behandlingar, vilka skola tjäna att omintetgöra (vanificare) de traditionella teorier,

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

vari tanken hade slagit sig till ro ända dittills» (sid. 74). Men väl att märka, och redan antytt i det föregående (jfr ovan sid. 31): Marx betecknar enligt Spirito ingalunda slutpunkten på denna klargöringsprocess. En ännu viktigare, mer djupgående förvandling börjar att efter Marx besanna sig; en förvandling, löpande i riktning mot ett annat metafysiskt åskådningssätt. Och detta, förkunnar oss författaren, går »från idealismen vidare till positivismen och från positivismen till den samtida vetenskapen», denna senare härvid förstådd som kunskapens *enda* form (*unica forma del sapere*). Härmed förändras tillika problematiken kring individen. Slutgiltigt utträder detta begrepp ur dunstkretsen av en obestämd tankebildning, »för att inom filosofien och inom vetenskapen finna den inregistrering, som det icke hade lyckats erhålla alltifrån Humanismen intill nu» (sid. 75).

Ett exempel ur högen:

Uppkomsten av experimentalpsykologien, vilken studerar subjektet som ett objekt, betraktas i detta sammanhang av Spirito såsom en revolution utan motstycke i vetandets historia. Förmedelst experimentalpsykologien banas således väg för filosofiens restlösa uppgång i vetenskapen; ett önskemål, stridbart förfäktat av Spirito alltsedan hans arbete *Scienza e Filosofia* (Florens, Sansoni 1933). Därjämte medverkar denna nya vetenskap i sin mån till den individens »avprivatisering», som på samhällslivets plan urbaniserings- och industrialiseringsprocessen redan hade inlett. Den »själ», den *anima*, experimentalpsykologen studerar, kan nu icke längre behålla sin traditionellt religiösa innebörd. Tvärtom får den fattas som »en enhet, substantiell med kroppen och med naturen» (*un'unità sostanziale col corpo e con la natura*; sid. 77). Men ej blott detta. Ty för Spirito ter sig självfallet, att min egen verklighet bör bli föremål för offentlig kännedom (*deve divenire di nozione publica*), just därför att den är av social, ej enbart av individuell natur. Jag tillhör, kort sagt, ej längre mig själv, därför att min tillvaro såsom *fraktionsenhet* utsäger en sanning av vetenskaplig valör. Och allt eftersom psykologien utvecklades fram mot förra sekelslutet och ännu snabbare under vårt eget århundrade, så accentuerades allt starkare denna »avprivatiseringsprocess», som Spirito ansåg sig ha, iakttagit ej minst på

det industriella arbetets område.

Därtill har vidare medverkat och medverkar i sin mån alltjämt psykoanalysen. Med sina djupdykningar och trålningar inom det »undermedvetna» och »omedvetna» själslivet blottar denna allt fullständigare vårt själsliv för oss själva såväl som för andra. Härmed når då »avprivatiseringsprocessen» fram till sina yttersta konsekvenser, allt enligt Spirito's betraktelsesätt. Det kommer icke längre an på att bikta sig inför Gud, utan att bikta sig inför vetenskapsmannen (analysatorn), för vilken intet bör vara fördolt, efter som det ligger i vårt intresse, att ingenting får vara fördolt (sid. 78 f.). Med ett ord, privatmänniskan är ett avslutat kapitel. »Il privato è finito» (ibid.).

4.

Så förlöpa enligt Ugo Spirito's spådomar utvecklingslinjerna. Och inför det perspektiv, som de uppdraga, presenterar sig den tungt vägande frågan: vem tillkommer den politiska makten i en sådan »avprivatiserad», efter vetenskapliga kriterier dirigerad värld?

Svaret synes honom icke kunna bli något annat än detta: makten måste vandra över från den enskilde till kollektivet, eller till det organiserade samhället, vilket självt är underkastat »lagen för arbetets delning». Därför är detta samhälls medlemmar ej heller varandra lika, utan sinsemellan utdifferentierade i enlighet med det arbete, de utföra. De äro och måste förbli fraktionsmänniskor, vilkas betydelse och värde helt bestämmas av deras plats och förrättning inom samhällskroppen. Följaktligen kan den politiska maktutövningen ej heller, som i demokratiens styrelseform, tillkomma dem i deras nakna egenskap av människor och såsom *så till vida* varandras jämlikar. Den måste utmätas med ögonfäste på differentieringen, dem själva och deras arbetsinsatser emellan; d. v. s. hållas strängt inom gränserna för deras respektive kompetenser. Endast *inom* dessa kan här talas om suveränitet, Suverän i denna inskränkta, nyss angivna mening är sålunda trafikkonstapeln, som dirigerar gatutrafiken; men suverän är likaså gatsoparen,

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

som har att hålla gatan och körbanan rena (sid. 83).

Närmast gäller det nu att överväga, på vad sätt detta nya samfällighetskriterium: *kompetenskriteriet* (il criterio della competenza), skall göras utslagsgivande och bindande i fråga om maktinnehavet och maktutövningen inom den statsstyrelse, som enligt Spirito's samhällsspådom kommer att avlösa det demokratiska styrelsesättet med dess majoritetsvälde. Måste det ske på den våldsamma omvältningens väg — eller på den naturliga utvecklingens och mognadens bana?

Spirito räknar tydligen endast med det senare alternativet. I vårt nutida, snabbt sig förvandlande samhälle är det, för hans sätt att se, redan möjligt att skönja tecken och tendenser, som förebåda tillkomsten av ett sådant statsskick, till vilket han i sina böcker har uppgjort ritningen. Framför allt hänsyftar han på den s. k. *planhushållningen* (il piano o il programma); ett uppslag, vilket sedan ett 30-tal år eller mer bryter sig väg inom en lång rad länder och som bland nationalekonomiens teoretiker har diskuterats av bl. a. A. v. Hayck, F. M. Taylor, A. P. Lerner och J. Schumpeter. — I en sådan planeringsverksamhet, avseende produktion, investering och arbetskraft, har man enligt Spirito's mening att välkomna det specifika organ, som vore i stånd att inom en stat eller ett förbund av stater förlika det Hela med delen och delarna med varandra. Makten bör därvid förläggas från majoritetens och majoritetsbeslutens plan till *detta* planeringsorgan, vilket inom sig församlar och förtätar envars vilja, »upplyft till nivån för det generella samhällssystemets logiska fordringar» (sid. 85).

Att Ugo Spirito därmed knäsätter ett krav, ett projekt, gemensamt för alla socialistiska statsteorier, är obestriddigt och ögonskenligt, för honom själv såväl som för envar. Samtidigt blottställer han sig så till vida för alla de invändningar, som från allmänt demokratiska och kapitalistiska utgångspunkter ha riktats mot detta planhushållningsförslag: att det nämligen skulle förkväva det privata initiativet, blockera den naturliga förvärvsdriften och därmed arbetsglädjen, ge upphov till en hisklig byråkrati, inskränka på den personliga friheten, omöjliggöra det fria yrkesvalet, etc. etc.; — och, kännbart ej minst för fackföreningarnas folk, upphäva strejk-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

rätten: själva ögonstenen i arbetarrörelsen. Hur emellertid planhushållstemat trots detta och annat tar sig ut i Spirito's version och blir inbyggt i hans statsutopi, som kunde betecknas som en *kompetensstat*, i motsats till en majoritetsstat, respektive som en hierarkisk kommuniststat i motsats till en demokratisk jämlikhetsstat, skall framgå av det följande.

5.

Plan och planering, framhåller Spirito då, måste finnas inom allt mänskligt liv, i varje mänsklig verksamhet, privat som offentlig; och en sådan har alltid funnits. Det är endast det att märka, att under en regim, vari den privata verksamheten, det privata initiativet överväger, där gives det lika många varandra tvärt korsande planer, som där finnas människokranier; och det är en sådan planeringarnas inbördesfejd, som utmärker och tillika svårt diskvalificerar det demokratiska styrelsesättet (sid. 89). Men alla dessa varandra sidoordnade eller skarpt skärande planeringar måste, med hänsyn till Helhetens krav, enas, avvägas, harmoniseras, för att förekomma eller råda bot på de skadeverkningar, som mångfalden av privata, oorganiserade och alltid fragmentariska planeringar medför eller redan har medfört; skadeverkningar, vilka undan för undan vålla expropriationer, rekonstruktioner, omläggningar, nedläggelser av företag, friställande av arbetskraft, fallissemang, etc.

Exempel på ett sådant begynnande och önskvärt planeringsarbete föreligga numera å stadsplaneringens eller urbanistikens fält. Som följd härav underordnas det privata planeringsprogrammet alltmer det offentliga, till stadshelhetens och stadsinnebyggarnas gagn. Även under en övervägande privatistiskt anlagd regim måste oundgängligen förefinnas en enande vilja, ett slags »kollektivt plantänkande», även om detta ännu varken är ett logiskt eller ett systematiskt genomfört sådant; möjligen åsyftas med ett sådant »kollektivt plantänkande» vissa normerande och stävjande bestämmelser och förbud i städernas olika byggnadsstadgor och trafikregler.

Det är emellertid mot ett dylikt, systematiskt genomfört planeringsmål,

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

som man enligt Spirito har att syfta, om man i samhällsutvecklingens egen riktning vill gå över från demokratiens rådande politiska system till framtidens (sid. 92). Spirito anser sig även kunna fastställa, att samhällslivet av i dag överallt röjer ett ständigt växande behov av en mer rationell samordning av de enskilda samhällsmedlemmarnas verksamheter och dessas fortgående underkastande under generella kriterier. Även de demokratiskt liberala regimerna böja sig, anser han, efter hand för nödvändigheten av planekonomi och planhushållning efter avsevärt mer generella och publika linjer. Ja, tillfogar hans text, planeringsprincipen medger ej längre nämnvärda undantag (non amette più eccezioni degne di rilievo; sid. 93).

Hur långt bör nu enligt Romfilosofen en sådan av honom livligt förordad planering sträcka sig?

Att inbilla sig, att den kunde göra halt vid en viss gräns och endast gripa över bestämda sektorer av livet och samfälligheten, det vore att tappa ur sikte, att livet självt är en enhet, där allt sammanhänger med allt och där varje ingrepp sträcker sina verkningar genom samsamhällskroppens alla leder och organ: något som interventionsteorien — den monetära såväl som priskontrollsystemet — förbisåg. Därför resolverar han: »Antingen en totalplan eller en oorganisk och fragmentarisk plan» (sid. 96). Planeringens logik är en järnhård sådan (una logica ferrea). Den medger oss inte att stan- na på halva vägen. Den åsyftar att skapa ett rigoröst system, varken mer eller mindre.

Men den frågan tränger sig fram: vem — eller vilka — sitta inne med den erforderliga *kompetensen* att genomföra och reglera ett så gigantiskt system? Hur kan uppkomsten av en alldeles vansinnigt utbyggd byråkrati, förutspådd av både Herbert Spencer och Max Weber och arbetande med staber av över- och underplanerare, med skyskrapor av statistiska avdelningar, hålkortsstaplar, datamaskiner och all övrig högmodern maskinell kontorsutrustning, i detta fall undvikas? Och droges icke därigenom en alldeles oproportionerligt hög procent mänsklig arbetskraft *ifrån* det verkligt produktiva arbetet, in i sifferkvarnarna och förvaltningsapparaten?

Problemet är olösbart, det medger också Ugo Spirito, om man söker lösa

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

det förmedelst ett institut, lett av en »hjärntrust», av vilken skulle krävas både allvetenhet, allestädesnärvaro och osviklig förmåga att anvisa envar hans säregna uppgift och placering inom planeringssystemet. Detta vore för Spirito »myten» om en planering, vilken s. a. s. nedstege till oss från höjden och förutsatte Försynens hela visdom och ackuratess. Lägges saken till rätta på ett sådant förvänt sätt, gör man kritiken av planeringstanken alltför lätt för sig. Man slår in öppna dörrar (sid. 97). Det första experimentet i den vägen, utfört i Sovjet-Ryssland, gjorde rent bord med den planerings»myten» — låt vara, att »myten» kostade så väldiga offer och innebar en så omfattande förintelse av rikedomar. Spirito sticker icke heller under stol med, att misstagen, begångna vid försöken att förutse verkningarna av träffade föranstaltningar, och i synnerhet misstag, utförda i sådan skala, kunna åstadkomma oberäkneliga skador (danni incalcolabili; ibid.).

De spåren förskräcka, alltså. Spirito framhåller tillika, hurusom försöken i den vägen under några få årtionden voro tillräckliga för att klargöra gränserna för en centraliserad programmatisk planering, utförd av ett enda organ, i ett tempo och genomförd för ett helt lands vidkommande, såsom var fallet i Ryssland. Det var därtill första gången inom historien, som en sådan snabbförvandling från ett privatistiskt styrelsesätt till ett organiserat planeringssamfund av gigantiska dimensioner försöktes. Resultatet kunde därför endast erhålla karaktär av en »teoretisk och praktisk improvisation» (sid. 98). Åtskilligt har också rättats till där sedan dess.

En sak är emellertid viss för honom: om en sådan samhällsplanering skall genomföras i full utsträckning, så är det fåfängt och förfelat att hoppas, att den skulle kunna vara verk av och uttrycket för en elit, hur talrik och vetenskapligt bildad denna än tänkes vara. Det spelet är på förhand förlorat. Den enda framkomliga vägen, ja den enda härvidlag över huvud tänkbara vore, enligt hans egna ord, att de, som uppgöra planen, »icke äro några stycken (alcuni), utan samtliga de individer, vilka sedan bära överföra den till verkligheten och njuta gott av den» (sid. 98).

Hur detta underverk »von unten auf» skall tänkas tillgå, antydes av författaren med hänvisning till att enär varje arbetare i ett plansamhälle måste

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

vara en utdifferentierad, kompetent yrkesutövare, så bör också envar sådan kunna (och även vilja?) planera sin egen verksamhet med hänsyn till medarbetarnas, inom samma verksamhetskrets. Och, markerar hans text ytterligare, planeringens första länk består just i denna »konkret verkssamma sociala cell» (in questa cellula sociale concretamente operante). I Sovjetunionen är likvisst centrums och de olika undercentras övervikt gentemot dessa första, mer periferiska samhälls- och arbetsceller ännu alltför framträdande och tung, för att det skulle kunna sägas, att dialektiken mellan enhet och mångfald hade uppnått det mål, den jämvikt, som bör eftersträvas. Här, som alltid, finner han, äro svårigheterna endast till för att övervinnas — »och alla ansträngningar böra ägnas studiet och mönstringen av de bäst lämpade organismer, för att envars bidrag skall smälta samman med de övrigas bidrag och för att kompetensen hos alla ernår att representera den levande lymfan i ett kretslopp, som går från periferien till centrum och omvänt» (sid. 99).

Men — föranledes man att hemställa till den här i sin planeringsoptimism frässande tänkaren: hur skall allt detta kunna ske, och ske utan slitningar, meningsskiljaktigheter och inbördes kritik, de tusentals »arbetscellerna» emellan? Man tänker härvidlag ej minst på arbetsfördelningen inom de stora industriella enheterna och storföretagen: inom kolgruvorna, oljeraffinaderierna, järnverken, stålverken, skeppsvarven, aeroplan- och automobilfabrikerna, spinnerierna, väverierna, pappersbruken, livsmedelsindustrierna och förpackningsföretagen o. s. v. Spirito tager med väl lätt hand på dessa arbets- och samarbetsproblem, liksom på det »dialektiska» samspelet mellan produktionens periferi och dess centrum. Det är alls icke sagt, att den »levande lymfan» (la linfa vitale), som enligt den romerske planeekonomen skall »cirkulera» genom produktionssystemet, flyter så lätt och smidigt, som han tänker sig, utan alla sådana hotande stockningar, som kunna vara farliga både för produktionens ostörda fortgång och för de första, arbetande »cellerna».

Underligt nog, ur synpunkten av denna hans brinnande planeringsentusiasm, vill Spirito se skolväsendet undandraget från varje centraldirige-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

ring. Ingen »grundskola», ingen »enhetsskola»! Varje skola och skolform bör sålunda få följa sin egen undervisningsplan, allt enligt givna regionala lokala behov och önskemål. I varje fall bör den få åtnjuta en relativ självstyrelse. I det sammanhanget får man hos honom läsa ett sådant överraskande medgivande som detta, att den s. k. decentraliseringen utgör »det oundgängliga villkoret för en sann centralisering» (sid. 100 f.); överraskande ingalunda i sig självt, men väl i bokens allmänna sammanhang. Man får ytterligare läsa, att »planens sanna liv icke kan vara något annat än livet hos de organ, som ha bifallit formuleringen av den och åt vilka dess aktualisering är anförtrödd» (sid. 101); ja, än vidare, att livets fullhet och rikedom skulle stävjas »av en dödande schematism» (ibid.). — Dessa nyktra medgivanden från författarens sida förtjäna allt beaktande. Denne hör i alla händelser till den mindre grupp av samhällsutopiker, som lyckats bevara sin verklighetsrespekt någorlunda intakt och snarare isolera och utdraga vissa *trådar* ur verklighetsväven, överbetonande vissa *faktiskt* skönjbara tendenser hos denna, än de raspa upp och skära sönder denna kors och tvärs till förmån för sin egen fria tankespånad. Det är, med ett ord, fråga om en »idealtypisk konstruktion», i Max Webers bemärkelse, eller om en »renodling», i Hans Larssons.

6.

Vilken ställning, må man fråga, intager Ugo Spirito närmast till andra nationalekonomiska experiment och ingrepp i produktionslivet, som låtit tala om sig i samtiden, t. ex. till interventionssystemet och den »multipla planeringens» system?

Enligt hans omdöme falla dessa alltför på den gamla »liberalismens» linje och försvaras i enlighet därmed från vissa äldre ideologiska utgångspunkter. Bland annat pekar man då på att verkligheten vore alltför »komplicerad» för att kunna behärskas och regleras av *ett* enda system; att följaktligen fria krafter och skilda system borde få spelas ut, prövas och vägas mot varandra, för att låta verkligheten själv samordna, korrigera och för-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

nya dem, allt efter framträdande förändrade behov och omständigheter; samt att slutligen offentliga och privata planeringar gott kunde beledsaga varandra på sådant sätt, som den s. k. blandade ekonomin tänker sig saken (*economia mista*; sid. 102 f.).

Men, hävdar Ugo Spirito gentemot ett resonemang som detta sista, konfusionen mellan publikt och privat har i Västerlandets stater gått ända därhän, uppnått en sådan grad av intensitet, att det vore illusoriskt att föreställa sig en ytterligare utveckling av samhällslivet, utan att *förändra* detta. Således har man föreställt sig, att staten läte betrakta sig på samma sätt som en *privat* arbetsgivare. Man har inbillat sig, att konflikter mellan staten och dess egna underhavande, arbetare och tjänstemän, kunde lösas enligt samma kriterier som konflikter ute på den enskilda arbetsmarknaden (sid. 103).

Härvid glömmar man emellertid en fatal omständighet. De båda sfärerna: enskilt och offentligt, äro principiellt oförenliga, heterogena sfärer, vilka ständigt måste råka i spänning och konflikt med varandra; en konflikt, menar den italienske samhällstänkaren, som enligt sin natur uppnår gränserna för den ekonomiska upplösningen och den moraliska korrupsionen (sid. 104). Härvidlag är nu »il piano», samhällsplaneringen i stort, menar han, enda utvägen att ekonomiskt som rättsligt gjuta samman de båda motspänstiga sfärerna. Statsinkomsterna ökas numera i gigantisk skala, samtidigt som de privata förmögenheterna i motsvarande grad smälta ner och minskas. De olika, med varandra konkurrerande planeringarna löpa tillika med stora steg fram mot ett enda, enhetligt planeringsprogram, vilket redan spänner sina bestämmelser ut över de trängre nationella gränserna i riktning av en ännu mera omfattande, internationell planering. (Konkreta exempel: Beneluxländerna, Efta- och EEC-sammanslutningarna). Härvid mäktas varken egoism eller nationalism att i längden stänga vägen. Tvärtom visar man redan nu rädsla för att ställas utanför dessa övergripande samordningar och överenskommelser. Den s. k. gemensamma marknaden har blivit ett problem och slagord för dagen.

Slutet på den härmed antydda utvecklingen kan redan skönjas: nämli-

gen en europeisk eller kanske rent av *mondial* planering. En sådan skulle otvivelaktigt komma att djupt ingripa i de enskilda staternas och statsmedborgarnas liv och existensvillkor. — »Förflyttning av kroppsarbetare, löner, kostnader, priser, byteshandel och konsumtion» — utreder författaren — »skola samt och synnerligen underordnas överenskommelserna, och det vill säga de planeringar av internationell karaktär, som betinga de nationella planeringarna» (sid, 105). Härvidlag blir det storindustrien, som träder i förgrunden som världsomskapande faktor, sprängande de tidigare, snävt ekonomiskt-nationella gränserna och förträngande de föga effektiva individualistiskt-hantverksmässiga produktionssätten alltmer mot »det ekonomiska livets marginal». Inomstatliga monopolföretag invarsla överstatligt-internationella sådana. Och detta, försäkrar han oss, är inga personliga hypoteser eller ideologibildningar. De kvälla omedelbart fram ur visionen av vad som i dag försiggår runt om i världen (ibid.). —

Vad Spirito härmed bringar å bane, är det numera på det industriella och ekonomiska planet observerade, livligt kommenterade, skeende, som fått namn av »de stora enheternas lag». Det är ett utvecklingsstadium, som upprepar och tämligen nära återspeglar den evolutionsfas, som en gång hos Herbert Spencer namngavs som integrationsstadiet. Även om detta begynnelsestadium, allt enligt hans välkända utvecklingsschema, efter hand övertäckes, först av differentiationens, därefter av segregationens (eller determinationens) bägge följdstadier, så *uppböra* integrationens krafter ingalunda att verka, utan de fortlöpa oavbrutet, på djupet, i dialektiskt samspel och motspel med dessa båda senare utvecklingsfaser. Det är därigenom de efter hand avslöja sig för oss i de skeenden, som ha erhållit beteckningen »de stora enheternas lag». Möjligen kunde man också säga, att det här är fråga om en integration av 2:a graden; en integrationsprocess mellan *redan* differentierade och segregerade bildningar till större utvecklingsblock och arbetsenheter. Är denna tolkning riktig, få de förhandlingar och födslovändor, varur sådana överstatliga sammanslutningar som Benelux-länderna, Efta- och EEC-marknaderna synas på väg att utformas, en ej blott ekonomisk, utan klart evolutionsfilosofisk innebörd. — Detta som en anmärk-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

ning i marginalen, ställande »lagen om arbetets delning» i rapport till differentiationsstadiet, »de stora enheternas lag» däremot i rapport till en aldrig avblåst, under differentierings- och segregeringsfaserna dolt fortgående integreringsprocess.

7.

Om man nu, med den romerske samhällstänkaren, närmast söker utdraga de *politiska* konsekvenserna av allt detta: hur se då dessa ut?

Spirito svarar (sid. 106), att tillkomsten av dylika överstatliga marknadsområden uppenbart måste få bl. a. den här redan antydda påföljden, att den politiska makten förflyttas från individen till kollektiviteten (jfr ovan, sid. 35–40). Han understryker vidare, att det politiska livet då icke längre blir uttryck för en vilja, representerande människan i hennes blotta egenkap av människa; att det ej heller framgår såsom ett rent siffermässigt resultat av spelet vid deputeradevalet och av allmänna rösträtten (dal giuco elettorale e dal suffragio universale), utan att det är knutet till planeringstekniken, vilken har utarbetats utanför och oberoende av alla direkta val. Kort sagt, och författaren kursiverar denna sats: »*I och med tillkomsten av planeringen uttömmes demokratiens uppgift. Demokratien är avslutad*» (ibid.).

Även andra förändringar måste slag i slag då inträda. Bland annat råkar strejkrätten, »ett av demokratiens typiska institut», svårt i klämma. Må man härvid blott beakta, att — som Spirito anmärker — alla redan stå eniga om att staten själv kan uppträda (och även uppträder) på arbetsmarknaden som arbetsgivare i stor skala, med allt vad detta innebär av konfliktmöjligheter med tanke på fackföreningarnas kompakta falanger och deras år för år stegrade lönekrav! Gentemot detta anför han (sid. 107) den betänkligheten, att staten ej får tappa ur sikte, att den i själva verket företräder *alla* medborgarna, lever och agerar på underlag av *deras* ekonomiska kontributioner, och att det är uppenbart, att om statsledningen under det våldsamma trycket från en viss kategori anställda (t. ex. järnvägstjänstemännen eller telegraf- och telefonarbetarna) tvingas att förbättra dessas

levnadsvillkor, så kan den göra detta enbart genom att fränhända *andra* kategorier, eller samtliga sina medborgare i klump, dessa nya löne-medel. Men detta sista kan icke ske utan att »upptända de andra prisgivna kategoriernas stridslust, vilka i sin tur skola försöka att genom andra strejkföretag erhålla utjämning» (sid. 107). Så föder *en* framgångsrik strejk andra lika framgångsrika, och man löper in i en *circulus vitiosus* utan all ände; därtill ett cirkellopp, som icke gagnar någondera av parterna. Ty dessa av statsanställda iverksatta strejker medföra, att staten nödgas betunga skattebetalarna med allt hårdare skattepålagor, »så att därmed förmögenheter flyttas över från en befolkningsklass till en annan». Detta påverkar i sin tur valen och valutgången, där de senast skinnade väljarna söka taga revansch. Ur hela detta resonemang hos Spirito tycker man sig höra de wagnerska Rhendöttrarnas sång: »Giv oss åter vårt rövade guld!»

Detta å ena sidan och med ögonfäste på det mottryck, som en sådan statlig lönepolitik framskapar. I kraft av sakernas inneboende dialektik inträffar det å andra sidan också — och detta fall är det vanligaste —, att de (individuellt) talrikaste och i allmänhet starkaste anställningskategorierna (fackföreningarna, etc.) avgå med segern och sluta med att »göra sin egen vilja gällande till avbräck för de till antal eller genom uppträdande svagare kategorierna». — »Sådan är strejkrätten, den privata och offentliga, under den demokratiska styrelseformen», utbrister (sid. 107 f.) Ugo Spirito.

När väl emellertid en övergång sker från demokratiens av honom hårt åtgångna statsskick till *kompetensens* hägrande regim, så avhysses helt den privatistiska karaktären på såväl privatekonomiens som den statliga ekonomiens plan. Strejker bli oformligheter, som icke få förekomma inom ett samhälle eller en stat, vilka ha ingått i planhushållningens skede. På underlag av *allas* önskemål och förslag kunna vissa allmänna omlämpningar alltså vara tänkbara, såväl beträffande löner som arbetsförhållanden (arbetstider etc.) och då även föranleda en revision av planeringssystemet i dess helhet. Men något sådant kan under planekonomiens förhållanden ej längre ske på grund av en enskild grupps våldspåtryckningar — »attraverso la violenza di un singolo gruppo» (sid. 108). Bakom den statliga plane-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

ringen står numera den överstatliga, internationella planeringen med tvånget att göra exportprodukterna konkurrenskraftiga ute på stormarknaden: detta med bestämda påföljder för arbetslöner och produktionskostnader i de till den internationella pakten anslutna länderna. Den s. k. stormarknaden rymmer sina egna, mycket säregna nödvändigheter. Dess fördelar köpas endast till sådant pris. Den kommer också att efter hand förläna anslutna länder en besläktad fysionomi. (Nivelleringsmotivet, starkt framhållet i boken *Inizio di una nuova epoca*, 1961).

Om sålunda, enligt Spirito's övertygelse, demokratien upphör i och med programekonomiens och planhushållningens genomförande, vill då detta säga, att på den avdankade demokratiska regimen följer *teknokratien*? Ja, det är en stor fråga, åt vars analys bokens återstående tryckark ägnas. Så mycket anser sig Spirito i varje fall kunna säga redan här, att det är oundgängligt nödvändigt, att det »tekniska elementet kommer att intaga en betydande plats inom planeringsregimen» (sid. 110), enär det är bl. a. detta element, som grundlägger *kompetens* inom det politiska skeendets värld efter demokratiens övervinnande.

8.

Det oslitliga sambandet mellan teknik och vetenskap kan också kort uttryckas så: en sanning, en teori, vilken *ej* är i stånd att översättas till handling, *är* ingen sanning. Därmed glider diskussionen om tekniken och en eventuell instundande teknokratisk regim omedelbart över till frågan om vetenskapen, fattad såsom grundforskning.

Denna senares fundamentala egenskap och karaktär ligger i *specialiseringens* faktum och oundgänglighet — bl. a. därför att varje vetenskap alltid är ett vetande beträffande det enskilda och partikulära, en särskild aspekt av tillvaron, samt därmed endast förskaffar vetenskapsidkaren en begränsad kompetens. Lagen om arbetets delning yttrar sig, också av detta skäl, särskilt pregnant på forskningens område; ja, framför allt där. Vårt nutida samhälle är över huvud taget ett specialisternas samhälle och blir det för

varje dag mera.

Häri skiljer sig samtidsmänniskan (fraktionsmänniskan) från den, som Spirito anger som den »moderna» människotypen (bättre och entydigare: den alltifrån renässansen ungefär fram till senaste sekelskiftet förhärskande människotypen). Denna »Nyare tidens människa» var nämligen alls ingen fraktionsmänniska, ingen »specialist» i något avseende. Hon ansåg sig skickad att omfatta allt vetande, att brottas med och lösa de stora och största tillvarelseproblemen, liksom hon också ansåg sig vara ett slags helhetsmänniska; en *uomo intero*.

I denna punkt vill nu Spirito fastställa en besvärande likhet mellan Nyare tidens o-specialiserade och o-fraktionerade människotyp och det demokratiska styrelsesättets människa. Sålunda hävdar han (sid. 116) den uppfattningen, att den »suveränitet», som modern demokrati har tillerkänt individen, till sitt fundament just har förutsättningen, att människan *vet* allt och i kraft av ett sådant vetande vore i stånd att döma och träffa avgörande om allt. Individens kompetens fattas här i relation till det Hela, icke till delen. I detta sammanhang är det vidare långt ifrån betydelselöst, att — som författaren förklarar — demokratin alltifrån sin upprinnelse har varit ett urbaniseringsfenomen. Sitt ursprung har den i *polis*, staden inom murarna, vilken betecknade den ut och in kända världen, välbekant för samtliga dess innebyggare (ibid.). »Nyare tidens människa» betraktades också som suverän, självhärlik, tack vare denna sin förmenta allvetenhet, d. v. s. i kraft av sin religion och sin filosofi, ej däremot på grund av någon rent vetenskaplig utbildning och kompetens. — Allt detta om den mänskliga individens allvetenhet är av Spirito tilltaget betydligt i överkant och forcerat i polemiskt syfte. Ty i demokratiens normala tankevärld ingår alls icke ett sådant indivdens förmättna anspråk på att veta allt och att därför vara rustad att besluta om allt. Möjligen kunde det däremot sägas, att den röstberättigade tilltror den representant, den riksdagsman, respektive deputerade, han skänker sin röst, en bättre förmåga, än den han själv besitter, att i kammaren föra hans egen, hans likars och hans politiska partis talan, i kampen mot andra partiers representanter inom riksdag, deputeradekammarer eller Se-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

nat. Medvetet och *offentligt* kräver väl ingen demokrat att anses för allveten och ofelbar i sina omdömen eller i det bruk, han gör av sin politiska rösträtt. I sådant fall utsatte han sig för misstankar om politiskt och civilt storhetsvansinne och borde han f. ö. alltid rösta på sig själv.

9.

Med världens omvandling i riktning av de s. k. stora enheterna i ekonomiskt, tulltekniskt och politiks-federal riktning löper jämsides en allmän, av Spirito iakttagen och starkt urgerad *nivellering* av åsikter, motsättningar, av seder och bruk: ett tema, starkt inhamrat av volymen *Inizio di una nuova epoca* från 1961 (och antytt här ovan, sid. 31). De »skarpa vinklarna» mellan nationer, partier och intressegrupper, trubbas av efter hand, hävdar Spirito nu ånyo. »Korstågsandan» inom religion och filosofi mildras. Den förut nackstyva dogmatismen luckras upp, och den inom naturvetenskapen latent slumrande (»implicita») metafysiken vinner, om än outtalad, terräng. I viss mening utgör den redan en offentlig hemlighet. Inom vetenskapen strides numera endast om hypoteser och om dessas större eller mindre tjänlighet som tanke- och forskningsinstrument. För de verkligen verifierade resultaten inom naturvetenskap och medicin böja sig i våra dagar ryggar så gott som obetingat. »Vetenskap och teknik» — sammanfattar han (sid. 126) — »förvandla och ena vissheter, institutioner, bruk, sedvänjor, levnadssätt, smak, ideal på sådant sätt, att världen håller på att antaga en likartad fysionomi överallt». Storstäderna t. ex. bli varandra till förväxling lika.

För författarens ögon strömmar så allt i samtiden mot *ett* håll: utjämning, likformighet, enhetlighet, under grundforskningens och teknikens spira. Den fara för att förborgerligas (il pericolo dell'imborghesimento generale), som alltjämt är allt annat än övervunnen, motväges av det strävande mot socialisering och kommunism, som från Orienten sträcker sig mot Occidenten (sid. 132). Mer och mer samt i allt raskare takt glider därunder även den politiska makten över till vetenskapsmännen och teknikerna.

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

Slutsatsen härur blir för Spirito denna, att den politiska regimen i ett av vetenskapen upplyst och upplärt samhälle icke kan vara någon annan än en *kommunistisk* (sid. 133). Och inför den slutsatsen rygga antagligen de flesta av hans läsare tillbaka!

Men, förekommer han strax deras invändningar: det finnes kommunism av skilda slag. Om man därtill önskar hålla fast vid den ännu utsagda metafysik, som innebor i den nutida naturvetenskapen, så är det nödvändigt att skilja den typ av kommunism, varmed denna »implicita» metafysik är dräktig, ifrån den andra sortens, som visar sig genomsyrad av religiös ideologi och av äldre ovetenskaplig metafysik. Såväl den på andra sidan »järnridån» härskande kommunismen som, framför allt, kommunismen inom Västerlandet visa sig ännu knutna till kontradiktoriskt motsatta krav, härflytande till största delen från äldre marxistisk ideologi. Marx, förklarar därför Spirito, innebär i dagens värld en tradition, som i utomordentlig grad hindrar en »fördjupning» av den kommunistiska regimen (sid. 134).

I detta sammanhang får den marxistiska utformningen av kommunism sina fiskar serverade ångande varma. Författaren inskräper sålunda (ibid.), att även bortsett från klasskampsmotivet, enligt vilket en ideologi sättes upp emot en annan ideologi, detta helt och hållet utanför vetenskapens ramar, så förhåller det sig faktiskt så, att kompetensmotiven, utmärkande för planeringspolitiken, och de motiv, som hophöra med den fortfarande på demokratiskt vis som »suverän» fattade enskilde medborgaren, stå sida vid sida om varandra, utan möjlighet att inbördes förlikas.

Detta å ena sidan. Å andra tillskansar sig *komfort*behovet (l'istanza del *comfort*), smusslat över från det borgerliga samhällslivets och individualismens värld, en sådan betydelse, att detta förföriska livsmål har uppställts och proklamerats som själva existensberättigandet för att föra revolutionen vidare. Kort sagt: oförmögen att förnya och förvandla sig själv, livnär sig marxismen av en sammangrötad massa av olika metafysiska åskådningar, utan att visionen av en klart fattad princip förmådde att kasta ljus över teorien och dess praxis (ibid.).

Dessa inre spänningar och motsägelser hos den aktuella kommunismen

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

ute i världen kunna enligt Spirito's uppfattning ej övervinnas, med mindre än att den, under avskuddande av varje spår av marxism, medvetet går in för naturvetenskapens latent metafysik (la metafisica della scienza) såsom kommunismens enda rimliga metafysiska bakgrund. Ugo Spirito framstår härmed som en ohöljt *antimarxistisk* kommunist, helt förlitande sig på naturvetenskapens landvinningar och dess inneboende, ännu icke formulerade metafysiska lärosatser, samt på specialisternas och teknikernas förutsatta kompetens att lösa planhushållningens alla uppdykande problem. Ty eftersom alla problem för Spirito äro partikulära problem, *specialfrågor*, hemfallande under respektiva fackmäns domvärjo och arbetsuppgifter, så äger man också borgen för, att de förr eller senare skola mogna för lösning. — Likväl medger Spirito oförbehållsamt (sid. 136), att problemet om specialisternas inbördes rapporter inrymmer ett problem, som varken kan vederläggas eller bestridas, lika litet som det kan bagatelliseras. Vem skall nämligen samordna specialisternas olika verksamheter och till ett helt stöpa samman de skilda forskningsresultaten? Vilken sorts »kompetens» skola dessa förmedlande instanser besitta? Hur skola de förvärva den, då forskningens alla män samt och synnerligen äro specialister? Ännu en fråga: vem eller vilka skola i sista hand draga s. a. s. kvadratroten ur specialisternas vetande, extrahera och »formulera» den »metafysik», som enligt Spirito skall bilda den oundgängliga bakgrunden för den teknokratiska kommunism, varom hans bok profeterar?

Därmed upprullas en lång rad trätöfrågor, bl. a. de om s. k. allmänbildning och facklig bildning, »kultur» och »kompetens», humanistisk och naturvetenskapligt-teknisk utbildning. Trots att dessa utbildningsideal befinnas väsensskilda, böra de dock få fullständiga varandra. Spirito finner sålunda (sid. 142), att specialistens verksamhet skall bli så mycket mer fruktbringande, ju mer denne sättes i stånd att »lyfta blicken upp till den verklighet, vari han bör inlemma sig och arbeta». Författaren önskar därför icke att främja tillkomsten av specialister av de begabbade »fackidioternas» sort. Han vill gynna den humanistiskt bildade specialforskaren (lo specialista umanista); d. v. s. en sådan, vars kompetens inom facket beledsagas av

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

en omfattande allmänskultur. — I och för sig lovvärt och förträffligt! Men är denna vackra »tulpanros» sällsynt och svårödlad redan i vårt ännu bestående borgerliga, privatistiskt-demokratiska samhälle, torde den bli ännu sällsyntare, ännu svårare att framodla och driva till blomning inom det på planekonomi och teknokrati uppmurade kommunistiska samfund, som Ugo Spirito ser hägra bortom demokratiens ruinfält. Och detta så mycket mer, som författaren själv ej sticker under stol med att allmänbildningen (*la cultura*) kan innebära en fara. Den kan sålunda disponera för antisocial hållning och aktivitet, så framt den ej motväges av facklig utbildning och facklig kompetens. »Sanningen» står sålunda efter hans mening att finna allenst i naturvetenskapen (*la scienza*), ej i »kulturen» (=allmänbildningen i äldre, humanistisk bemärkelse). Ja, fastslår han (sid. 143), »kulturen» kan på intet sätt lägga någon grund för något politiskt val eller för någon politisk regim, därför att den i och för sig är blottad för kompetens. Däremot kan den förhjälpa till att »humanisera» själva naturvetenskapen. Den är i stånd att färga denna med sina egna krav, liksom den förmår att sätta spår på själva individualitetens sätt att tänka, känna, handla. Ibland (som t. ex. å sid. 145), ser det rent av ut, som om Spirito, trots utjämnings- och nivelleringsmotiven, starkt framhåvda i hans kommunistiskt-teknokratiska samhällsfilosofi, vore sinnad att erkänna som ett värde individualiteten i dess egenart av lynne, bildning, livserfarenhet.

Det ser så ut. Men strax intill sådana medgivanden erfar man, att en *konkret* människa kan individen blott bli, därest och i den mån hon bevisar sig ha förmågan att »upplösa skiljaktigheten i enheten, åsikten i sanningen, smaken i samstämmigheten, kulturen i naturvetenskapen» (ibid.). Här tvättas sålunda individualitets- och kultursminket ånyo av. Och på nytt betydrys det (sid. 146), att »kulturen», respektive den humanistiska bildningen äro ur stånd att avge en grundval för innehav av den politiska makten. Än mer: den enbart kultiverade människan är i hans ögon blott en *halv* människa (un mezzo uomo); och av sådana människohälfter, förklarar han, vimlar det i vårt borgerliga samhälle, vilket tåler även de extrema formerna av individualism; tolererar en »lyxmänsklighet», insådd bland den övriga

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

mänskligheten och isolerad i sin självupptagenhet; länstolsmänniskor, raf-finemangs- och dekadansmänniskor; konsumtionsmänniskor, som själva aldrig producera någonting av värde; rentiertyper, betecknande för en värld, stadd i upplösning, och ej skickade att i något avseende utöva »la sovranità politica». »Kulturen», förstådd på sådant sätt, vore, utbrister han bis-tert, att förvisa från varje typ av politisk regim (sid. 147). Ty, sammanfattar texten, »kulturen» ligger *nedanför* varje kompetens och därmed även nedan-för den *politiska* kompetensen (ibid.). — Skarpa ord och omdömen! Man tvingas att tänka på hur Platon i dialogen *Staten* vill portförbjuda både dik-tarna och tonsättarna — sockerbagarna ej att förglömma! — från den s. k. *friska* staten; även den en kommunistisk, närmare bestämt: en hierarkisk-kommunistisk konception, liksom Ugo Spirito's.

Ännu skarpare utfalla hans omdömen om den sorts politik, som i demo-kratiens namn faktiskt förts och föres. Vad har på närmsta håll, före och ef-ter vad han med all rätt betecknar som »den fascistiska parentesen», har sett och upplevat av den sydliga demokratiens avigsidor, har ingivit honom en djup förstämning och avsmak för allt vad folkvälde och partivälde heter. Som Ibsen i dikten till »sin vän revolutionstälaren» (Georg Brandes), går ej heller han med om att »flytte brikker». Han vill slå spelet »over ende» och med undanskjutande av, å ena sidan alla yrkespolitiker och partigångare, å andra sidan av alla enbart humanistiskt bildade kulturmänniskor och vitter lekare, föra över maktutövningen till de verkliga specialisterna: fackfors-karna och teknikerna på det naturvetenskapliga arbetsfältet.

Men i samma stund, som Spirito trollar fram denna samhällsvision, tvingas han, trots allt, att ånyo fråga sig, huru man i sådant fall bör förestäl-la sig förhållandet mellan den ena fackvetenskapen och den andra, mellan den ena tekniska tillämpningen och den andra. »Hur vinner det mångfaldi-ga enhet inom kunskapens fält och inom handlingens?» (Sid. 157). Utan att besvara — och tillfredsställande besvara! — den frågan, får Spirito's nya hierarkiskt-kommunistiska kompetensstat ett starkt tycke av utopi — och detta *vet* han.

10.

Härmed hans svar i ämnet:

Först konstaterar han då, att det är omöjligt att träda ut över fältet för de begränsade, partikulära kompetenserna, behärska och förena dem samtliga under en hatt, och att man därför tvingas att pröva andra vägar, om man vill bringa till stånd ett enhetsverk inom verklighetsvärlden (sid. 164). Ser man sig nu omkring i samtiden, så förefaller marken gunga under ens fötter. Undan för undan förflyktigas *tron*. En desorientering griper från dag till dag allt djupare omkring sig. De moraliska värdena befinna sig i notorisk kris, och det är svårt att fastställa ett ledande direktiv för uppfostran av de unga generationerna. Allt relativeras, tappar sin mening, lämnande rum för likgiltighet, samtidigt som det politiska kristillståndet når sin höjdpunkt (sid. 164).

Men — fortsätter Spirito — allt detta gäller, väl att märka, främst världen av igår och av i förrgår (*il mondo che fu*; sid. 165), ej däremot, eller endast i lägre grad, den värld, som nu börjar att antaga form som morgondagens värld. Vad som sålunda håller på att gå till spillo, är enligt framställningen just religionens, filosofiens, de många ideologiernas och politikens skräpliga värld. I samma mån som samtidsmänniskan avlöser den »Nyare tidens människa», ersätter emellertid den vetenskapliga insikten det föregivna, falska vetandet och öppnas en väg fram mot effektivt enande, samförstånd och enhällighet. Spåren härav finner man på tillvarons alla plan och områden, varför det heller icke är frågan om utopiska drömmier från *författarens* sida. Kort och gott: världen är i färd med att växa samman till en enhet. (*Il mondo si va unificando*; *ibid.*). Det har varit den exakta vetenskapen förbehållet att förverkliga detta mirakel, som tidigare, ehuru förgäves, människor ha strävat att än med religionens, än med filosofiens och än med politikens tillhjälp komma åstad — d. v. s. trotsande på de *falska* »syntesernas» makt.

Men, fortsätter Spirito, Vetenskapen (här med stor initial) existerar heller icke. Det finnes endast vetenskaper (*in plurali*); forskningsspecialiteter,

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

fackvetenskaper i mängd och myckenhet. Och därmed återkommer den ställda frågan: hur skall då denna mångfald kunna stöpas samman till en enhet? Hur skola de på dess underlag utvecklade tekniska förfaringssätten och tillämpningarna bringas att friktionslöst samverka? Göras fruktbärande för samfälligheten av millioners millioner människor? Hur, slutligen, skola de vävas samman till den metafysiska bakgrund, mot vilken Spirito's nya »hierarkiska» kommunism sakenligast har att avteckna sig?

Då hänvisar den italienske tänkaren till det fundamentala förhållandet, att »delen» aldrig är uteslutande »del», utan alltid tillika på något sätt »implicerar» helheten. Detsamma gäller om kunskapen, så att vetandet om delen därjämte i någon mån »implicerar» ett vetande om totaliteten, vari denna del ingår: detta i överensstämmelse med den »omnicentristiska vision» av verkligheten, som Spirito införde som en arbetshypotes i sin närmast föregående bok *Inizio di una nuova epoca* (På tröskeln till nytt tidevarv; jfr ovan, sid. 29); en »vision», enligt vilken varje punkt, varje del av verkligheten kan betraktas som ett centrum, ontiskt såväl som värdemässigt sett, eftersom den i »implicit» måtto inbegriper helheten, genombävas och bäres av dess kraftspel. Emellertid är det härvidlag alls ej fråga om något »explicit» vetande om denna helhet av det slag, som den *falska* metafysiken stoltserade med att duka upp för oss: Spirito är angelägen om att gång på gång framhäva detta.

Tydligt består nu för den »omnicentristiska» hypotesen samma resonemang i kraft för individen, i hennes förhållande till samhället och staten, som för t. ex. sandkornet i förhållande till universum och för partialkunskapen i förhållande till kunskapstotaliteten. Individen, d. v. s. fraktionsmänniskan, som i enlighet med lagen för arbetets delning fullgör sitt pensum av det, som måste utföras för samfällighetens bestånd, har *del* i denna större helhet, denna gigantiska levande organism; men detta innebär för ingen del, att hon därför också äger eller kan fritt förfoga över denna helhet och enhet. Hon samarbetar med dess övriga delar och fraktionsmänniskor, men behärskar dem icke. Ingen kan resa anspråk på att förkroppsliga den kollektiva vilja, som innebor i denna organism (sid. 167 f.). Alldeles som i

fråga om kunskapen! Ej heller där var enheten en »apriorisk» sådan (utom just i bemärkelsen av en »implicit», i kunskapen förborgat inneboende enhet). Nej, vad som här kommer i fråga, det är syntesen *såsom resultat*; och detta anger för Spirito det nya begreppet om vetenskapens enhet, som träder i stället för den förvetenskapliga enheten (sid. 168). Därför måste varje förutsägelse (previsione) gälla delen, aldrig helheten som sådan, då vetenskapen blott förmedlar vetskap om det partikulära, enskilda. Att vedervåga förutsägelser om helheten eller enheten, kunna endast religiösa eller filosofiska våghalsar inlåta sig på. När således marxismen gjorde sina förutsägelser om framtidens samhälle, så kunde den tillåta sig det endast i samma mån, som den själv ej var vetenskap, utan religion eller ideologi (ibid.). Så dömer Ugo Spirito i den saken.

Men, frågar man sig ofrivilligt: kommer Spirito icke själv med en hel serie förutsägelser? Dömer han sig icke därmed själv till ovetenskapligt förfarande och lösmynt socialt profeterande? Slår han sig icke själv omilt på fingrarna? Betygar han sålunda ej (sid. 169), att varje utfört försök att »gå utöver förutsägelsen rörande det enskilda fallet är uttryck för ett oberättigat påfund och därför oundgängligen bestämt att vederläggas av historien?» (... andare al di là della singola previsione è espressione di arbitrio ingiustificato e perciò destinato fatalmente alla smentita della storia) (ibid.). Eller anser han kanske, att han själv, i motsats till tidigare sociala tänkare, *extrapolerar* från så pass säkert skönjbara förändringar och värden i den nuvarande samhällsstrukturen, att han aktar som försvinnande risken att få bakslag och att utdraga kurvans framtida förlopp på ett felaktigt, förhastat sätt? Ändock förefalla hans *egna* förutsägelser om demokratiens oundgängliga dekadans, om den borgerliga samhällsordningens snara sönderfallande, om dess avlösning av en kommunistiskt-korporativ, hierarkiskt uppbyggd regim, grundad på »specialforskarnas» och teknikernas kompetenta insatser etc., lika vågade i sak som flera av Marx' redan jävade framtidsspådomar (t. ex. de i »katastrofteorien» inneburna, de om världsrevolutionens oundgänglighet, om statens slutliga bortvissnande och det därefter instundande frihetsskedet — allt inom historiskt överskådlig tid).

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

Ty låt vara (såsom även förut, ovan sid. 44, medgivet), att Spirito kan peka på vissa bestämda drag och tillbud i den aktuella politiska, sociala, industriella och ekonomiska utvecklingen, gripande ut över de hittills suveräna statsbildningarnas, nationaliteternas och tullgränsernas linjer; och medgivet tillika förekomsten av diverse utjämnings- och nivelleringsstendenser *inom* de olika nationalitetsområdena och mellan deras sociala skikt, så erinrar han (sid. 170) själv om, att för åstadkommande av dessa strävanden i samtiden ha nutidscivilisationens olika faktorer samverkat »*på oförutsett sätt*, kedjande samman sig och växelverkande *på autonomt vis*» (... *interferito in modo imprevisto, concatenandosi e interagendo in modo autonoma*). Som andra omständigheter tillkomma så dessa, att under loppet av något decennium eller rent av under ett eller annat år »det omöjliga har blivit möjligt; [att] historiens överraskningar ha bländat och förbluffat», så att man frestades att säga, att »verkligheten icke längre tillhör oss», utan går sina egna vägar (ibid.); låt vara allt detta och mera därtill! Men av dessa *samma*, av Spirito åberopade skäl: »historiens överraskningar», faktorernas »autonoma» hoplänkning och växelverkan, allt förlöpande »*på ett oförutsett sätt*» (in modo imprevisto; jfr ovan, sid. 59), borde det vara så mycket *mer* oförsiktigt att själv bestiga trefoten och sia om kommande ting och framtida samhällsstrukturer. I en värld där, med bokens ord, »historiens överraskningar ha bländat och förbluffat», borde spåmän och tecknatydare ha svårt att livnära sig.

Detta beträffande möjligheterna och gränserna för politiska, ekonomiska och sociala förutsägelser i detta fall. Ser man däremot till maktutövningen inom detta av vetenskaplig teknik ledda samhälle, som författaren bebådade oss efter demokratiens ändalykt, så överantvaras denna befogenhet tillitsfullt åt den *sambällsplan*, på vars tillkomst alla samarbeta, likvisst utan att förutse de slutsatser, till vilken denna planering föres. Makten blir således på en och samma gång anonym och kollektiv (sid. 176). — Eller som saken uttryckes i ett föregående sammanhang (sid. 174): planregimen är i själva verket den vetenskapliga diskussionens regim i dess vardande. Därför blir den centrala makten och högsta auktoriteten i ett planeringsland

uttrycket för ett diskussionsresultat, däremot ej för en autonom och skapande maktbefogenhet. De i denna diskussion deltagande hjärnorna och personligheterna fungera som »registratörer av en situation, däremot ej [som] skapare av denna» (sid. 177). Man mottager intrycket, att Spirito närmast avser en rad för olika angelägenheter nedsatta kommissioner av experter (grundforskare, tekniker), de där vid given anledning sammanträda för att efter diskussion ledas fram till ett av samtliga kommissionsmedlemmar biträtt beslut, för att, efter fullgjort uppdrag, åter upplösas. — Gott, detta! Men vilka instanser, som *utse* dessa kommissionsmedlemmar, blir ej klargjort av framställningen. I detta hänseende är denna mycket allmänt hållen och saknar fasta konturer och anvisningar. Överhuvud förefaller de positivt syftande förutsägelserna i arbetet svagare utarbetade än det polemiskt aktuella — så till vida också närmare täckande bokens titel, »Kritik av demokratin» (Critica della democrazia). Men en energisk sådan presterar den under alla omständigheter, detta ej blott i fråga om majoritetsinstitutet, utan också med hänsyn till den politiska uppfostringens trassliga, överhängande problem.

I detta senare ämne framkastas bl. a. (sid. 181 ff.) frågan: Är »mogenheten» *politisk*, i samma mån som den är allmänt kulturell — eller är möjligen denna förra av specifik natur?

Därvid är att märka att enligt Spirito's enfarenheter det demokratiska systemet endast medgäve *parti*uppfostran, liksom rösträtten däri alltid innebär tvånget att rösta på ett visst *parti*. (Italiensk text: Votare diventa un obbligo di parteggiare; sid. 182). Detta sammanhänger med förbudet, att i de allmänna skolorna ingen speciell politisk eller partipolitisk undervisning får förekomma. Följaktligen måste *varje* form av politisk fostran och upplysning bli en privat, senare angelägenhet, ombesörjd av de olika förhandenvarande politiska partierna, och då med mer eller mindre ensidig riktpunkt på vartdera partiets intresse mål och monopolistiska idéprogram, Men, frågar sig Spirito, är det verkligen en *sådan* politisk uppfostran, som gynnar och kännetecknar ett lands politiska mogenhet? Hur skall man vidare under sådana omständigheter kunna föra det vackra talet om en mas-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

sornas politiska fostran vidare? Till denna hoppfulla möjlighet och dess snara fullbordan satte dock demokratiens förfäktare sin tillit, då man hänvisade dem till det demokratiska styrelsesättets nuvarande blottor och till massmänniskornas genstörtighet och stupiditet. — I denna sista punkt synes Spirito ha tillgodogjort sig åtskilligt av den nutida masspsykologiens landvinningar, liksom han i andra sammanhang visar sig förtrogen med kriminologiens.

Den enda möjligheten blir därför att under dessa omständigheter förvandla spørsmålet om en önskvärd politisk fostran till frågan om en allmänlig uppfostran av det uppväxande släktet till förvärvande av *kompetens*, under full medvetenhet om var denna kompetens i varje särskilt fall har sina gränser och om var ›meningen‹ (l'opinione) vidtager. Däri ligger då inneburet, att — under bannlysande av ›meningen‹ — den politiska makten bör tillkomma naturvetenskapen allena (sid. 192), då denna och den på dess grundforskning fotade tekniken äro de enda instanser, som kunna förläna full, obestriddlig kompetens. *Salve Scientia, Regina mundi!*

11.

När så är och så bör vara: vilka följder får detta för den s. k. tankefriheten, och vad svarar Spirito härpå?

I huvudsak följande: att tala om tankefrihet på det naturvetenskapliga planet kan blott ske i en noga angiven, mycket begränsad bemärkelse. Ingen kan sålunda stå upp och hävda rätten att påstå, att $2 + 2 = 5$. Den som så gjorde, skulle därigenom utesluta sig själv från den vetenskapliga debatten, bli socialt ringaktad (sid. 193). Tankefriheten, tagen i tidigare oinskränkt bemärkelse, har så till vida intet rum inom naturvetenskaperna — utom just på hypotesbildningens plan.

Annorlunda förhåller det sig på det religiösa, filosofiska och politiska tänkandets botten. Och varför detta? Enligt Spirito: därför att religionerna, de filosofiska systemen och de politiska ideologierna utgöra en osovrad mångfald och därför att inom dem ej råder någon samstämmighet rörande

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

sant och falskt. Här beträdes meningarnas, tyckenas och opinionernas gungfly, där det så till vida råder åsiktsfrihet, jämsides med tolerans, och bör så göra: *nota bene*, ända tills sanningen har blivit fastställd även på dessa förut kritiskt odränerade fält. Ty det bevisat felaktiga kan icke tolereras (sid. 194).

Dessa tvenne saker har det moderna demokratiska betraktelsesättet råkat förblanda. Man har förväxlat tankefrihet med åsiktsfrihet i här senast angivna bemärkelse. Därför har man förbisett, att toleransen har sina av den manifesta sanningen noga bestämda gränser. Gentemot bestridandet av en sanning av sådant slag får icke någon tolerans medgivas: *Scientia Regina mundi*.

12.

En politisk och social tillvaro, grundad på bevisad naturvetenskaps landvinningar och på tekniskt utnyttjande av dessa betecknar alltså för Ugo Spirito målet. Men den romerske samhällsfilosofen har samtidigt fullt klart för sig, att där är »a long, long way to Tipperary». Otänkbart att i en handvändning göra sig kvitt tusenåriga eller i varje fall hundraåriga traditioner av religiös, filosofisk eller ideologisk natur! Vad man i enlighet härmed bör bibringa massorna av politisk fostran, är att rikta deras uppmärksamhet på »den vetenskapliga och tekniska karaktären av samtliga problem och på inkompetensen hos dem, som söka att övertyga dem medelst termer för vaga och ofta oupphinnliga ideal» (sid. 198). Därjämte gäller det att klargöra för dem, att alldenstund demokratien är hårt och nära bunden till majoritetsinstitutet, och att, då detta senare i sin tur ej är knutet till kompetenskrav, så är det på förhand uteslutet, att flertalet skulle kunna företräda eller förverkliga den högre kompetensens synpunkter vid voteringar och beslut. Det för tvärtom den renodlade kvantitetens talan; men, upprepar Spirito, en sådan kvantitet utan andra kvalifikationer är den numerativa överlägsenheten, innebär alltid kraft och våld (*violenza*): lagstiftningsvåld, beskattningsvåld etc. (sid. 201; jfr ovan sid. 33 f.). Ett samhälle, som befin-

ner sig på väg mot vetenskapligt teknisk organisation, kan däremot aldrig få taga sin tillflykt till våldet som högsta princip. Detta bör tvärtom inskränkas inom så snäva gränser som möjligt. Härvidlag, och för att i någon mån värna om minoritetens rätt att ändock få göra sig hörd, kunde sålunda minoriteten, framkastar Spirito, tillerkännas *våd*jorätt, under hänskjutande av ärendet eller beslutet till en *bögre* instans (a una commissione di secondo grado o comunque a un organo superiore; sid. 203). Ja, man kunde till och med sanktionera minoritetens *vetor*rätt, varje gång ett enhälligt beslut ej stode att uppnå; vilken vetorätt kunde tänkas förhindra alltför grova majoritetsgrepp. O. s. v. — Dessa här av Spirito antydda mått och steg till förekommande av mera massiva majoritetsövergrepp göra visserligen icke en dålig styrelseform som den demokratiska till en god styrelseform — allt enligt hans betraktelsesätt. Och — för att supplera hans framställning — den driver på intet sätt majoritetsprincipen på porten inom sådana instanser av 2:a och 3:e graden som t. ex. kommissioner, nämnder, expert- och sakkunniggrupper vid utnämningsärenden, ja vid högsta domstolen, där i kraft av den »kollegiala omröstningens» princip majoritetens mening alltjämt faller utslaget. Till slut återstår i många fall endast den bittert ineffektiva utvägen att appellera *a rege male informato ad regem melius informandum* och att därmed ställa saken på framtiden.

13.

Den föregående framställningen har tankesteg för tankesteg, ibland även sida för sida, följt Ugo Spirito's ofta sylvassa kritik av det demokratiska styrelsesystemet. Den har därunder biträtt och ytterligare understrukt hans påstående om de risker för majoritetsövergrepp, som ständigt i detta styrelsesätt hota minoriteten eller minoriteterna inom statens högsta beslutande myndigheter (riksdag, parlament, deputerandekammare, senat etc.). I författarens fotspår har vidare i olika sammanhang hänvisats till vissa tänkbara utvägar att stävja åtminstone de mest skriande majoritetsövervålden (t. ex. förmedelst krav på starkt kvalificerad majoritet vid alla vikti-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

gare lagstiftnings- och beskattningsfrågor samt, vid nära nog röstningsjämvikt mellan majoritet och minoriteter, en ovillkorlig vetorätt för dessa senare eller endast en kategorisk fordran på kontroversiella ärendens hänskjutande till en följande, men då *nyvald* kammare, respektive senat, etc.). Ytterligare har *en passant* pekats på en rad svårigheter och betänkliga luckor i den hierarkiskt-kommunistiska statsutopi, som den italienska tänkaren har utsinnat åt oss, och vari den personliga friheten i hittills gängse mening (innefattande tanke-, samvets-, tryck- och yttrandefrihet, föreningsfrihet, yrkes- och näringsfrihet, frihet att bosätta sig efter eget gottfinnande etc.) lider starkast möjliga intrång — till kollektivitetens ohöljda fördel, på samma gång som privathets-begreppet helt försättes ur spel och piskas med salt.

Emellertid finnes det ytterligare *andra* svårigheter i ämnet, för vilka allra minst en vän av frihet och demokrati bör få blunda. Ty frihetens och folkstyrelsens problematik är en fixeringsbild med skarpa uddar. Det är därför alls inget överord att tala om den politiska frihetens paradoxier. Här närmast några avslutande antydningar om dessa prekära förhållanden!

Liksom det inom de materiella ämnenas värld finnes mer »stabila» (lugna) och mer »instabila» (oroliga) molekylarbildningar, vilka förhållningssätt betingas av de i dessa förbindelser ingående jonernas art och laddning, deras inbördes (»coulombska») attraktioner och repulsioner, så uppträda liknande företeelser också på begreppsbildningarnas, och där ej minst på de politiska standardbegreppens och ideologiernas plan.

Begreppsbildningen »demokrati» utgör sålunda tydligen en dylik »orolig», »instabel» begreppsmolekyl; en koalitionsenhet, inom vilken de olika tankekomponenterna till en viss grad stöta bort varandra och hota att spränga ut varandra ur helheten. I sin skrift mot demokratien har Ugo Spirito, som man sett, lämnat en historisk-schematisk utredning härom genom att i individualitetsbegreppet ställa emot varandra den *empiriska* människofaktorn och den kristet-religiösa människofaktorn (*anima*) som de båda begreppspoler, varav den första efter hand tager loven av den senare (jfr ovan, sid. 30 — och sid. 34 f.). Och att den politiska jämlikhetstanken

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

har med kristendomen att skaffa och utgör en sentida sekularisering av föreställningen, att alla människor samt och synnerligen vore »Guds barn», och att därför varje människas själ ägde ett evigt och ovanskligt värde: den omständigheten torde ej behöva betvivlas.

Men denna sekulariserade jämlikhetstanke gör den demokratiska begreppsmolekylen »instablare». Främst gäller detta kollisionerna mellan frihetstanken och jämlikhetstanken, respektive frihetskravet och jämlikhetskravet vilka synas ömsesidigt redo att stöta bort varandra. Åtskilliga politiska tänkare sätta därvid i första hand sin lit till frihetskravet såsom kärnpartikeln i demokratibegreppet (liberalismens förfäktare; J. Stuart Mill och Benedetto Croce bl. a.). Andra åter hålla starkare på likhetskravet såsom begreppets omistliga grundbeståndsdel, forcerande detta krav till att omfatta både politisk, juridisk och *ekonomisk* jämlikhet. (Socialdemokratiens palladiner. Jfr lösensordet: »samling mot mitten» = inkomstutjämning, åstadkommen på den drastiska arvs- och inkomstbeskattningens väg).

Därigenom ha stridiga tolkningar och yrkanden blivit företrädade på den politiska diskussionens estrader och på det demokratiska reformarbetets plan. I första hand har då från socialdemokratisk sida, förvärvs- och näringsfriheten utsatts för intrång och drastiskt beskurits. Här kolliderar således den ekonomiska jämlikhetens princip frontalt med frihetsidealet. Än vidare ha vissa strävanden från frihetsivrarnas egen sida kunnat hota frihetstanken. Ty just här springer en första svårighet i detta ämne i dagen: en frihetsparadoxi, som varken en så politiskt radikal tänkare som Stuart Mill eller ens en så besinningsfull frihetsvän som Harald Höffding torde ha uppmärksammat. Av kravet på full och oinskränkt föreningsfrihet synes således omedelbart följa, att också frihetens fiender kunde stå upp och åberopa denna samma rätt för att fullfölja *sina* politiska och sociala syften, som avse att förkväva friheten i en en eller annan (brun, röd, svart eller grön) diktators järngrepp — det politiska livets färgband har i vår egen tid, och särskilt åt diktatorssidan, varit starkt och brokigt prålade. I kraft härav synes friheten oundgängligen få bli en »frihet för Loke såväl som för Thor», för att anföra ett bevingat, ofta också antastat ord av den danske

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

folk- och kyrkoreformatorn Grundtvig. D. v. s.: under vissa omständigheter och under vissa av sina former kan förenings- och yttrandefriheten bli farliga för folkstyrelsens eget bestånd och framtida utveckling. Från klart demokratiskt håll och i länder, där under det Hitlerska gangsterväldets år »femte kolonnen» befann sig i den mest framgångsrika och ostörda verksamhet, ha därför höjts de allvarligaste yrkanden på att enkom i demokratiens intresse inskränka på friheten, och det både på yttrande- och föreningsfriheten. Ty annars — förmenade man då — kunde friheten brukas till att upphäva sig själv, vilket innebure en orimlighet. Demokratisk frihet vore i så fall bl. a. frihet att undergräva demokratin, vilket i själva verket innebure ett slags cirkeldefinition, utfört i praktikens och statskuppernas värld.

Därmed ställas vi öga mot öga med en av frihetsbegreppets mest försåtliga paradoxer. Enligt vissa politiska tänkares mening vore den platt olöslig, därest man icke medgäve demokratin rätt till självförsvar gentemot allsköns odemokratiska uppviglare och omstörtningmän, ytterst till höger eller ytterst till vänster. Man vill därför, att den demokratiska styrelsen skall, dels tillförsäkra sig full ledning och kontroll av samhällets maktmedel, för att kunna snabbt och effektivt kväva varje diktatoriskt kuppförsök, dels också på annat sätt försvåra eller (i nödfall) förbjuda de antidemokratiska tendensernas utveckling i landet. Mot falskspelare, förklarar man vidare, finns ingen anledning att iakttaga spelreglerna. Ej heller ser man någon motsägelse i att demokratin tager till hårdhandskarna gentemot sina vedersakare, därest den icke på annat sätt förmår trygga sitt bestånd och sin trivsel. Ty gentemot kulsprutepistoler, SS-män och huliganer erbjuda röstsedlar ett dåligt skydd. Där kräves snarare skottsäkra västar.

Så argumenterar man alltså från detta håll och finner man sig i sin goda rätt att så argumentera. — Men därmed når man i stället omedelbart kännning med en annan frihetsparadoxi: Ty medger man det demokratiska statsskicket denna rätt att sätta hårt mot hårt och i preventivt syfte inskränka både förenings-, tryck- och yttrandefriheten, och det vill säga de förnämsta medlen för demokratiens fiender att vinna själar och värva anhängare, — ja, så råkar man i stället ut för den motsägelsen, att man raserar de-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

mokratien, för att befästa demokratien. Eller med en annan bild: liksom det ute i hönshuset ibland torde inträffa, att en ligghöna »ligger ihjäl» ett par av sina kycklingar, när hon för att skydda dem, riktigt breder ut vingarna över dem och betäcker dem med sin kropp, så skyddar man med de ovan angivna åtgärderna demokratien — men man skyddar den till döds. I handling förnekar man några av de grundförutsättningar, varförutan demokratiens egna politiska ideal aldrig hade kunnat vare sig propageras eller föras till förverkligande i historien. Den stege, på vilken man alltså själv har klättrat i höjden, den drar man partiskt undan för andra.

Härtill skall ytterligare hänvisas till den omständigheten, att med en sådan medgiven inskränkning av förenings- och yttrandefriheten, till den demokratiska statsförfattningens fromma, erbjöde sig i själva verket för överheten frestelsen — snart kanske också lägenheten — att inskrida mot så gott som *varje* politisk åsiktsyttring, som råkade vara oangenäm för maktägarna (majoritetsblocket etc.). Det bleve antagligen rätt snart molttyst i det land, där en sådan demokratis segerfanor flöge för vinden.

Inför detta oglada framtidsperspektiv måste man därför, trots allt (om än ej utan bävan), sympatisera med devisen: »Frihet för Loke såväl som för Thor». Principiellt synes det kravet vara inneburet i den fria demokratiens grundåskådning, att varje politisk övertygelse skall ha rätt att göra sig hörd, även om dess syftemål gå den just rådande ordningen och den sittande regeringen emot. Varje politiskt parti, alltså även det demokratiska självt, kan någon gång råka i det läget att behöva åberopa den rätten, trotsa på det kravet. Rent definitionsmässigt kunde, med hänsyn härtill, begreppet demokrati bestämmas så, att det är det statsskick, som — ensamt av alla — tillstodder undersåtarna att med alla parlamentariska medel verka för vilket annat styrelsesätt som helst, det vare ett brandrött revolutionärt eller ett »blåsvart» reaktionärt. Sätillvida är det också det politiskt mest generösa, på samma gång som det för omstörtningförsök mest utsatta styrelseskicket av alla. Därav demokratiernas oro. Men det är tillika det enda, som enligt sin författnings anda och bokstav lämnar vägen öppen för en regim fullkomligare än den själv. Handlingsfriheten, däri inbegripen även knölpå-

FRÅN DEMOKRATI TILL TEKNOKRATI?

karnas och kulsprutepistolernas frihet, kan självfallet inom intet mänskligt samfund vara oinskränkt; följaktligen ej heller inom ett demokratiskt ordnat sådant. Där går den absoluta frihetsspärren. Nej, det som betecknar demokratiens egenart på samma gång som dess företrädare, är dess anslutning till den obeskrurna tryck-, yttrande- och diskussionsfrihetens samt den likaledes obeskrurna församlings- och föreningsfrihetens principer. Den engelske statsvetenskapsmannen Ernest Barker har också i diskussionsrätten sett något för demokratin så väsentligt, att han har betecknat denna styrelseform just som en »regering genom diskussion».

I den frihet man därmed beviljar även demokratiens hätskaste fiender att med alla parlamentariska medel verka för sina idéer, ligger och bör då för oss övriga ligga en oavlåtlig uppfordran till aldrig slappnande avväjningsvilja gentemot dessa idéer, liksom till nya, friskare tag för de egna politiska och kulturella målen. Till demokratiens fiender måste därvid även räknas den s. k. ekonomiska demokratiens förfäktare (socialdemokrater och kommunister), så till vida som dessa åsiktsgrupper oförtrutet arbeta för att i inkomstlikhetens intresse överkorsa näringsfrihetens och det privata initiativets stora värden. Därigenom sträva de *nolentes-volentes* att ur den »instabla» begreppsmolekylen demokrati, om ej helt slå ut, så dock starkt försvaga den ideella laddningen hos begreppspartikeln frihet och att därmed göra jämlikhetskravet, så långt möjligt, allenarådande. Skulle därtill dylika syftemål träda fram i majoritetsöverbåldets av Spirito med rätta hudflängda form (vilken vanform redan i och för sig ständigt och s. a. s. inifrån hotar att förrycka demokratin), uppstege en ny fara för demokratin, vilken måste mötas av alla dem, som i *fribeten* se demokratibegreppets kärnpartikel.

Vad därav då framgår, är trist nog en *strid*. Men en sådan, utkämpad inom förnuftsskälens och humanitetens gränser, bör på intet sätt vara förhatlig.

Om själslivets fysiska betingelser

Konvergerande teorier hos Platon, Aristoteles och Epikuros

Hans Regnéll

Epikuros' filosofi å den ena sidan och Platons och Aristoteles' å den andra förefaller att vara helt oförenliga motsatser. Många forskare har på senare tid framhållit, att Epikuros' teorier i stor utsträckning framställts i uttrycklig opposition mot platonismen och aristotelismen.¹ Vad Aristoteles beträffar riktade sig Epikuros' kritik mot hans tidigaste, s. k. exoteriska skrifter, som gått förlorade, så när som på enstaka fragment.²

Vi skall i det följande närmast studera dessa tänkares svar på frågan, om själslivet är beroende av fysiska betingelser och i så fall på vad sätt och i hur hög grad. Enligt gängse uppfattning finns här en klyfta mellan Epikuros' »materialism» och de övriga tänkarnas utpräglad antimaterialistiska åsikter. Det förefaller inte svårt att visa, att så verkligen är fallet.

Platon förutsätter i *Faidon*, att själsliv kan förekomma oberoende av kroppen. Det är knutet till en immateriell och odödlig själ, som i dödsögon-

1 Se Norman Wentworth De Witt, *Epicurus and his philosophy*, Minneapolis 1954, s. 6 f. och Ettore Bignone, *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, Firenze 1936. Se vidare Ingemar Düring, *Epikuros, mot bakgrund av den attiska filosofin*, *Lychnos* 1963–1964, s. 1–23.

2 Se Bignone, s. 33 ff.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

blicket lämnar den kropp i vilken den haft sin bostad. Aristoteles har i sin dialog *Eudemos* givit uttryck åt en liknande uppfattning.³ Epikuros gör däremot gällande, att själsliv bara kan förekomma hos materiella organismer. Han talar liksom Platon och Aristoteles om en själ, ett psyke, men därmed syftar han inte på någon immateriell substans. Frågan om det epikureiska själsbegreppets innebörd får vi anledning att behandla senare. Epikuros förnekar kategoriskt, att det finns något annat än tomrummet som existerar självständigt och som är immateriellt.⁴

Platon tycks på åtskilliga ställen ansluta sig till själavandringsteorin. Epikuros vill visa, att tron på själavandring är absurd.⁵

Epikuros förklarar vidare, att själslivet kommer till stånd genom att i och för sig livlösa och omedvetna materiepartiklar av ett särskilt slag kombineras och rör sig på ett speciellt sätt.⁶ Platon gör däremot gällande, att själsliv, åtminstone i form av tänkande, är, som han uttrycker saken, »äldre än kroppen», dvs. något fundamentalt i förhållande till kroppen och inte något sekundärt, som Epikuros menar.⁷ Vad detta kan innebära närmare bestämt skall vi diskutera senare.

Det verkar alltså att vara fråga om synnerligen radikala åsiktsmotsättningar. Det är emellertid inte i *Faidon* som Platon framställt sin mest genomtänkta teori i de frågor det här gäller, och Aristoteles' mest avancerade

3 Ibid., s. 71 ff.

4 Se Epikuros, Brevet till Herodotos, 67, 1 ff. (Cyril Bailey, *Epicurus, the extant remains with short critical apparatus, translation, and notes*, Oxford 1926, s. 18 ff.)

5 Se Lucretius Carus, *De rerum natura libri sex*, III, 748 ff. (*Titi Lucreti Cari, De rerum natura libri sex, edited with prolegomena, critical apparatus, translation, and commentary* by Cyril Bailey, vol. I, Oxford 1947.) Lucretius anses allmänt troget återge Epikuros' åsikter.

6 Se Lucretius, II, 886 ff.

7 Se *Lagarna*, bok X, Claes Lindskogs övers., Stockholm 1924, V, s. 547 ff. Själens be-tecknas här som »en rörelse, som kan sätta sig själv i rörelse». Som själens rörelser betraktas bl. a. olika former av tänkande som »övervägande, omsorg, rådslag, sann och falsk mening». Själsrörelser är också känslor som glädje, smärta, mod, fruktan, hat, kärlek osv. Allt detta säges ha kommit till före materiella ämnen som eld, vatten, jord och luft och kroppsliga egenskaper som varmt och kallt, torrt och fuktigt, mjukt och hårt osv.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

filosofi finner man inte i hans dialog *Eudemos* och hans övriga s. k. exoteriska skrifter.⁸

Om man noggrant analyserar och explicerar å ena sidan Platons och Aristoteles' bäst genomtänkta teorier och å andra sidan Epikuros', ter sig åsiktsmotsättningen inte längre så radikal. I somliga fall är det fråga om en mer eller mindre skenbar oenighet i Arne Næss' mening.⁹ I andra fall närmar sig respektive uppfattningar varandra i hög grad. Detta skulle man kunna betrakta som ett gott belägg för Hans Larssons kända s. k. konvergensteori på det speciella område det här gäller.¹⁰

I det följande skall vi försöka visa, att det faktiskt förhåller sig så.

Finns ett av kroppen oberoende sjäsliv?

Enligt Epikuros är sjäslivet en funktion av själ och kropp i förening. Denna formulering är dock vilseledande, därför att Epikuros, som redan antytts, arbetar med ett helt annat själsbegrepp än vi. Själens i hans mening är en visserligen osynlig och eterisk men inte desto mindre materiell del av organismen i dess helhet. Liksom kroppen består den av i rummet utsträckta atomer, fastän själens atomer är mycket mindre och lätttrörligare

8 Dialogen *Eudemos* är en av de under antiken mest berömda skrifter av Aristoteles som gått förlorade. Det anses allmänt, att den, liksom Aristoteles' övriga exoteriska skrifter är ungdomsarbeten. De åsikter som där framföres ansluter sig mycket nära till tankegångar i Platons dialoger. *Eudemos* är t. ex. påtagligt inspirerad av *Faidon*. — Det är heller ingen tvekan om att *Faidon* är tidigare skriven än *Timaios*, men framför allt kan sägas, att analysen i *Timaios* är mera djupgående än i *Faidon*.

9 Se Arne Næss, *Empirisk semantik*, Stockholm 1961, s. 67 ff.

10 Se Hans Larsson, Divergens och konvergens i filosofien (*Filosofiska uppsatser*, Stockholm 1924, s. 211 ff.) Se äv. Hans Larsson, Min filosofi, s. 26 ff. (*Min tro*, Stockholm 1941, s. 11 ff.) I denna senare uppsats skriver Hans Larsson: »Jag har alltid haft den övertygelsen att de filosofiska tankarna närma sig varandra ju mera de fördjupas, ju mera man frågar sig, vad en filosof innerst velat säga och inte stannar vid vad han sagt. ... Som ett grundmotiv i min filosofiska åskådning måste jag angiva konvergenstanken. Den tränger sig med nödvändighet fram nästan i alla sammanhang, säkerligen icke av någon min lynnesläggning utan av den logiska förargelsen att ständigt se människor tvista om mycket som de i grunden äro ense om.» (s. 27.) Jfr äv. Alf Nyman, *Nutidstänkande*, 1927, s. 46 ff.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

än kroppens. Dessa atomer bildar fyra olika slags ämnen varav själen består, nämligen värme, luft, vind, eller snarare ämnen, som liknar dessa, och vidare ett fjärde »namnlöst» ämne, som är ännu finare än de övriga. Själen i vidaste mening inbegriper dels anden och dels själen i trängre mening. I anslutning till Lucretius' terminologi kan vi här skilja mellan *animus* och *anima*. Den senare är i normala fall utspridd i kroppen i dess helhet. Den förra har en central position i kroppen, närmare bestämt i bröstet. Animus är ett informationscentrum och utövar en ledande funktion. Själen i den vidare bemärkelsen är organismens drivkraft eller motor och den viktigaste detaljen i den mekanism som möjliggör det biologiska och psykiska livet.¹¹ För att kunna bestå och fungera är emellertid själsmekanismen beroende av kroppen (den del av organismen, som inte är själ eller ande). Utan denna kan själen inte hållas samlad och inte utföra de speciella rörelser som erfordras.¹² Vissa rent materiella förhållanden är enligt Epikuros nödvändiga villkor för uppkomsten av ett själsliv. Den samverkan mellan själ och kropp som nyss nämndes är en samverkan mellan två olika fysiska företeelser. Av sättet för denna samverkan avhänger själslivets olika variationer, som vi senare skall visa.

Epikuros gör således gällande, att själslivet är *belt* beroende av materiella faktorer. Som vi redan nämnt, förutsätter Platon i *Faidon* otvivelaktigt, att det kan finnas själsliv, som är helt oberoende av sådana faktorer. I *Timaios* förklarar han emellertid, att känslor, begär och förnimmelser av olika slag är beroende av kroppen och en dödlig själ, som går under tillsammans med kroppen. Vad som enligt detta betraktelsesätt överlever kroppens förstöring är endast förnuftet.¹³

11 Betr. själens natur och sammansättning se Brevet till Herodotos, 63. Framställningen här måste emellertid kompletteras med den fullständigare redogörelsen i tredje boken av *De rerum natura*. Se spec. III, 94 ff., 177 ff., 231 ff. Jfr vidare ang. själen som kroppens motor i fjärde boken, 877 ff.

12 Se Brevet till Herodotos, 64 och *De rerum natura*, III, 323 ff.

13 Se *Timaios*, 69 C, D. (*Plato's cosmology, The Timaeus of Plato translated with a running commentary* by Francis Macdonald Cornford, London 1937). Att minnesförmågan är bunden till den dödliga delen av människan utsäges inte explicit i den text som

OM SJÄSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

Aristoteles' uppfattning i *De anima* och andra läroskrifter är, att, om något psykiskt överhuvud kan tänkas oberoende av kroppen, så skulle det vara förnuftet. På flera ställen uttrycker han emellertid stor tvekan, om ens förnuftet kan tänkas existera skiljt från kroppen.¹⁴ Det förhåller sig ju i princip så enligt Aristoteles' läroskrifter att formen är oskiljbar från materien. Och själen, som är det som tänker, är ju formen hos en levande varelse. Enligt denna princip kan alltså inte heller tänkandet existera utan en kropp.

Men det finns ju enligt Aristoteles ett viktigt undantag från regeln, att form aldrig kan finnas utan materia. Gud är ren form utan materia, och Gud är tänkande.¹⁵ Åtminstone inom ramen för Aristoteles' teologi talas således om ett tänkande, som är helt oberoende av materien. Men vad än detta tänkande kan innebära — vilket är en högst problematisk fråga — så kan det i varje fall inte vara ett tänkande i vanlig mening, inte en psykisk process. En process är ju en form av förändring, och Aristoteles' gud förändras inte.

Inte heller kan det av materien oberoende förnuftet i Platons teorier i Timaios betecknas som något i vanlig mening psykiskt och i varje fall inte som ett förnuft i ordets vanliga bemärkelse. Ett sådant förnuft kan man inte föreställa sig utan någon form av minne, som är beroende av sinnesintryck eller reproduktioner av sådana.

hänvisas till. Man torde dock kunna göra gällande, att detta impliceras, såtillvida som minne i vanlig mening innebär förmåga att reproducera kunskap, som vunnits på grundval av förnimmelser. Eftersom förnimmelseförmågan otvivelaktigt enl. Timaios är beroende av kroppsliga mekanismer, måste därför också minnet i ordets vanliga mening vara det. Vidare kan man peka på att själavandringsteorin, som utvecklas också i *Timaios*, förutsätter, att en individ inte kan erinra sig tidigare inkarnationer.

14 Jfr Aristoteles, *Metafysiken* 1070 a ff. (*Aristotle's Metaphysics, A revised text with introduction and commentary* by W. D. Ross, Oxford 1924. Se äv. *De anima* 413 a, b, 428 b, 430 a, 431 a. (*De anima, with translation, introduction and notes* by R. D. Hicks, Cambridge 1907.)

15 Aristoteles framställer sin teologi i *Metafysikens* bok Lambda, kap. 6, 1071 b, 3 ff. Olika aspekter av problemet beröres också i andra skrifter.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

Samtliga begrepp i dessa metafysiska resonemang är oklara och problematiska, och ett fullt adekvat ställningstagande till dem är följaktligen omöjligt. Givetvis finns här en betydelsefull motsättning till Epikuros' atomistiska filosofi, men denna motsättning gäller egentligen inte förhållandet mellan å ena sidan själslivet i vanlig mening och å andra sidan fysiska faktorer. Motsättningen kan sägas bestå i att Epikuros inte vill följa Platon och Aristoteles i deras försök att med tanken tränga utanför den föränderliga världen i tid och rum och skapa begreppet om ett osinnligt förnuft. Han har ingen användning för och ingen förståelse för de analogier och de metaforer som Platon och Aristoteles tillgriper i detta sammanhang. Man kan också uttrycka saken så, att Epikuros menar sig kunna förklara den förnuftighet och den ändamålsenlighet som finns i naturen som ursprungligen resultat av rena lyckträffar under oändliga tidsrymder. Han anser sig därför inte behöva andra orsaker än de rent mekaniska och inte behöva införa något annat förnuftsbegrepp än det vanliga, dvs. begreppet om det förnuft som först utvecklas hos en levande varelse som människan. Platon och Aristoteles menar bestämt, att den atomistiska filosofins mekanistiska förklaringar är otillräckliga. Att de är otillräckliga behöver emellertid inte betyda, att de är felaktiga. I själva verket använder sig både Platon och Aristoteles också av samma slags förklaringar som atomisterna.

Hur som helst konstruerar man lätt en motsättning som inte finns i verkligheten, om man inte observerar, att det av fysiska faktorer oberoende förnuft som Platon och Aristoteles talar om i sina bäst genomtänkta teorier inte är någon själsförmögenhet i vanlig mening. Genom att observera detta förhållande undanröjer man den skenbara oenigheten mellan de olika tänkarna. En relativ enighet visar sig, då man lämnar den metafysiska begreppsdiktningsens område och tar upp till diskussion klarare och mera gripbara frågeställningar.

Villkor för själslivets uppträdande och försvinnande

Också filosofer, som betraktar själslivet som något i förhållande till materien ursprungligt och primärt, räknar ju med att medvetandet åtminsto-

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

ne övergående kan fördunklas och utsläckas. Man måste förutsätta, att perioder av mer eller mindre klart medvetande omväxlar med perioder av medvetlöshet eller sömn med starkt nedsatt medvetenhet.

Nu kan man, om man vill, utgå från det medvetna tillståndet och konstatera, att detta under vissa förhållanden kan försvinna och under vissa andra förhållanden återkomma. Man kan ju emellertid lika väl utgå från det icke-medvetna tillståndet och konstatera, att detta under vissa betingelser avlöses av ett medvetet tillstånd för att sedan under andra betingelser åter avlösas av ett omedvetet tillstånd.

Oberoende av utgångspunkten i resonemanget kan man på grundval av erfarenhet ge likartade svar på frågan under vilka förhållanden medvetandet utsläcks, respektive tändes. Vi skall senare visa, att Platon, Aristoteles och Epikuros faktiskt ger ganska likartade svar på denna fråga liksom på frågan om grunden till de olika variationer som själslivet kan uppvisa inom det vakna tillståndets ram.

Till skillnad särskilt från Platon betraktar emellertid Epikuros det medvetna tillståndet som något sekundärt i förhållande till det omedvetna. Frågan om själen eller kroppen är »äldst» kan preciseras på detta sätt. Men det är ännu inte klart, vad som i detta sammanhang skall menas med »primärt» och »sekundärt». Är det i grund och botten fråga om något annat än ett rent godtyckligt val av teoretisk utgångspunkt? I så fall behöver ingen som helst motsättning i sak föreligga. Frågan kunde emellertid gälla, om det medvetna eller det omedvetna tillståndet uppträtt först i världens historia. Atomisternas svar beror på vad man i detta sammanhang menar med »världens historia». Menar man härmed vår egen världs utveckling och inte hela världsalltets, så anser otvivelaktigt Epikuros liksom andra atomister, att det medvetna tillståndet är en relativt sen utvecklingsprodukt.¹⁶ Tänker man däremot på världsalltet i dess helhet, så har ju detta enligt atomisterna ingen början. Det har funnits otaliga världar före vår. Man kan inte tala om

16 Frågan om vår världs tillkomst och utveckling behandlas mycket kortfattat i Brevet till Herodotos, 74 f. Lucretius ger en mycket mera utförlig redogörelse i *De rerum natura*, V, 416 ff.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

något första tillstånd över huvud taget. Frågan är därför inte rimlig.

Aristoteles anser, att vår värld är den enda som existerar och att denna värld alltid har funnits till. Inte heller i hans fall har man alltså rätt att fråga efter hur världens första tillstånd var beskaffat. Frågan vad Platon ansett är omstridd. Tolkar man framställningen i *Timaios* bokstavligt, har världen haft en början i tiden. Detta är t. ex. Aristoteles' tolkning, men alltsedan antiken har många tagit avstånd från en sådan bokstavlig utläggning av texten i *Timaios*.¹⁷

Om då varken det medvetna eller det omedvetna tillståndet kan sägas vara primärt eller sekundärt i *kronologisk* bemärkelse, blir frågan, om något av dem kan betraktas som ur någon annan synpunkt primärt eller fundamentalt. Eventuellt kunde själslivet *identifieras* med rörelsemönster hos vissa system av atomer, vilket i så fall innebär en i strikt mening materialistisk position. *Själsliv* blir då ett sekundärt begrepp i ett slags *metafysisk* mening, då man skiljer mellan å ena sidan en företeelse och å andra sidan sakens egentliga väsen. Själslivets egentliga väsen skulle då bestå i olika rörelsemönster inom ett atomkomplex.

Om överhuvud en sådan strikt materialism kan tillskrivas Epikuros, så tycks den i varje fall inte spela någon framträdande roll i hans resonemang. I brevet till Herodotos, som utgör en sammanfattning av hans filosofi, ger han inte i något sammanhang explicit uttryck åt en sådan ståndpunkt. I praktiken torde han arbeta med den tysta förutsättningen, att vissa atom-sammansättningar har som egenskap förmågan att förnimma i vanlig mening och att denna förmåga aktualiseras under bestämda villkor. Att för-

17 Aristoteles omnämner i *De caelo*, 279 b, 33, att vissa lärjungar till Platon gjort gällande, att skildringen av världens skapelse i *Timaios* tjänar rent pedagogiska syften, ungefär som då en lärare i geometri demonstrerar en geometrisk figurs egenskaper genom att visa, hur den konstrueras. — Aristoteles riktar i varje fall själv kritik mot skapelseläran i *Timaios*, som om denna avsåg att beskriva, vad som faktiskt ägt rum. — Betr. *De caelo* och andra i forts. nämnda verk av Aristoteles hänvisas, om ej annat anges, till *The works of Aristotle* I–X, Oxford 1910–31. — Jfr vidare A. E. Taylor, *A commentary on Plato's Timaeus*, Oxford 1928, s. 67 och Cornford, *Plato's cosmology*, s. 26.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

mågan att förnimma skulle vara strikt identisk med förmågan till viss slags rörelse framgår inte klart vare sig explicit eller implicit. Inte heller hos Lucretius kan jag finna något klart belägg för en sådan identifikation.¹⁸

Om man säger att det medvetna tillståndet enligt Epikuros är något sekundärt i förhållande till det omedvetna, så har man därför knappast utan vidare rätt att inlägga någon annan mening häri än att de enskilda atomerna omöjligen kan ha förmågan att förnimma var och en för sig.¹⁹ Eftersom den atomistiska teoribildningen tar som sin utgångspunkt de enskilda atomerna, ter sig det omedvetna tillståndet som i rent logiskt-teoretisk mening mera elementärt än det medvetna, som ju anses först komma till stånd genom att många enskilda atomer kombineras och rör sig på ett speciellt sätt. Denna ståndpunkt är väl inte direkt jämförbar med platonism och aristotelism, som ju inte räknar med atomer i atomismens mening. Ändå kan man tala om en viss samstämmighet, såtillvida som alla tre tänkarna

18 Lucretius talar ofta om »sensiferos motus», dvs. rörelser, som är bärare av förnimmelser. Bailey översätter uttrycket med »motions that bring sensation». Se bok III, 240. Samma uttryck återkommer i tredje boken 245, 271-272, 570, 924. Det finns emellertid åtminstone ett ställe som skulle kunna tolkas som ett uttryck för strikt materialism. I tredje boken, 352 talas om »hunc motum quem sensum nominamus», dvs. den rörelse som vi kalla förnimmelse. Man kan emellertid knappast räkna detta som ett *klart* belägg för en strikt materialism, särskilt inte med tanke på det nästan genomgående uttrycket »rörelser som är bärare av förnimmelser». Denna formulering synes implicera, att rörelse och förnimmelse inte strikt identifieras. Tanken är väl snarast, att organismen genom eller tack vare dessa rörelser kan förnimma. (Förmåga till förnimmelse äger primärt själen men sekundärt också kroppen genom själens påverkan.) Å andra sidan måste man medge, att det är svårt att tillrättalägga textstället III, 352 i enlighet med denna utläggning, och det kan kanske vara befogat att tolka det som uttryck för en viss vacklan eller oklarhet i uppfattningen om förhållandet mellan rörelse och förnimmelse. Epikuros talar f. ö. i Brevet till Herodotos om att själen, då den upplöses, inte har förmåga att utföra sina speciella rörelser och att den därför inte heller har förmåga att förnimma (65, 6 ff.) Detta tycks innebära, att förnimmelseförmågan är beroende av rörelseförmågan men behöver inte innebära något annat. Om den ena förmågan förutsättes vara identisk med den andra, förefaller det meningslöst att säga »inte heller har förmåga att förnimma».

19 De rerum natura, II, 865 ff.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

gör gällande, att förmågan att förnimma förutsätter *kombinationer* av vissa bestämda slag. Att det förhåller sig så skall visas i det följande.²⁰

Efter att ha diskuterat frågan om teoribildningens utgångspunkt skall vi nu direkt ägna oss åt resonemangen om själslivets uppträdande, försvinnande och olika variationer.

Man kan tänka sig orsaker av psykiskt eller fysiskt slag. En psykisk orsak är det t. ex. fråga om, då sömn framkallas av monotona förnimmelser och uppvaknande av en stark förnimmelse, som avbryter monotonin, tystnaden osv. Vad som i detta sammanhang intresserar oss är emellertid endast orsaker av fysiskt slag.

Platon, Aristoteles och Epikuros har här samma erfarenhetsunderlag att utgå från. De har givetvis alla observerat, att skillnader mellan olika grader och utvecklingsformer av medvetande svarar mot fysiska skillnader mellan olika slags kroppar, skillnader t. ex. mellan unga och gamla, friska och sjuka, oskadade och skadade osv. Lika uppenbart är att kraftiga förändringar av själslivet kan följa på intagandet av diverse droger och gifter. De måste också utgå från att psykiska egenskaper likaväl som fysiska går i arv från äldre generationer till yngre. Allt detta anfördes av Epikuros som stöd för åsikten, att fysiska faktorer verkar bestämmande för utformningen av själslivet.²¹

Hur ställer sig då Platon i *Timaios* och Aristoteles i sina olika psykologisk-biologiska skrifter till sådana obestridda fakta? Svaret är, att, i den mån de yttrat sig i frågan, deras teorier i detta sammanhang är av i stort sett samma art som Epikuros' åsikter, även om de skiljer sig ifrån dessa ifråga om många detaljer.

I *Timaios* diskuteras t. ex. på ett ställe, varför ett barn är oförnuftigare än en vuxen. *Timaios* gör gällande, att detta beror på att näringstillförseln under uppväxtåren är större än längre fram. På liknande sätt förklarar Aristoteles dåligt minne hos små barn och senila åldringar genom att hänvisa till de snabba och kontinuerliga förändringarna i deras organism. Dessa beror

20 Se nedan s. 85 f.

21 *De rerum natura*, III, 445–547, 741 ff.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

på tillväxt, respektive förfall.²² Liksom Epikuros anger alltså Platon och Aristoteles här rent fysiska orsaker som förklaring till psykiska förändringar.

Av alldeles särskilt intresse är dessa tänkares åsikter om orsakerna till sömn och vaka. Deras teorier är delvis primitiva och är kanske i och för sig inte särskilt märkvärdiga. De är mellertid i hög grad värda ett studium som exempel på respektive filosofers teoribildning, och genom att analysera dem kan man få grepp om de grundsatser och huvudsynpunkter som bestämt utformningen av deras teorier.

Sömn och vaka

Sedan gammalt har man ju jämfört döden med sömnen och livet med det vakna tillståndet. I den grekiska mytologin är Hypnos, sömnen, broder till Tanatos, döden. Då man spekulerat över livets och dödens natur, har därför helt naturligt intresset i hög grad kommit att ägnas åt sömnfenomenet. I den äldsta naturfilosofin fäste man i detta sammanhang stor vikt vid förhållandet mellan motsatta ämnen eller egenskaper, t. ex. motsättningen mellan ljus och mörkt eller mellan det varma och det kalla. Det varma och ljusa kom t. ex. att representera livet och det vakna tillståndet, medan det kallare och mörkare sattes i samband med sömn och död. Det var här inte fråga om bara liknelser eller metaforer utan om bokstavligt menade teorier.²³

Den epikureiska teorin om sömnen anknyter till sådana idéer men ger dem givetvis en speciellt atomistisk utformning. Hos Lucretius, som troget återger Epikuros' åsikter, återfinner man i fjärde boken av *De rerum na-*

22 Se *Timaios* 43 ff., spec. 44. Aristoteles, *De memoria et reminiscencia*, 453 b.

23 Så t. ex. ansåg Empedokles enl. Aetios, att sömn uppstår, då blodet måttligt avkyles. Om värmen lämnar blodet, dör organismen. (Aetios, 5, 24, 2, A, 85) W. K. C. Guthrie, som ger denna hänvisning s. 226 i arbetet *A history of Greek philosophy*, vol. II, Cambridge 1965, berör frågan också i samband med behandlingen av Herakleitos' filosofi, Vol. I, 1962, s. 433. Han förklarar där, att »sleep was generally regarded as due to a reduction of organic heat» (not 3) och hänvisar till en uppsats av G. Vlastos, On Heraclitus, *American Journal of Philology*, 1955, s. 337–68.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

tura den klassiska bilden, då sömnen liknas vid glöd i askan, glöd, som kan flamma upp igen.²⁴ Återigen kan man säga, att detta inte bara är en liknelse. Själsämnet, som är den väsentliga grunden till liv och medvetande, består enligt Epikuros bl. a. av ett slags värme. Hans lärofader Demokritos har direkt betecknat själsämnet som ett slags eld, om man får tro Aristoteles' uppgifter på denna punkt.²⁵ Medan döden av atomisterna ansågs bero på att det varma själsämnet lämnar kroppen i en sådan mängd, att organismen går under, så menar man, att sömnen beror på en liknande men mindre allvarlig förlust av själsämne eller närmare bestämt av de atomer som sammansätter själsämnet. Den förlust som ägt rum kan repareras, och, då detta skett, avlöses sömnen av det vakna tillståndet.

Teorin om sömnen är emellertid mera komplicerad än så. För det första drabbar förlusten av atomer närmast anima, själen i den trängre bemärkelsen, och inte animus, anden. Vad som inträffar vid insomnandet är vidare inte bara, att en del själsatomer lämnat kroppen. De som finns kvar antas dessutom ha dragit sig tillbaka till kroppens inre. Detta skall förklara, varför den sovandes lemmar är slappa. Det är nämligen själsämnet som ger dem deras styrka och spänst. Givetvis skall själsatomernas reträtt till kroppens inre också vara anledningen till den sovandes relativa okänslighet och omedvetenhet om vad som sker omkring honom. Drömmarna förklaras genom att andens aktivitet kan bestå, trots att den inte mottager intryck från sinnena på samma sätt som i det vakna tillståndet.²⁶

Epikuros måste givetvis söka efter någon bestämd orsak till insomnandet och ge en mekanistisk förklaring till den förlust av själsatomer som ägt rum. Han ger också en sådan, tydligen på grundval av iakttagelsen, att sömn är förbunden med djupare andning och att sömnighet ofta infinner sig efter en måltid. Sömnen bör därför vara en påverkan på organismen av luft i större mängd än vanligt eller av intagen föda. Vi behöver inte uppehålla oss vid detaljerna i denna förklaring eller vid dess samband med den

24 *De rerum natura* IV, 925 ff.

25 *De anima*, 404 a, 1 ff.

26 *De rerum natura* IV, 749 ff., 907 ff.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

atomistiska teorin om andningens natur och betydelse för livsprocessen.²⁷

Platon behandlar i *Timaios* sömnens problem i samband med en utredning av ögonens funktion. Seendet är beroende av bl. a. verksamheten av en inre eld i oss, en ljus men inte brännande inre eld, besläktad med dagsljuset. Ögat släpper igenom en fin ström av denna inre eld, som, då vi är vakna, befinner sig i livlig rörelse. Ljusströmmen genom ögat samman-smälter med dagsljuset till en enda kropp, och det är genom den vi ser det som finns utanför oss. Denna rörelse av den inre elden stillas om natten, då dagsljuset är borta. Eldströmmen från ögat kan då inte längre samman-smälta med den omgivande luften, som inte innehåller någon eld. Då rörelsen hos den inre elden stillas, faller vi i sömn. Är stillheten och vilan djup, är sömnen i stort sett utan drömmar. Om någon starkare rörelse förekommer, drömmer vi.²⁸

Enligt *Timaios* beror alltså skillnaderna mellan vaka och sömn och mellan sömn med och utan drömmar på skillnader ifråga om den inre eldens rörelser. Aristoteles behandlar problemet sömn — vaka bl. a. i skriften *De somno et vigilia*. Han betonar, att vakenhet innebär aktivitet och rörelse och sömn passivitet och vila. Aktivitet och rörelse kräver ansträngning och medför slitage. Perioder av passivitet och vila är därför nödvändiga.²⁹

Eftersom vi ju inte under sömnen reagerar på intryck av olika slag, menar Aristoteles, att sömnen närmast beror på ett vilotillstånd hos det s. k. gemensamma sinnet (*sensus communis*), vilket ju är ett allmänt centralorgan, där förnimmelser från olika sinnen mottages och sammanställs. Sömn uppkommer, då det gemensamma sinnets organ av vissa mekaniska orsaker blir kallare än det kan vara i vaket tillstånd. Organismens temperering är alltså här av betydelse.³⁰ Det är den i högsta grad också i Aristoteles' teori om betingelserna för liv och död. Aristoteles räknar med att en levande varelse är utrustad med ett slags termostat, en mekanism vari bl. a. hjär-

27 Ibid., 929 ff.

28 *Timaios*, 45 B ff.

29 *De somno et vigilia*, 454 a, 455 b.

30 Ibid., 455 a.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

nan och lungorna antas spela en viktig roll. Den naturliga döden beror på att de åldrande organen och speciellt lungorna inte längre kan fullgöra sin tempererande uppgift på ett tillfredsställande sätt. Livslågan kan utsläckas, menar Aristoteles, dels genom avkylning och dels genom att elden flammor så häftigt att den förtär sig själv. Det är det senare som inträffar i den naturliga döden, som beror på att avkylningsmekanismen inte fungerar som den skall. Aristoteles resonemang bygger tydligen på iakttagelsen, att en låga utsläcks, om den inte får luft, vilket Aristoteles uppfattar som om elden vore beroende av luftens kylande inverkan, som modererar dess värme. Lungorna är, anser han, ett slags blåsbälga, som håller livsvärmen vid makt.³¹

Att också själslivet enligt Aristoteles är beroende av ett lagom mått av livsvärme framgår av hans teori om sömnen, då han gör gällande, att denna framkallas av en måttlig och övergående avkylning av det gemensamma sinnets organ.

Om man nu jämför dessa olika teorier om sömn och vaka med varandra, finner man vissa genomgående ledmotiv. Analogin mellan sömnen och döden är ett sådant och ett annat är föreställningen om att skillnaden mellan medvetenhet och medvetlöshet är beroende av skillnader hos organismen mellan olika temperaturer eller olika aktivitetsgrad hos en inre eld. Vidare hänvisas genomgående till mekaniska orsaker vid förklaringen av växlingen mellan sömn och vaka. Man har olika åsikt om vilken roll olika organ i kroppen spelar, och spekulationerna om mekanismerna för liv och själsliv är delvis olika. Därtill kommer, att sådana ämnen som Epikuros benämner själsämnen inte av Platon och Aristoteles betecknas på detta sätt.³² Detta egentligen rent semantiska förhållande bör emellertid betraktas som ett sådant och inte som en verklig åsiktsmotsättning i sak. Såväl i Platons som i Aristoteles' teorier ingår begrepp om materiella substanser som spelar en särskilt viktig roll för såväl det psykiska som det rent biologiska livet. Detta

31 *De respiratione*, 474 a ff.

32 Jfr Aristoteles' argumentering för åsikten, att elden inte är identisk med själen i *De partibus animalium*, 632 b.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

gäller t. ex. i *Timaios* den inre elden och märgen och hos Aristoteles elden och livsvärmen eller »pneumat».³³ Detta betyder visserligen inte, att dessa skillnader ifråga om språkbruk inte bottnar i faktiska åsiktsmotsättningar. De beror givetvis på att Epikuros inte kan finna någon mening i Platons och Aristoteles' tal om immateriella substanser och att de sistnämnda tänkarna anser Epikuros' förklaringar av naturskeendet otillräckliga.

Inverkan på själslivet av kroppsskador, sjukdomar och gift m. m.

Sömnen är ju en normal och regelbundet uppträdande företeelse. Den skiljer sig ju däri från sjukdomstillstånd och andra försvagningar av livskraften, som förorsakas av t. ex. skador eller gift. Själslivet kan uppenbarligen påverkas av sådant lika väl som det biologiska livet kan störas.

Epikuros' anhängare Lucretius ger t. ex. i *De rerum natura* en åskådlig och dramatisk skildring av ett epileptiskt anfall, som ju i hög grad drabbar själslivet.³⁴ I ett annat sammanhang påpekar han, att en svårt sårad kämpe drabbas av matthet och lätt blir psykiskt omtöcknad.³⁵ Han framhåller vidare, hur vinet påverkar den druckne och att vissa gifter och droger kan såväl skada som återställa hälsan.³⁶

Allt detta anföres närmast som stöd för åsikten, att det biologiska och psykiska livets grund påverkas av dessa materiella faktorer. Denna grund måste då rimligen själv vara något materiellt, menar man. Åtminstone gäller detta utifrån atomismens speciella förutsättningar. Det icke-materiella, dvs. tomrummet, kan varken påverka eller påverkas. Då atomisterna med uttrycket »själ» (psyke) åsyftar den väsentliga grunden för livet, följer, att själen är en materiell substans.

Som nyss påpekades, utesluter givetvis inte detta att Platon och Aristoteles också tillmäter materiella substanser en mycket viktig roll inom den mekanism varav själslivet också enligt deras åsikt är beroende. Inte heller

33 Om märgen se *Timaios* 73 B ff. Om pneumat eller livsvärmen se *De generatione animalium* 736 b.

34 *De rerum natura*, III, 487.

35 Ibid. 168.

36 Ibid. 476, 510.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

behöver de för den skull benämna någon materiell substans »själ». Återigen måste här framhållas, att den fråga det här gäller — om själen kan sägas vara materiell eller inte — är rent semantisk. Vi behöver inte ha att göra med någon motsättning i sak beträffande egenskaperna hos ett bestämt slags föremål, »själar». Då å ena sidan atomisterna och å den andra Platon och Aristoteles talar om själen, syftar de inte på samma sak. Då den ena parten förklarar, att själen är materiell och den andra förklarar, att själen inte är materiell, så föreligger därför ingen motsättning i sak.

Som redan antytts, delar Platon och Aristoteles atomisternas åsikt, att fysiska faktorer påverkar själslivet och att detta är beroende av sådana. Enligt *Timaios* beror ett epileptiskt anfall på att ett slags vitt slem, som innehåller mycket luft, över skadlig påverkan på huvudet, där ju hjärnan befinner sig, som enligt *Timaios* är centralorgan.³⁷

Det finns enligt *Timaios* också andra ämnen än luft, som, då de förekommer i överflöd, skadligt påverkar själslivet. Det talas t. ex. om vätskor som uppkommer av surt och salt slem och som är beska och blandade med galla. Sådana vätskor kan enligt *Timaios* förorsaka svårmod, tungsinnighet, övermod och feghet.³⁸

Alla dessa olika sjukliga påverkningar förändrar kroppens egenskaper, och dessa kroppsliga förändringar medför också förändringar av själslivet.

Ur Aristoteles' skrifter kan följande exempel hämtas. Han söker på ett ställe förklara, varför kretiner genomgående är sinnesslöa. Han menar, att detta hänger samman med att de har samma kroppsproportioner som barn. Dessa är ju också underlägsna ifråga om intelligens. Liksom hos barn har tillväxtprocessen hos kretiner huvudsakligen gällt den övre delen av kroppen.³⁹

Vi har redan i det föregående nämnt, att Platon och Aristoteles liksom Epikuros angivit rent somatiska orsaker till att barn är oförnuftigare och har sämre minne än vuxna. Man kunde fortsätta att på samma vis jämföra

37 *Timaios* 85 A.

38 *Ibid.* 86 E–87 A.

39 *De generatione animalium* 779 a.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

deras och Epikuros' åsikter om nedärvningen av psykiska egenskaper eller om orsakerna till de korrelationer mellan kroppsform och psykiska egenskaper som man kan finna hos djur av olika arter osv.

Det som redan anförts torde emellertid mer än väl räcka till för att bevisa tesen, att Platon i *Timaios* och Aristoteles i sina olika biologiska skrifter på ett flertal ställen sökt förklara förändringar och variationer på det psykiska livets område genom att hänvisa till rent fysiska förhållanden. Detta innebär, att själslivet enligt deras åsikt är mer eller mindre beroende av sådana förhållanden.

Studerar man dessa förklaringar hos Platon, Aristoteles och Epikuros närmare, finner man ett ganska genomgående tankemotiv i dem, ett tanke-motiv, som kommer dem att te sig mindre godtyckliga och mindre fantas-tiska än de kanske annars skulle göra. Det är så gott som överallt fråga om rubbningar av jämvikten mellan olika ämnen eller störningar av den har-moniska blandningen av olika och motsatta ämnen eller substanser. Hos Platon och Aristoteles liksom hos Epikuros är förekomsten av liv och med-vetande i hög grad beroende av proportion och ordning inom organismen. Sjukdomar, kroppsskador, gifter osv. kan vålla oordning, som tar sig psy-kiska uttryck. Normala variationer inom själslivet som växlingen mellan sömn och vaka är beroende av smärre periodiska förändringar av balansen. Detta harmonimotiv är ju inte originellt för de nämnda tänkarna. Man fin-ner det bl. a. inom den samtida och äldre medicinska spekulationen.

Innan vi går vidare, bör påpekas, att det här inte är fråga om proportio-ner mellan olika beståndsdelar i statiska strukturer. Vi har att göra med ett mönster, vars komponenter ständigt utbytes mot nya likvärdiga. Det avgö-rande är alltså själva mönstret. Komponenterna är oväsentliga i den me-ningen, att de är utbytbara. Då balansen eller proportionen rubbas, beror detta därför på att mönstret inte reproduceras perfekt.

Hos Epikuros fästes stor vikt vid stjälsatomernas rörelsemönster men också vid proportionen mellan de olika ämnen som sammansätter själen. Olika blandningar av dessa ger upphov till olika temperament och olika slags läggning och karaktär.⁴⁰ Allmänt kan sägas, att enligt Epikuros en

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

funktionsenhet bildas och vidmakthålles genom ett ordnat samspel mellan dess delar. Sådana funktionsenheter bildas av anden och själen i trängre mening, dels var för sig och dels tillsammans. Vidare bildar kroppen och själen i vidare mening en funktionsenhet.⁴¹

Hos Platon och Aristoteles finner man ytterligare intressanta utläggningar av harmonimotivet.

Platon menar således, att själslivet som regel är högst utvecklat i vuxen ålder, därför att balans och harmoni då råder inom organismen i högre grad än under uppväxtåren och under ålderdomen. Vi har ju redan tidigare varit inne på denna fråga, men den kan nu belysas bättre. Under uppväxten dominerar inflödet i kroppen kraftigt över utflödet. Individens aktivitet är under barndomen ganska ensidigt inriktad på uppgiften att uppbygga och utveckla kroppen. Detta är till förfång för förnuftsverksamheten. På samma sätt är förnuftet outvecklat hos den vuxne, som ägnar oproportionerligt stort intresse åt mat och dryck och andra materiella ting. Dessutom menas kanske, att en mycket strid och häftig ström är svårare att reglera och kontrollera än en lugnare.⁴²

Klarast uttryckt finner man hos Aristoteles tanken, att kunskapsprocessen är beroende på ett slags avbildning i sinnesorganen inklusive det gemensamma sinnet. För att rätt kunna fullgöra sin uppgift måste organet vara en riktig blandning av motsatser som varmt och kallt, torrt och fuktigt. Organismer eller delar av organismer, som inte är på detta sätt välstämda, saknar förnimmelseförmåga. Hit hör enligt Aristoteles växterna och också vissa delar av djur och människor som hår och naglar. Dessa är alltför fasta och torra genom att de innehåller en övervägande mängd jord.⁴³

Vad är det då som gör att sinnesorganen på detta sätt måste bestå av en välavvägd blandning av motsatta ämnen? En tanke är att material som är

40 *De rerum natura*, III, 294.

41 *Ibid.*, 136 ff., 323 ff.

42 *Timaios*, 44 B-C.

43 *De partibus animalium* 655 b, 11; *De anima*, 435 a, b.

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

smidiga, formbara och lätt tar emot intryck inte kan vara för torra. Tänker man i detta sammanhang på vax, vilket ligger nära till hands, skall denna också ha lagom temperatur för att inte bli för mjuk och inte för fast.

En annan tanke är att ett indifferent material bäst kan återge något annat utan att förvanska det. Därför skall det självt vara i en viss mening så egenskapslöst som möjligt, varken varmt eller kallt, varken torrt eller fuktigt utan ett »medium». Då det mottager ett intryck, gör det så att säga nollställda organet utslag i den ena eller den andra riktningen från medium mot det extrema.⁴⁴ Ett organs förnimmelseförmåga kan reduceras eller upphöra övergående eller definitivt, om dess sammansättning ändras på så sätt, att det inte är »nollställt», då det är passivt. Sömn får antas bero på en sådan övergående förändring, vilken ju förut nämnts. Ett sinnesorgan kan emellertid också genom ett mycket häftigt intryck definitivt bringas ur balans och därmed förstöras. Detta äger t. ex. rum, då ett öga bländas.⁴⁵

Vi har således kunnat konstatera, att Aristoteles och Platon (I *Timaios*) liksom Epikuros anser, att fysiska faktorer och förhållandet mellan dem påverkar själslivet och verkar bestämmande — eller kanske medbestämmande — för dess uppkomst, variationer och försvinnande. Tar man endast hänsyn till själslivet i vanlig mening, dvs. själslivet hos människor och djur, anser de också, att vissa fysiska faktorer är *nödvändiga* villkor för uppkomst och fortbestånd av åtminstone alla andra former av psykiskt liv än tänkandet. Aristoteles påstår dessutom ibland, att detta gäller också om tänkandet.

Man måste emellertid observera, att därmed endast talats om *betingelserna* för själslivets uppkomst, fortbestånd, variationer och försvinnande. Ingenting är därmed ännu sagt om själslivets beskaffenhet i sig självt. Ingenting är avgjort beträffande dess »ontologiska status», hur det förhåller sig till tid och rum och till tingen i tid och rum osv. Det är således oklart, vad som exakt menas, då man säger, att en levande organism *har* förnimmelser eller andra upplevelser.

44 *De anima*, 424 a.

45 *Ibid.*

OM SJÄLSLIVETS FYSISKA BETINGELSER

Endast i förbigående har vi i denna uppsats varit inne på sådana frågor. Det är inte säkert, att dessa problem någonsin varit skarpt ställda i vare sig epikureisk eller annan antik filosofi, och man skall i varje fall akta sig för att utan vidare förutsätta, att de spelat en viktig roll i antikt tänkande. Å andra sidan bör man också akta sig för att ta för givet, att de antika filosofernas spekulationer om »själen» är rena metafysiken. De är i själva verket i stor utsträckning teorier om empiriskt iakttagbara samband mellan å ena sidan fysiskt-mekaniska faktorer och å andra sidan biologiskt och psykiskt liv.

Dikt och sanning

Erik Ryding

Dikt och sanning är ett klassiskt motsatspar, men samtidigt kan man om ett diktverk säga, att det ger en »sann bild av verkligheten». Det förefaller troligt, att termen »sann» användes i olika betydelser i de två uttrycken, och mycken möda har lagts ner på att förklara, vari de litterära verkens specifika »sanning» skulle kunna bestå. Innan jag försöker ge mitt bidrag, bör emellertid påpekas, att om man går ut ifrån frasen »sann bild av verkligheten», så kommer problemställningen inte att omfatta hela frågan om diktens sanning. Vi får närmast att göra med förhållandet mellan den givna verkligheten och fiktiva händelseförlopp eller miljöbeskrivningar, men man talar också om »sanning» i samband med karaktärsskildringar och om »lyrisk sanning», och jag tror att sanningsfrågan, d. v. s. frågan om de regler, efter vilka ordet »sanning» användes, ställer sig väsentligt annorlunda i dessa fall. Dessutom kan det ju i romaner och dramer förekomma ett slags intern sanning, i det att vissa uppgifter av författaren framställs som sanna och andra som falska (personer i verket antas ljuga eller tala sanning t. ex., ehuru enligt vanliga verifikationsnormer ingen av uppgifterna kan kallas sann, då de hänför sig till ett fiktivt händelseförlopp).

Även med denna begränsning av uppgiften är det dock ingalunda självklart, att man skall komma fram till ett enhetligt svar. Det kan mycket väl tänkas, att »litterär sanning», även om man bara syftar på diktens förhållan-

DIKT OCH SANNING

de till en yttre verklighet, är ett disjunktivt eller konjunktivt begrepp, d. v. s. konstitueras av flera alternativt eller samtidigt nödvändiga faktorer (och naturligtvis också, att det inte går att finna någon som helst bestämd regel för uttryckets användning, i. e. att det är en meningslös fras).

För att få bakgrund till diskussionen måste först en punkt i det »vanliga» sanningsbegreppets förhållande till verklighetsbeskrivningen klargöras.

Enligt vedertagna logiska konventioner är en konjunktion av satser sann, om (och endast om) var och en av enskilda satserna är sann. Denna regel passar för matematikens och de avancerade naturvetenskapernas språk, som ju bildat utgångspunkt för den moderna logiken. Inom vardags-språket tycks däremot tveksamhet råda, om inte kravet är alltför mildt. Otviveltaktigt kan man i vissa fall utan att bryta mot vanliga språkregler hävda att en framställning ger en falsk bild av verkligheten, även om den fyller logikens fordringar på sanning, medan det å andra sidan kanske tar emot att beskylla någon för osant tal, om varje enskild sats han levererar är sann. Denna osäkerhet eller inkonsekvens rör emellertid endast bruket av själva ordet »sanning»; däremot råder ingen tvekan om att en information, fast den enligt logikens normer är sann, kan anses inte blott otillräcklig utan direkt bedräglig. Så är fallet, om mottagaren, ifall han rättar sig efter den och reagerar normalt, kan beräknas ta ställning på ett väsentligt annat sätt än han skulle göra, om han hade fullständig kunskap om de förhållanden informationen gäller. Från praktisk synpunkt är en framställning av detta slag ekvivalent med en i logikens mening falsk, och vi skulle som ett överbegrepp till »falsk» kunna införa termen »felaktig» (motsats »riktig»). En framställning kan alltså vara felaktig, emedan den är falsk, men också av andra skäl. Omvänt kommer ju då att gälla, att sanning i logikens mening är ett nödvändigt men inte ett tillräckligt villkor för att en framställning skall vara riktig.

En viktig anledning till att en redogörelse blir felaktig, trots att den är sann, utgörs av *brister i urvalet av meddelade fakta*. Låt oss t. ex. anta, att en bok vill ge en översikt över det aktuella läget i olika länder och om dagens Sverige upplyser, att där råder svår brist på bostäder, att sjukhusen saknar

personal, att ungdomsfylleriet tredubblats på tio år och att lärarutbildningen alltmer avkortas. Detta och ingenting mera. Ehuru alla uppgifterna är sanna, torde knappast någon bestrida, att den bild av vårt land beskrivningen förmedlar, är felaktig, eftersom de i och för sig sanna satserna kommer oss att tro på en falsk utsaga av mera allmän karaktär. Urvalet är, som det heter, ensidigt och missleder därigenom läsaren.

Vi möter här ett fundamentalt drag i sättet att uppfatta texter — nämligen att vi i många fall låter satser peka ut över sig själva. Läsaren anser sig ha fått ett slags generaliseringslicens och utgår från att de förhållanden som nämns, är *representativa* i den meningen, att han från dem kan dra slutsatser om en rad andra förhållanden, utan att dessa vare sig impliceras av texten enligt logikens regler eller kan härledas från den med hjälp av någon underförstådd empirisk lag (naturlag, ekonomisk lag etc.) som andra premiss. Den utsagda tolkningsregel, som här fungerar är av typen »Om x säges ha bestämningen f , så har y, z, a bestämningen g ». Vanligen, ehuru inte alltid är då $g=f$. I de fall jag kunnat finna, där så inte varit fallet, har det förelegat något slagat kausalt samband mellan f och g , fast naturligtvis inte förekomsten av f hos x får uppfattas som tillräcklig orsak till förekomsten av g hos y, z, a — då skulle vi ju inte ha någon utvidgning av satsernas giltighet, som rimligen kunde beskrivas med uttrycket, att de »pekar ut över sig själva». Jag kommer i det följande att använda termen *transcenderande* om satser (eller utsagor)¹, som på detta sätt suggererar föreställningar om sakförhållanden, som de inte direkt yttrar sig om.

De frågor, som närmast uppställer sig, är *när* en sats transcenderar och *vilka fakta*, som den inte själv nämner, den anses ge upplysning om. De båda problemen hänger intimt samman.

1 Jag använder termen »sats» för att beteckna en meningsfull ordräcka i ett givet sammanhang, »utsaga» för att ange tankeinnehållet i en sats, dock med den inskränkningen att en utsaga skall ha *någon* språklig formulering. »En utsagd utsaga» är etymologiskt en ren motsägelse. Vill man beteckna innehållet utan denna begränsning synes »omdöme» vara den lämpligaste svenska termen. I denna uppsats spelar det för resonemangen i regel ingen roll, vilket av orden som kommer till användning, och jag har inte betraktat terminologiskt pedanteri som ett självändamål.

DIKT OCH SANNING

Ifall vi skall kunna säga, att ett urval är ensidigt eller icke-ensidigt, måste det finnas en någorlunda klar föreställning om vad som är väsentligt för informationens mottagare att få reda på. Vi utgår från att vissa aspekter på det behandlade ämnet är så viktiga, att texten kan förutsättas ge upplysning om dem. I exemplet med boken, som skildrade olika länders situation, utgör rättsväsen, levnadsstandard och bildningsnivå sådana aspekter. Om det inte tidigare klart framgått, att boken tar sikte på andra förhållanden, väntar sig en normal läsare att få besked bl. a. om dessa ting. Informationen kan ges genom ett sammanfattande omdöme, d. v. s. ett omdöme, där hela den aktuella företeelsen står som logiskt subjekt (»levnadsstandarden i Sverige är hög» e. d.) eller genom en redogörelse för dess viktigare delar, t. ex. genom uppgifter om matvanor, klädstandard, fritidssysselsättningar, bostadsförhållanden och andra faktorer, som konstituerar levnadsstandarden. Men det kan också hända, att framställningen endast ger fragmentariska upplysningar om en aspekt. Och eftersom läsaren förutsätter, att texten skall ge en helhetsbild av den, anser han sig i ett sådant fall bemyndigad att tänja på dessa notiser, så att de blir likvärdiga med ett generellt omdöme. Tydligt har vi i denna metod att från stickprov sluta oss till allmänna förhållanden ett slags analogi till den induktiva generaliseringen. Författaren ger oss rätt att utnyttja hans meddelanden så som vi utnyttjar vår egen sinneserfarenhet och får därmed ansvaret för att inte generaliseringarna är för snabba och leder läsaren vilse.

För att en sats skall bli transcenderande, krävs alltså dels att den berör en intressant aspekt, dels att det i texten inte ges någon redogörelse för denna aspekt genom icke-transcenderande, direkt informerande satser. Får vi kunskap genom uttryckliga upplysningar, behöver vi inte försöka skaffa oss sådan genom tänja fragmentariska uppgifter. Härav följer naturligtvis, att samma ordserie ibland kan bilda en transcenderande, ibland en icke-transcenderande sats.

Inom den senare gruppen kan olika typer urskiljas. Vi har hittills haft att göra med sådana som ensamma eller tillsammans med andra ger en tillräcklig beskrivning av en väsentlig sida av föremålet för framställningen,

men det finns också sådana som kan ge en intressant information, vilken inte hänger ihop med någon av de aspekter på ämnet läsaren väntar sig att finna. Det kan t. ex. i en skrift, som eljest rör ekonomiska förhållanden i Amerika, i förbigående nämnas, att kontinenten fått sitt namn efter Amerigo Vespucci.

Vidare kan en sats tjäna till att göra framställningen åskådligare: det faktum den meddelar, är i och för sig inte av större intresse, men den detaljerade bilden blir mer levande än en schematisk. Om ett reportage skildrar en arbetarfamilj i ett visst land, kan det berätta, att en av husets döttrar var rödhårig. Läsaren uppfattar rimligen saken så, att vad som sägs om ekonomiska och sociala förhållanden skall tillämpas även på andra arbetarfamiljer — eller åtminstone på ett stort antal sådana — medan flickans hårfärg förblir en rent privat angelägenhet. Den nämns inte emedan den på något sätt skulle vara »typisk» för landets arbetarklass utan för att hjälpa läsaren att se familjen framför sig.

Vi får alltså följande indelning:

- I. Transcenderande satser
- II. Icke-transcenderande satser
 - a) Satser, som informerar om en väsentlig aspekt på ämnet
 - b) Satser, som ger en information av intresse, vilken inte anknyter till någon väsentlig aspekt
 - c) Illustrerande satser

Självfallet kan i de enskilda fallen gränserna mellan dessa typer ofta vara svåra att dra. Man kan tveka om vad som är en väsentlig eller icke-väsentlig aspekt, eller diskutera, huruvida en sats är avsedd att transcendera eller endast illustrera. Låt oss anta, att dottern i reportagets arbetarfamilj i stället för rött hår haft en utpräglad musikalisk begåvning och att det på andra ställen i artikeln framgått, att personer av föräldrarnas klass inte har någon som helst möjlighet att ge sina barn utbildning. Det förefaller i ett sådant fall osäkert, om nämnandet av musikaliteten endast tjänar till att göra skildringen mera konkret eller om det bör fattas som en hänvisning till ett

allmänt förhållande, nämligen att det förekommer begåvning också inom arbetarklassen och att denna begåvning till men för både individen och samhället hindras att utveckla sig på grund av de sociala omständigheterna.

Exemplet har emellertid intresse också från en annan synpunkt. Av de »allmänna förhållanden» satserna ger vid handen, om de transcenderar, kan det ena formuleras som en generell implikation (»om någon inom arbetarklassen har begåvning, så förkvävs den»), medan den andra är en partikulär sats (»några inom arbetarklassen har begåvning»). Det vore ju helt orimligt att anta, att reportern velat tillägga *alla* medlemmar av klassen begåvning. Ett transcenderingsförfarande behöver alltså inte leda till ett generellt omdöme om hela det fält, som den aktuella aspekten berör. Observeras bör emellertid, att »några» i detta sammanhang inte kan betyda »åtminstone någon»² — då skulle vi inte alls ha något transcenderande, eftersom texten direkt utsäger, att det finns en begåvad medlem av gruppen. Snarare torde man kunna hävda, att reportern genom att som exempel välja en familj med en musikalisk dotter antyder, att begåvning inte är helt sällsynt i de undertryckta socialgrupperna. »Några» skulle således ungefär kunna utläsas »åtskilliga».

Nästa fråga blir beskaffenheten av relationerna mellan en transcenderande sats och de utsagor den suggererar. Vi har i det föregående haft prov på ett par olika möjligheter.

A. Det kan finnas (eller åtminstone tänkas) ett kausalt samband mellan de sakförhållanden de handlar om. Så var fallet i exemplet med lärarutbildningen. Då vi från uppgiften om denna sluter oss till den allmänna bildningsnivåns utveckling, sker det genom följande resonemang:

- 1) den samlade effekten av de kausala faktorer, som bestämmer bild-
- 2 Det kan ifrågasättas, om »några» över huvud taget har denna betydelse utanför det logiska konstspråket. Saken kräver naturligtvis empirisk undersökning, men jag skulle tro, att Marc-Wogau har fel, då han påstår, att »några» i vardagsspråket kan betyda såväl »åtminstone en» som »åtminstone två» (»Modern logik» 1a uppl. sid. 53). Såvitt jag kan bedöma, kräver normalt språkbruk i det förra fallet genomgående singularform.

ningsnivån, går i samma riktning som verkan av den i texten nämnda.

2) Den i texten nämnda faktorn verkar i riktning mot en sänkt nivå.

3) Alltså verkar samtliga faktorer i riktning mot en sänkt nivå.

— Skulle 1) vara falsk, anser vi att förf. vilseleder oss — att framställningen är ohederlig; skulle den i 2) nämnda faktorn inte förekomma i verkligheten, anser vi att han ljuger eller misstar sig — att framställningen är falsk.

B. Uppgiften, att det i vårt land råder brist på bostäder, får om den tolkas som representativ för förhållandena här, läsaren att tro, att den svenska levnadsstandarden är låg. Emellertid förutsättes inte därvid något kausalt samband mellan bostadstillgång och levnadsstandard. Skulle man säga, att ett otillfredsställande läge på bostadsmarknaden orsakade en sänkning av levnadsstandarden, skulle detta betyda något annat, nämligen att bostads-situationen påverkade andra områden av vikt för standarden, t. ex. genom att hindra att arbetskraften utnyttjades rationellt. Men något sådant sammanhang impliceras inte av att man betraktar bostadsläget som representativt för landets ekonomiska förhållanden i allmänhet. Genom att låta satsen transcendera kommer vi endast fram till att standarden är låg; inte till något påstående om vad som (helt eller delvis) orsakar dess låga nivå. Där- emot kan man ju i vardagsspråket säga, att bostadsförhållandena måste påverka vår *bedömning* av levnadsstandarden (»orsaken till att levnadsstandar- den i X måste sägas vara lägre än i Y, är X:s miserabla bostadsbestånd). Trots uttryckssättet är det emellertid klart, att vi här inte har att göra med ett kausalförhållande. Vad som avses är bara, att man måste ta bostadsni- vån med i beräkningen, när man bedömer levnadsstandarden, eftersom »levnadsstandard» är en sammanfattande beteckning på en rad olika för- hållanden, av vilka bostadssituationen är ett. Vi har alltså ett del-helhets- förhållande.

Vid ett dylikt tycks transcenderingsprocessen alltid innebära, att vi etablerar ett likhetsförhållande. Då vi rör oss med kausala samband, kan det hända, att olika bestämningar tilläggs det direkt nämnda objektet och de icke nämnda. Meddelar en författare t. ex. att emigranterna från ett visst

land var ovanligt talrika, kan det leda till antagandet att levnadsförhållandena där var speciellt otillfredsställande, men att vara talrik och att vara otillfredsställande är två helt skilda ting. När vi generaliserar en uppgift om delen till att gälla helheten, är det däremot såvitt jag kunnat finna, alltid de ursprungliga bestämningarna, som överförs.

Emellertid kan del-helhetsförhållanden te sig mycket olikartade. Vi har i det föregående också haft ett annat prov på del-helhets-förhållanden, nämligen arbetarfamiljen, vars situation ges giltighet för en större grupp, som den tillhör. Mellan detta exempel och bostads-levnadsstandardsfallet föreligger i två avseenden viktiga gradskillnader.

För det första utgör ju bostadsförhållandena en väsentlig komponent i levnadsstandarden, medan den enskilda familjen endast är en mycket obetydlig del av arbetarklassen eller den underavdelning av denna dit den räknas (industriarbetare, lantarbetare e. d.). Detta gör, att man ibland kan tveka, ifall en uppgift om bostadssituationen skall fattas som en transcendent sats eller anføres som intressant för sin egen skull (alltså tillhör typen IIb i indelningen på sid. 93.). Däremot är det självklart, att den okända arbetarfamiljen endast nämns, för att vi skall tillämpa vad vi får veta om dess förhållanden, på andra fall.

För det andra är det mycket fler utsagor om familjen, som kan transcendera. För bostadsförhållandenas vidkommande går det väl knappast att överföra mer än några allmänna värdeomdömen till de andra sektorer, som konstituerar levnadsstandarden, under det att en mängd uppgifter om ekonomi, arbetstid, hygien, vanor etc, kan utsträckas från en familj till en annan. Familjen utgör ett slags tvärsnitt av sin grupp, och vi kan tänka oss helheten uppbyggd av liknande enheter, vilket inte är fallet i fråga om bostadsförhållande-levnadsstandard.

Från båda dessa synpunkter kan familjen sägas vara det utpräglade *exempel*, som det är motiverat att anföra endast i dess egenskap av stickprov men som i gengäld, om det är riktigt valt, ger en fyllig upplysning om ett större fält.

Emellertid måste det framhållas, att det finns andra sätt än ensidigt ur-

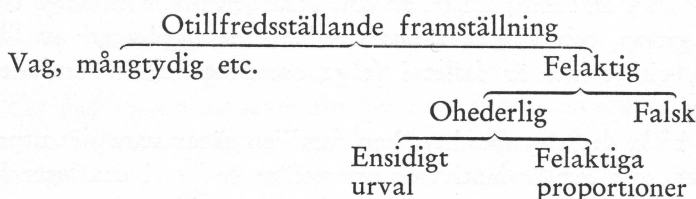
DIKT OCH SANNING

val, på vilket en sann framställning kan bli missvisande, även om vi bara håller oss till dess deskriptiva sida och bortser från emotionella övertoner. Också proportionerna i en framställning måste vara riktiga. Det är av vikt, inte bara *vilka* fakta som meddelas, utan också, *hur stort utrymme* som ges åt dem. Om vi antar, att det i två länder ägt rum grymheter av ungefär samma omfattning och att förhållandena i övrigt är någorlunda lika, så måste en framställning sägas vara missvisande, om den i ena fallet ger en bred utmålning av våldsdåden, i det andra endast nämner dem i förbigående.

Tydligen kan också proportionerna ibland tilläggas giltighet för större områden än det uttryckligen nämnda. Om ett visst förhållande ges sådan plats, att läsaren får intrycket, att det spelar en viktig roll i den som exempel begagnade arbetarfamiljens liv, så är han berättigad anta, att det inte bara förekommer utan även spelar samma roll i andra liknande familjers tillvaro. Ett gemensamt drag för bruk av felaktiga proportioner och ensidigt urval av fakta är, att läsaren blir bedragen utan att författaren gör sig skyldig till några i logikens mening falska påståenden. För att markera överensstämmelsen skulle man kunna sammanföra dem under rubriken »ohederlig framställning».

Naturligtvis kan en framställning vara defekt på andra sätt än dessa. Den kan vara vag eller mångtydig eller urvalet av fakta kan vara dåligt utan att för den skull vara ensidigt. Dessa brister är emellertid av annan art än de föregående. De är, skulle man kunna säga, negativa. Läsaren får genom dem en alltför ofullständig eller oklar bild av verkligheten eller stannar i tvekan om vilken bild författaren har velat ge. Men han blir inte genom gängse tolkningsregler auktoriserad att skaffa sig en positivt *annan* bild än den riktiga, d. v. s. en bild som avviker på annat sätt än genom att den innehåller färre element. Utifrån denna synpunkt skulle man kunna sätta upp följande schema över vad jag tror vara de viktigaste av de synder, som kan göra en information otillfredsställande:

DIKT OCH SANNING

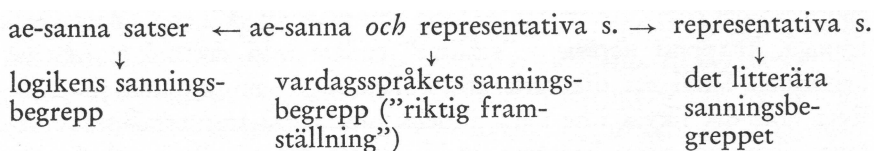

Om man från dessa allmänna synpunkter på information söker en övergång till frågan om diktens speciella »sanning», tycks den av tidningsreportern skildrade »typiska» familjen erbjuda en naturlig brygga. Vi kan till att börja med anta, att skribenten av diskretionsskäl byter ut vederbörandes namn. Enligt gängse språkbruk torde detta inte påverka artikelns sanningsvärde: har den förut varit sanningsenlig, så förblir den det, ehuru den i viss mening handlar om personer, som inte existerar. Det finns ju inga som bär det fingerade namnet och skildringens alla detaljer passar in på — som ord för ord faller just de citerade replikerna i just de angivna situationerna etc. Och även andra irrelevanta enskildheter kan ändras *salva veritate*: familjen kan få en ny gatuadress, man kan låta husfadern bli metallsvavare i stället för svetsare etc. Vad vi vill ha besked om är ju inte, hur just de utvalda personerna har det, utan hur levnadsförhållandena gestaltar sig för den större grupp de tillhör. Avgörande för bruket av epitetet »sann» är därför inte att skildringen stämmer med verkligheten i varje smådrag, utan att de transcenderande satserna — transcenderingsbasen — är sanna. Vad som inte rör dem är irrelevant. Dock torde man, när framställningen börjar avvika från verkligheten på alltför många punkter, hellre säga, att den ger en »sann bild» av eller »sann föreställning» om förhållandena, än rätt och slätt, att den är sann.

Samtidigt är det uppenbart, att man genom fortsatt manipulerande med verkligheten alltmer närmar sig och efterhand kommer in på diktens domän. Gränsen är vag, men förr eller senare måste vi nå ett stadium, då produkten tveklöst karakteriseras som »litteratur» och inte som »reportage». Det viktiga från vår synpunkt är, att övergången kan ske genom förändringar av irrelevanta drag: utan att transcenderingsbasen rubbas. Och ef-

DIKT OCH SANNING

tersom det är denna som bestämmer bruket av termen »sanning», fortsätter vi att kalla framställningen sann. »Falsk» blir den först om de transcenderande satserna inte är representativa. Acceptorar man det språkbruk, som vägrar att kalla en ohederlig framställning för »sann», skulle sanning då bli ett »familjebegrepp» i Wittgensteins mening. Logikens och litteraturens sanningsbegrepp tar fasta på var sin sida av det sanningsbegrepp, som figurerar i vardagsspråket och som karakteriserar vad jag här kallat »riktig framställning». Om man betecknar de i logikens mening sanna satserna som »analytiskt-empiriskt sanna» (»ae-sanna»), erhålles följande schema:

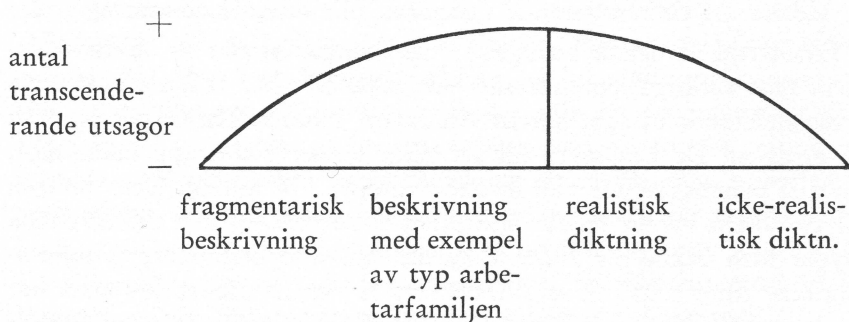
Skönlitteraturens »sanning» kommer alltså att ligga i dess generaliserbarhet. Och att dikten är riktad mot det allmänna är ju en iakttagelse, som redan Aristoteles gjorde och som i vår tid och vårt språkområde starkt understrukits av Hans Ruin (*Poesins mystik* kap. Katharsis). Emellertid behöver, enligt vad förut sagts, en transcenderande utsaga inte ha allmän syftning i den meningen, att den suggererar ett omdöme om *alla* människor; den kan stanna vid en viss grupp eller majoriteten av denna grupp. När t. ex. Zola berättar om några individuella gruvarbetare, fattar läsaren hans skildring som en framställning av franska gruvarbetares förhållanden på författarens tid men inte som en bild av människans villkor i allmänhet. Åtminstone anser vi oss genom boken få många fler uppgifter om gruvarbetares liv än om baroners, även om det kanske på djupet också finns något som har syftning på hela vårt släkte. Alla utsagor behöver ju inte ha samma transcenderings-rayon, ehuru det ofta är svårt att påstå, att läsaren är berättigad att utsträcka vissa till ett vidare fält, om somliga andra påtagligen är begränsade till ett snävare område. Ett fall, där så kan ske utan större tvekan, är när författaren blandar olika verklighetsplan och som t. ex. Maeterlinck låter sagoväsen uppträda i en realistisk miljö. — Allmänt gäller som en naturlig

DIKT OCH SANNING

ehuru inte logiskt nödvändig följd av förhållandet mellan ett begrepps omfång och innehåll, att ju fler utsagor som transcenderar, desto mindre blir transcenderingsrayonen.

Den diktning man närmast kommer till, genom att inseminera fiktiva element i en verklighetsskildring, är tydligen av utpräglad realistisk art. Den ger en bild av människor i en viss miljö vid en viss tid, och läsaren anses ha författarens auktorisation att tillämpa en mängd utsagor om de diktade personernas arbets- och bostadsförhållanden, seder och föreställningar etc. på majoriteten av dem som verkligen lever eller levt i denna tid och miljö. Vid övergång till mera fantasibetonad diktning minskar de transcenderande utsagorna i antal och ersätts med sådana som påtagligen inte har giltighet för någon grupp verkliga människor. Utan statistisk undersökning torde man våga påstå, att ju fler transcenderande utsagor ett godtyckligt valt litterärt verk innehåller, desto sannolikare är det, att kritikerna skall rubricera det som »realistiskt». Dock kan man av skäl som snart skall framgå, knappast *definiera* »realism» endast med detta kvantitativa kriterium. Skall ett diktverk alls kunna sägas ge »en sann bild av livet» får det likväl inte vara alldeles blottat på transcenderande utsagor, även om dessa kommer att bli av mycket allmän karaktär. Ett absurt drama t. ex. kan bära fram uppfattningen, att tillvaron är ohjälpligt förvirrad eller att människor hänger fast vid sina illusioner även i de mest orimliga lägen. Från denna synpunkt liknar den icke-realistiska diktningen mera beskrivningar av det slag, som jag tidigare exemplifierat med en tänkt bok, vilken gav ett antal lösryckta fakta om Sverige; vad läsaren kunde lockas överföra till icke nämnda områden var ju väsentligen den allmänna synpunkten, att det är dåligt ställt här i landet. Låt oss kalla denna mycket vanliga framställningstyp för »fragmentarisk beskrivning». Vi skulle då kunna ställa upp detta schema:

DIKT OCH SANNING

Som synes når antalet transcenderande utsagor sitt maximum, där litterär och icke-litterär framställning kontinuerligt övergår i varandra.

Vid ytterpolerna skulle vi på båda sidor ha en framställning, som helt saknar transcenderande utsagor. En sådan är ju ytterst vanlig i icke-litterära sammanhang (både i vetenskaplig text och i vardagstal). Som exempel från episk diktning skulle man kunna peka dels på rent arabeskartade sagor, dels på texter, som rör sig med direkta, generella omdömen såsom skildringen från månen i Ariostos *Orlando Furioso*.

Av vad som sagts om den icke-realistiska diktningen framgår, i den mån detta inte tidigare blivit klart, att de transcenderande omdömena inte behöver vara givna i texten i form av någon ordräcka, som direkt uttrycker dem. En absurd pjäs — för att nu hålla oss till detta exempel — behöver inte någonstades explicit säga ut, att den tillvaro som visas på scenen, är förvirrad eller att de uppträdande personerna på ett orimligt sätt hänger fast vid hopplösa illusioner. I de allra flesta fall överlåter författaren till läsaren att själv forma denna utsaga på grundval av enskilda episoder och repliker. Naturligtvis kan det många gånger råda delade meningar om vad stycket egentligen vill säga, men några principiella svårigheter för den teori om innebörden i sanningsbegreppet det här är fråga om, skapar knappast detta. Skiljaktigheten rör, *vad* författaren påstår vara sant, inte vad som menas med *att* han påstår något. Vi kan därför hålla oss till enklare fall, då det gäller att närmare fixera betingelserna för litterär sanning.

Diskussionen har hittills lett fram till att en litterär text säges ge en sann

eller falsk bild, om och endast om den innehåller eller det ur den kan utvin-
nas transcenderande utsagor. Såvitt jag kan se, är detta ett både nödvändigt
och tillräckligt villkor för sanningsvärde. För att bilden skall bli *sann*, for-
dras att vart och ett av de fiktiva elementen i de transcenderande utsagorna
kan ersättas med många verkliga, som är sådana att de resulterande utsa-
gorna blir sanna i *ae*-mening.

Emellertid är denna betingelse otillräcklig. Utbytet av diktade element
mot verkliga kan inte ske helt fritt. Det har redan nämnts, att transcede-
rande utsagor har en viss rayon, inom vilken de gör anspråk på giltighet.
De kan syfta till att gälla för en viss grupp människor, för alla människor,
för alla levande varelser, för allting. Och rimligen får en diktad varelse en-
dast ersättas med en verklig, som tillhör denna rayon. Men också för andra
element, som inte bestämmer giltighetsområdet, finns restriktioner. An-
tag, att vi i en naturalistisk roman har ett samtal mellan två arbetare. För att
vi skall kunna tala om litterär sanning i detta fall, måste det ha vissa likheter
med verkliga samtal; eljest skulle ju en sådan scen automatiskt bli sann.
Håller vi fast vid att fiktiva element får bytas ut, måste den regeln alltså
kompletteras med föreskriften, att vissa saker inte får fingeras utan redan i
diktverket skall överensstämma med verkligheten. Dit hör i detta exempel
bl. a. språkvanor, föreställningsvärld, intresseinriktning och känsluskala.
Om personer inom transcenderingsrayonen rör sig med ett visst ordför-
råd, en viss fraseologi etc., måste även bokens samtal föras inom denna
språkliga ram, såvida skildringen skall kunna kallas »sann». På motsvaran-
de sätt skulle man kunna göra upp en katalog över »tilllättna» intressen
o. s. v.³

I andra fall kan den ram, inom vilken utbytet får ske, vara vidare. Voka-
bulären behöver kanske inte vara verklighetstrogen, medan kravet kvarstår
för föreställningsvärld, intressen och känsloregister. Och i andra åter räck-

3 Det strider inte mot detta, att en bok kan handla om en undantagsmänniska. Dels
tillhör ju även en sådan en grupp — gruppen av personer, som avviker från miljön
M — dels måste den miljö från vilken hon avviker, skildras i enlighet med de ovan
angivna normerna.

DIKT OCH SANNING

er det, om en grundstämning, framförallt uttryckbar i dimensionen lycka-olycka, anses stämma med verkligheten. Detta tycks å andra sidan vara ett *sine qua non*, för att man alls skall tala tala om »sanning». Om ett litterärt verk skildrar en tillvaro, om vilken vi tror oss veta, att den är ångestfylld, dystert e. d., i alltigenom ljusa färger, så anser vi obetingat att det ger en falsk bild (vilket inte nödvändigtvis behöver innebära, att det fränkänns konstnärligt värde). Dock gäller den skillnaden, att medan fordringarna på verklighetstroget uttryckssätt etc. skall uppfyllas på varje ställe där de går att tillämpa, så är det tillräckligt, om verket som helhet präglas av riktig grundstämning.

Sedan är det naturligtvis ofta tveksamt, hur variationsområdenas gränser skall dras i ett konkret fall. Är det bristande språksinne, som gör att en författare låter sina personer tala på ett onaturligt sätt, eller avser han inte att ge en naturtrogen bild av en viss miljö? Att formulera några strikta regler torde vara en hopplös uppgift. Så mycket kan väl dock sägas, som att variationsramen för ett visst drag bestäms av ett komplicerat samspel med utformningen av andra drag. En icke helt oväsentlig del av konsten att »förstå» litteratur utgörs förmodligen av förmågan att uppfatta missljud i detta spel.

Sammanfattande kan alltså sägas, att man vid översättningen av transcenderande satser till utsagor om verkligheten måste skilja på faktorer, som tillåtes variera, och faktorer, som bör hållas konstanta. De konstanta faktorerna utgörs då av tillhörighet till en viss klass (t. ex. klassen av språkliga uttryck, som används av franska gruvarbetare under senare delen av 1800-talet), och det gäller för de variabla faktorerna, att ett element i klassen får bytas ut mot ett annat inom denna men inte mot något utanför den. Skulle klassen endast innehålla ett element, kan följaktligen inget utbyte ske. Så är förhållandet vid klassen av tillåtna grundstämningar.

Av detta framgår också, varför man inte kan låta det blotta antalet transcenderande och sanna satser utgöra en mätare på »realism», om man med ett realistiskt verk menar ett, som ger en *sann* och jämförelsevis detaljerad bild av verkligheten, något som åtminstone torde vara ett ganska vanligt

språkbruk. Även om ett stort antal transcenderande satser pekar rätt, så hjälper inte detta, ifall någon av de faktorer, som skall hållas konstanta, tillåtit variera. Trots en mängd verklighetsöverensstämmelser betraktas sålunda veckotidningsnoveller av gängse happy end-typ som orealistiska, framförallt emedan de inger uppfattningen, att alla problem är lösta, när de älskande fått varandra — alltså ger en felaktig bild av lyckoförhållandena i det mänskliga livet.

Ytterligare en sanningsbetingelse är redan nämnd i samband med fordringarna på en »hederlig framställning» — nämligen riktiga proportioner. I den mån kvantitetsförhållanden framställs på ett sådant sätt, att läsaren spontant låter dem transcendera, bör de överensstämma med de verkliga proportionerna inom det större fältet. Emellertid är det här skäl att betona villkorssatsen. Av att en författare dröjer vid en viss period eller företeelse, drar läsaren ofta ingen annan slutsats än att den intresserat honom eller kanske att han ansett berättelsens balans kräva en detaljerad framställning på denna punkt. Man är alltså så långt ifrån att låta det spenderande utrymmet antyda någonting om förhållandena inom ett vidare verklighetsområde, att man inte ens tillmäter det någon vikt för tolkningen av den syn på ett individuellt diktat skeende, som verket frambär.

Därtill kommer, att det ingalunda är klart, vad man skall förstå med »riktiga proportioner» eller »kvantitativa förhållanden». Självfallet kan det inte bara vara fråga om relationerna mellan frekvens och/eller varaktighet hos olika typer av handlingar och upplevelser. Man måste även ta hänsyn till deras vikt. Men därmed kommer vi ut på gungfly. Naturligtvis finns det klara fall, då man reservationslöst kan påstå, att en sak är viktigare än en annan från varje synpunkt, som rimligen kan anmäla sig i sammanhanget, men de osäkra tillfällena är så talrika — jag skulle tro: i litterär kontext de långt talrikare — att kriteriet förlorar en stor del av sin användbarhet. Kanske är det betydelsefullare, då det gäller hela genrer, än när man har att göra med enskilda verk. Det torde t. ex. kunna sägas, att detektivromanslitteraturen som helhet ger en falsk bild av verkligheten. Otivelaktigt förekommer slugt planerade mord, men de utgör en liten minoritet av samtli-

ga, och genom att nästan uteslutande syssla med brott av detta slag skapar kriminalhistorierna som grupp en oriktig bild av proportionen mellan sofistikerade och osofistikerade förbrytelser. Däremot kan en sådan kritik inte riktas mot den enskilda boken, som endast uppehåller sig vid ett individuellt fall. Över huvud taget kan det ofta vara ett problem — ett av de många jag förbigått i denna schematiska uppsats — hur stort avsnitt man bör lägga till grund för sin bedömning. Detta gäller inte endast vid en diskussion av sanningsvärdet hos litterära texter utan också och kanske ännu mera vid granskning av hederligheten hos icke-litterära framställningar. Vid löpande publikationer såsom tidningar, radio och TV torde man många gånger behöva följa deras nyhetsförmedling under år för att kunna avgöra, om de ger en skev bild av verkligheten eller ej.

Vi har alltså kommit fram till fyra villkor för att ett litterärt verk (eller avsnitt av litterärt verk) skall kunna sägas ge en »sann bild av verkligheten»:

- 1) att det innehåller transcenderande utsagor
- 2) att de utsagor om verkligheten, som de transcenderande utsagorna suggererar, är sanna i logikens mening
- 3) att det utbyte av fiktiva element mot verkliga, som sker, när man drar slutsatser av de transcenderande utsagorna, äger rum inom de ramar, som läsaren har anledning tro vara giltiga för verket i fråga.
- 4) att det utrymme, som ges åt olika moment, inte är ägnat att framkalla felaktiga föreställningar om verkligheten.

Till sist kan det kanske vara motiverat att ännu en gång understryka, vad som sades i inledningen: att det här endast varit fråga om *en* form av litterär sanning. Då vi i ett konkret fall finner, att ett diktverk präglas av sanning, torde omdömet ofta bygga både på det sanningsbegrepp, som jag här sysslat med och som sammanhänger med en aspekt av begreppet »riktig information», och på ett speciell psykologiskt sanningsbegrepp, för vilket sanningen inte beror på överensstämmelse med någon yttre verklighet utan på läsarens förmåga att i fantasin uppleva reaktioner, besläktade med de diktade gestalternas.⁴ Det fordras alltså ofta en radikal abstraktion för att få

DIKT OCH SANNING

fram den sida av ett verk, som kan sägas ge en »sann bild av verkligheten». Många gånger torde den rentav vara så intimt sammanväxt med den psykologiska dimensionen, att det inte kan bli fråga om annat än en *distinctio rationis*.

4 Jfr härom uppsatsen »Sanna» och »falska» karaktärsteckningar i skönlitteraturen», *Insikt och Handling* vol. I.

Den inre spänningen i liberalismen

Ett idéhistoriskt perspektiv

Elof Åkesson

I

A. 1700-talets liberalism, som vi nu brukar kalla den äldre och klassiska, var en upprorsrörelse. Den grep framför allt dem som på något sätt ville bli eller förbli *fria från staten*, vare sig denna framträdde som absolut furstemakt (mestadels med en »allsmäktig» byråkrati) eller som ständervälde.

Kravet på fri företagsamhet och fri handel stod i opposition mot den merkantilistiska epokens reglerade ekonomi.¹ Hantverkets från medeltiden stammande skrän lika väl som de nyare handelskompaniernas av staten erkända och skyddade monopol upptäcktes vara mindre gruppers privilegier. De kunde inte anses vara motiverade av att de erbjöd sina tjänster och varor på ett så väl organiserat sätt, att ett lands befolkning fick sina behov tillfredsställda. De utgjorde tvärtom svåra hinder för den enskildes handlingsfrihet, i synnerhet för hans försök att med tillgängliga resurser förbättra sin ekonomi. Hans initiativ förklarades, hans spontana förmåga stelnade i vanor. Resultatet av hans ansträngningar blev oftast ringa. Under missväxtår kunde inte ens självhushållen på landsbygden värja sig mot svält. Män som ännu hade kraft kvar att bestämma över sig själva, blev krigare, äventyrare, emigranter, landstrykare, sjöfolk, förbrytare. På många

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

håll i Europa, t. ex. i Danmark och Preussen, kunde en person som tillhörde den jordbundna befolkningen, icke ens flytta utan att redan därigenom bli brottsling. Inget under, att dovt missnöje stundom slog ut i öppen revolt. Ju mera bunden man finner sig vara, dess mera efterlängtd blir rörelsefriheten.

Juristen Johan Gabriel Richert har i sin stridsskrift om den akademiska jurisdiktionen (1822) klassiskt formulerat liberalismens syn på det givna samhällsskicket som en kvarleva från medeltiden, ett system av band, som måste avskaffas. Han skriver:²

Medeltiden är förbi, men en stor del av dess former och inrättningar äro ända hittills bibehållna, än med mer, än med mindre förändring, men alltid till själva grunden desamma.

Nationalrepresentationen *ståndsvi*s; stiftstvängt för prästerskapet att ej kunna söka befordran i annan ort än födelsebygden — ett tvång som gör vedertagna lärometoder och slentrianer så till sägandes ärftliga, åtminstone vid varje mindre skolverk, och som underhåller en särskild skråanda för varje stift — ; städernas skrålådor och monopolier, som kväva alla näringar; de otaliga *särskilda domstolar* såsom slottsrätter, borgrätter, bergsrätter, tullrätter, hallrätter m. fl., av vilka krångel och trassel i lagskipningen uppkomma genom beständiga kollisioner och frågor om behörigt forum, dem varken juridiska fakulteter eller domare med säkerhet förmå att upplösa; allt detta är icke annat än verkliga kvarlevor av medeltiden, själva den akademiska jurisdiktionen icke undantagen. En inrättning är icke mindre lämning av en förfluten tid, därför att den kan hava uppstått eller blivit befäst i en senare, såvida den eljest i sin natur innebär grunddragen av den förra ... De nu gällande skråförfattningarna äro ej mycket gamla, men de uppliva blott vad medeltiden grundlagt; hallrätterna äro tillkomna än senare, men äro ej dess mindre en pendant till skråsystemet, och då sista ostindiska kompaniet år 1806 fick sin egen jurisdiktion, røjde sig hos lagstiftaren ännu den äkta medeltidens anda.

B. Den erfarne häradshövdingen från Västergötland visste, att alla dessa

specialdomstolar, som såg ut att vara förmåner, i verkligheten äventyrade den enskildes rättssäkerhet. Han trodde — och det var en annan av liberalismens hörnstenar — att alla medborgare i en stat borde vara *likar inför en gemensam lag*. Längre fram i samma skrift betygar Richert, att han »ser i var fri medborgare endast sin like inför lagen och står följaktligen under sina likars dom vid sista domstolen ävensåväl som vid den första».³ Han önskar att denna medborgerliga likhet skall prägla såväl rättskipningen som lagstiftningen, och därför yrkar han, att »den svenska nämnden i sin forna och sanna betydelse skall återställas», lika så väl som att ståndsrepresentationen skall avskaffas. Han skriver:

»Vad folkrepresentationen är för konungen *i dess lagstiftande makt*, det är nämnden för konungen (eller dess ombud) *i dess domarmakt*. Båda delarna höra lika mycket till de konstitutionella former tiden kräver ... En nämnd, bestående av upplysta, fria och oberoende män, och vald *ur hela nationen*, utan allt inflytande av börd, stånd och korporationsförbindelser — en sådan nämnd, men också endast en sådan, skall ofelbart bli nationen *en tillförlitlig borgen* för rättvisans oväldiga skipande ... En nämnd åter ..., bestående av *särskilda likar* för varje *särskild medborgarklass*, det vill säga varje stånd, varje yrke och varje korporation, och vald endast *inom klassen*, följaktligen levande och verkande blott för *klassens intressen*, behäftad med alla dess fördomar och småaktigheter och främmande för nationens stora och allmänna sak — en sådan nämnd vore ingenting mer och ingenting mindre än själva skråandan, upphöjd till allmän domare över svenska folket.»

Den klassiska liberalismen ville göra människorna *fria i staten* genom deras likhet inför lagen och deras delaktighet i statens styrelse. Liksom ordet »*näringsfrihet*» symboliserade den enskildes frihet från staten, inklusive ståndens och korporationernas »mellanväsen», så sammanfattade ordet »*medborgerlig frihet*» och dess varianter, framför allt »lika rösträtt till stat och kommun», den enskildes efterträdade ställning i staten och samhället.

Richert, liksom andra liberala föregångsmän, var naturligtvis fullt medveten om att det skulle dröja länge, innan den medborgerliga friheten blev förverkligad och att den måste tillkämpas steg för steg.⁴ Men det hade dock

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

en stor betydelse, att syftet skarpt formulerades och kraftigt bekändes. Hur många hade år 1822 klart för sig att detta mål för en reformerad folkrepresentation redan fanns angivet i konstitutionsutskottets memorial av 1810? Först i vår egen tid har det observerats,⁵ att A. G. Mörner och A. G. Silfverstolpe m. fl. betecknade detta politiska krav som »liberalt».

C. Kritiken av det reglerade samhället hade fått en allt starkare bundsförvant i upplysningen. Flera av dess förnämsta representanter tillerkände varje enskild människa ett »förnuft», som icke blott hade till uppgift att ur iakttagelser bilda omdömen och allmänna teorier utan också att välja den rätta handlingen ur en mängd handlingsmöjligheter. Handlingsfrihet och tankefrihet är blott två olika sidor av den förnuftiga människans väsen. Liksom den fria tanken kritiserar fördomarna inom vetenskap, religion och filosofi, så vänder sig också den fria självbestämde människan mot alla onödiga och godtyckliga vanor och seder, stånds- och bördsfördomar, privilegier, förordningar och lagar. Att återvinna den förlorade handlingsfrihet, som har sin grund i människans oförvillade »moraliska sinne» (hur olika detta begrepp än definierades och förklarades) blir målet. Man kan bli tvungen att ibland göra gemensam sak med cyniska och gudlösa libertiner, men deras åsikter och moral är inte normativa för den upplyste. Tvärtom. Liksom människans förnuft utforskar »naturens lagar» och i världsalltets regelbundenhet ser spåren av Guds vishet, så skall också hennes moraliska förnuft (på basis av vars och ens erfarenhet av sitt eget och andras liv) upptäcka och avslöja de lagar, enligt vilka hennes rationella handlande harmonierar med varje annan människas rationella intressen, styrda av den osynliga handen. Så tänkte Adam Smith (till vilken jag återkommer) och många liberaler med honom.

Den ekonomiska liberalismen hämtar sin styrka ur upplysningens tro på den enskildes teoretiska och praktiska förnuft. Denna tro är källan ur vilken dess förkämpar uppfriskar sitt goda samvete. *Tankefrihet, samvets- och religionsfrihet, yttrandefrihet, lärofrihet, tryckfrihet* är krav som liberalismen övertar från upplysningen. Englands independenter hade gått före i att fri-

göra sina religionssamfund från beroendet av staten. Det innebar ingalunda att tanke-, yttrande- och lärofrihet blomstrade *inom* deras olika samfund. Nonkonformismen utåt hindrade inte att en sträng konformism upprätthölls inåt, mellan samfundets medlemmar. Men om man lyckats göra sig oberoende av staten i religionen — varför skulle inte det ekonomiska livet också kunna frigöras? »Dissenter» var vana vid ett handlingsmönster — den enskilde som organisator av församling, bekännelse och kult — som kunde få en mycket vidare tillämpning. De kunde i detta sammanhang bruka en rad av frihetskrav, som upplysningstänkandet motiverat med en människosyn som de i grunden var främmande för.

D. Uppfinningen av ångdrivna arbetsmaskiner inleder en ny industriell epok. Fabriker grundas. Tillgången på arbetskraft är god. Vad man därutöver behöver är tillförsel av billiga råvaror och snabb avsättning på vidgade marknader. Dessa behov gör den nya företagareklassen till tull- och monopol-fiender och till ivrare för kommunikationernas utveckling till sjöss och lands. Bruksägare på landsbygden, hos oss t. ex. Jonas Wærn i Värmland, gick ofta i spetsen för frihandlarna. Bland de adliga godsägarna blev denna liberala företagaretyp också väl representerad — ett svenskt exempel är August Anckarsvärd, svärfader till J. A. Gripenstedt.⁶ I den mån städernas borgare hade handelspolitiska förmåner av de merkantilistiska metoderna, uppstod en klyfta mellan dem och de liberala industriledarna. Affärsmännen i monopolen kunde inte bli lika övertygade som fabrikererna om den fria konkurrensens välsignelser.

De industriella hade också intresse av frihandeln från en annan synpunkt: levnadskostnaderna för industriarbetarna måste begränsas för att deras löner — den stora posten på omkostnadskontot — skulle kunna hållas så låga, att produktpriset blev konkurrensdugligt. Det fria individuella arbetsavtalet mellan företagare och arbetare blev då en huvudpunkt i den liberala ekonomin. De växande arbetstillfällena i gruvor, bruk och fabriker lockade överallt i Europa till sig mängder av arbetskraft, i synnerhet där jordbrukets lönsamhet var liten eller obefintlig. Även barn, kvinnor

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

och åldringar fick anställningar, och arbetstidens längd bestämdes helt av företagen, som också anställde och avskedade efter behag. Rätten att arbeta tillerkändes var och en, men icke rätten till arbete: Risken att råka ut för arbetslöshet och svält var stor, i synnerhet om arbetaren höjde sina löneanspråk.

Man bör inte förbise att industriens låglönepolitik fick ett starkt psykologiskt stöd i samband med den allt snabbare expanderande anskaffningen av råvaror från kolonierna. De löner, som den mer eller mindre ofria koloniala arbetskraften måste finna sig i, var försvinnande små även i jämförelse med de sämst ställda arbetarnas villkor på hemmaplan.

Från en av den tyska liberalismens rättrådigaste och mest talangfulla teoretiker i början av 1900-talet lånar jag en sammanfattande karakteristik av de kända omänskliga förhållandena på arbetsmarknaden. Leonard Nelson skriver:⁷

»För att garantera den personliga friheten hade den äldre liberalismens ekonomiska teori hävdad att alla statens ingrepp i det ekonomiska livet var förkastliga. Den proklamerade därför rätten till det fria arbetsavtalet. Men då man tillämpade denna teori i praxis, visade det sig att en allt mer växande ekonomisk utsugning av massorna och deras allt större beroende trädde i stället för den väntade friheten. Man hade inte betänkt, att den i och för sig egendomslöse arbetaren är hänvisad till att antaga de av företagen föreskrivna villkoren, om han inte vill svälta ihjäl.» Nelsons lärjunge Hans Peter tillägger: »Föreningsförbudet upprätthölls hela 1700-talet; det t. o. m. skärptes år regleringar. Men genom att skapa denna frihet hade man så mycket mer utlämnat arbetaren åt den ekonomiskt starkares övermakt.»

Den enskilde fabriksarbetarens läge i England under 1700-talets sista och 1800-talets första decennier var vanmäktigt och förtvivlat, i synnerhet därför att han icke kunde sammansluta sig med sina likar. Föreningsförbudet upprätthölls hela 1700-talet; det t. o. m. skärptes år 1800 och upphävdes först 1824. *Föreningsrätten* och *församlingsrätten* hade av upplysningen fattats som ett korrelat till yttrandefriheten, men dessa rättigheter måste

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

arbetarna tillkämpa sig under segt motstånd från företagare av vilka en del trodde sig vara liberaler. Först efter 1824 kunde »trade unions», konsumentkooperationen, privata spar-, sjuk- och pensionskassor och annan försäkringsverksamhet komma i gång. De spridde sig snart till kontinenten, men trots en lovande utveckling visade sig dessa på frivillighet grundade sammanslutningar snart otillräckliga. Det gav socialismen vind i seglen. Friedrich Engels lämnade i sin skildring av »De arbetande klassernas läge i England» (1845) en effektiv motivering för socialismen.

Icke heller den punktuella skyddslagstiftningen, t. ex. förbudet mot barnarbete (före 13 år) i fabriker 1802, hade väsentligt förbättrat arbetarnas läge. Strejker och upplopp, först riktade mot maskinernas användning, sedan mer och mer mot anställnings- och lönevillkor, hade i regel slutat med arbetarnas nederlag. De åtföljdes stundom av hårda repressalier mot enskilda och/eller grupper, som motiverades av föråldrade strafflagsbestämmelser.

II

A. De olika frihetskrav, som den liberala rörelsen sökte praktiskt genomföra och åtminstone delvis genomförde i olika sammanhang, fick sin särskilda accent genom att uppfattas som *den enskilda människans naturliga rättigheter*.

Från John Lockes (och andras) naturrättsliga statsteorier, enligt vilka statens myndighet ansågs vila på ett »samhällskontrakt» mellan individer, går direkta och indirekta verkningar till det dokument, som liberalerna med förkärlek återopade: den franska nationalförsamlingens »förklaring av människans och medborgarens rättigheter» den 26 augusti 1789. Där heter det:⁸

I: Människorna födas och förbli fria och lika i rättigheter. Sociala skillnader kunna blott motiveras med deras nytta för det allmänna.

II: Ändamålet med alla politiska samhällen är att upprätthålla de naturli-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

ga och oförytterliga rättigheterna. Dessa rättigheter äro frihet, egendom, säkerhet och motstånd mot förtryck.

— — — — —

IV: Frihet består i förmåga att göra allt som icke skadar någon annan. Därför har utövningen av varje människas naturliga rättigheter inga andra gränser än dem som tillförsäkra samhällets övriga medlemmar att åtnjuta samma rättigheter. Dessa gränser kunna bestämmas blott genom lag.

V: Lagen får blott förbjuda vad som är skadligt för samhället. Vad som icke är i lag förbjudet, får icke förhindras, och ingen kan tvingas göra vad lagen icke befäller.

VI: Lagen är uttryck av den allmänna viljan. Alla medborgare ha rätt att medverka till dess uppkomst, personligen eller genom ombud. Den måste vara densamma för alla, vare sig den skyddar eller straffar. Alla medborgare äro lika inför den; de ha samma tillgång till alla värdigheter, offentliga tjänster och ämbeten i enlighet med sin lämplighet och utan annan åtskillnad än den som beror av deras goda egenskaper och talanger.

Punkt X deklarerar tolerans mot skilda religiösa och andra övertygelser, punkt XI tanke-, yttrande- och tryckfrihet. Slutligen punkt XVII:

Egendomen är en antastlig och helig rättighet. Den kan icke berövas någon, om icke den i lag stadgade offentliga nödvändigheten kräver det, och då blott under förutsättning av ett rättvist föregående vederlag.

Det har sagts att revolutionen av 1789 i första hand var det tredje ståndets, borgerskapets, verk. Det stämmer väl med att alla i den föregående överblicken konstaterade frihetskrav blivit deklarerade utom förenings- och församlingsfriheten och det fria yrkesvalet och yrkesutövningen. Men snart blev revolutionen framför allt det fjärde ståndets angelägenhet. I författningsutkastet av den 3 september 1791 fick även de återstående nämnda naturliga rättigheterna (jämte petitionsrätten) sin plats i rättighetsdeklarationen.

I den liberala agitationen under 1800-talet förekom ofta ordet »*människovärde*», när en reform motiverades eller ett missförhållande klandrades. Ordet hämtade sin suggestiva kraft ur flera källor, men en av dess historiskt

viktigaste betydelser skulle kunna definieras sålunda: »att äga människovärde är att åtnjuta de naturliga rättigheter, som individen äger enligt de franska deklarationerna av 1789 och 1791».

Denna betydelse kan man t. ex. påträffa i ett markant yttrande av Richert, då han 1832 besvarade kritiken av hans »Förslag till allmän kriminal-lag». Richert säger sig vara »innerligt övertygad om omöjligheten att tillbakahålla den alltjämt fortskridande utvecklingen av *statsinstitutionernas bestämmelse att bland folken införa frihet och rätt*». Jämför punkt II i deklarationen av 1789! Han tillägger, att han icke älskar revolutionära välvningar, men att han i dem »ser ett vittnesbörd, som varnande förkunnar, huruledes *den i människosjälens inneboende kraften* bryter sig nya banor, då man ej haft förstånd eller vilja att undanröja de hinder, som legat i vägen för kulturens fortgång, i dess jämna kontinuitet på det gamla. — Då tänkesätten så förändrat sig, att ett äldre lagsystem ej mera uppfyller ett folks *anspråk på rätt och på aktning för dess människovärde*, måste detta system i dess helhet avskaffas.»⁹

Samma tankegång utvecklade den unge J. A. Gripenstedt, då han vid 1840–41 års riksdag talade för tätare riksdagar. Fortskridandets allmänna lag hade »utvecklat *jämlikhetens princip* samt väckt och utbildat folkens slumrande känsla för *sina rättigheter och sitt människovärde*».¹⁰ I stället för religionen och patriotismen hade kommit en mera *på förnuftet* grundad fosterlandskärlek, som var »ett barn av upplysningen».

Sedan Erik Gustaf Geijer anslutit sig till liberalismen och utvecklat sin filosofiska personlighetsprincip (till vilken jag återkommer), blir ordet »personlighetsvärde» ofta synonymt med »människovärde». Vid det allmänna reformmöte som hölls i Örebro 1849, sammankallat för att uttala sig om det då vilande representationsförslaget — en i alla avseenden otillfredsställande kompromiss, som blott hade den förtjänsten att den gamla ständsriksdagen skulle avskaffas — yttrade närkesprosten J. G. Askengren bl. a. följande:

»Är nu Folksuveräniteten de jure given, så bör den ock de facto komma till stånd, så vitt möjligt; men detta kan ej ske, om icke personlighets-prin-

cipen lägges till grund för Folk-representationen. *Den såsom sådan kvalificerade medborgarens personlighet* är en enhet, som, lik den aritmetiska, av sig själv varken kan multipliceras eller divideras; den heter också därför Individ. *Lika röst vid valet av Folkets ombud tillhör således varje sådan*, och flera än en kan ingen tillvälla sig; ty då skulle han ju uti sig innehålla flera Individer, vilket är orimligt. Börd, rikedom, ämbete, lärdom öka icke *den absoluta personlighetens värde*. De hava i sig själva, ehuru tillfälliga och heterogena, nog maktinflytelse, utan att behöva stegras till *ett falskt personlighetsvärde*». ¹¹

Jämför deklarationen av 1789, punkt VI. Det är intressant att författningen av 1791 ännu bevarade en viss census vid valrätten, men att den aldrig tillämpade författningen av 1793 innehöll den lika valrätten för varje medborgare. Folksuveräniteten fanns ju med redan 1789 i punkt III, som lyder: »Principen för varje suveränitet vilar, i överensstämmelse med dess väsen, hos nationen. Ingen korporation och ingen enskild person kan utöva en myndighet som icke tydligen härstammar från folket.»

Ett sådant yttrande som Askengrens betraktades då av många liberala reformvänner som »ultraliberal» (se t. ex. rådmän Theodor Foenanders yttrande¹²). Sedan näringsfriheten successivt genomförts hos oss 1846 och 1864 och ständsriksdagen avskaffats 1866 och ersatts av tvåkamarsystem med en rätt kraftig valcensus och en ännu kraftigare valbarhetscensus, betraktades denna inskränkning i den enskilde medborgarens rätt att medverka i statens styrelse tämligen allmänt bland liberalerna som en kränkning av människovärdet. Folkriksdagarna under 1890-talet visade tydligt att den lika rösträtten hörde till det människovärde, som »arbetets söner» »fordrade tillbaka». Det fanns ju också under detta skede flera andra friheter, som icke blivit fullt erkända eller som svävade i fara. Frihandeln var slut. Majoriteten i riksdagen röstade för nya protektionistiska åtgärder.

Men från Silfverstolpe och Mörner till Sven Adolf Hedin och Karl Staaff hade den franska revolutionens idéer om människans naturliga rättigheter en levande motivationskraft i svensk liberal politik — låt vara uppblandade med andra tankegångar, hos de senare främst utvecklingsoptimistiska.

B. I Askengrens yttrande finns spår av tankar, som han icke hämtat ur franska revolutionens idéförråd, utan ur andra källor. En av dem är Kant, en annan kristendomen.

Först genom Kant blev upplysningen fullt medveten. Han är upplysningens fullbordare men visserligen också dess övervinnare, såsom Karl Joël visat i sitt lysande verk *Wandlungen der Weltanschauungen* (1934). Några av hans för mitt ämne viktiga analyser skall här i stark förkortning återges.¹³

I sin skrift *Was ist Aufklärung?* (1784) bestämmer Kant upplysningen som »människans utträde ur sin självförvållade omyndighet» och som mod att bruka sitt eget förstånd. Friheten att handla skall följa efter. Ty »naturen har velat, att människan skall tillkämpa sig allt vad som går utöver hennes djuriska tillvaros mekaniska anordning, helt och hållet av sig själv och icke bli delaktig av någon annan lycka eller fullkomlighet än den hon skaffat sig själv genom sitt eget förnuft». Målet för historien, kulturen, ja, naturen är den fullständiga utvecklingen av alla naturanlag som förutsättas för bruket av människans förnuft och ytterst för hennes moraliska handlande. Har inte Kant, frågar Joël, »med all sin iver för oberoende, som han icke blott under hela livet sökt och bevarat för sig under begränsade villkor och som han ännu på sin ålderdom förklarade vara grundvalen för all livslycka men som han också visade i sitt eldiga partitagande för franska revolutionen, för den amerikanska självständighetskampen och för upphävandet av livegenskapen i Preussen — har han icke i allt detta på sin höjd mera medvetet och principiellt förfäktat *sitt århundrades ideal?*» Jo, men icke blott detta. Kant har *andligen fulländat* sitt sekels till revolution svällande frihetsbegär i sin »*revolution* av tänkesättet», såsom han fyra gånger säger i företalet till 2:a upplagan av *Kritik der reinen Vernunft*, två år före den politiska revolutionen.

Joël visar, hur Kants dynamiska naturuppfattning kommer honom att betona variationerna, de individuella åtskillnaderna i naturen, såsom redan Leibniz gjorde. Sedan fortsätter han:

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

Framför allt är Kant *individualist* när det gäller *människan*. Han finner intet som är mera avskryvärt än när en människas handlingar beror av en annans vilja. Han uppfattar rätt och stat väsentligen som frihetens garantier. Kant är den djupaste, ja *den metafysiske grundaren av liberalismen*, då han förankrar människans *fribetsrätt* t. o. m. i himmelen, då han grundar den på att människan höjer sig över sinnevärlden, på hennes intelligibla väsen, som emedan det är obetingat, är självändamål och därför utesluter allt bindande och utnyttjande, all behandling av människan blott som sak eller medel och sålunda förbjuder icke blott slaveri och livegenskap utan också att individen prisgives åt samhällsskyddet såsom straffets ändamål. Individen måste snarare finna sig själv värd att straffas, dvs erkänna straffet som vedergällning, liksom han privaträttsligt måste erkänna sina skulder — ty egendomsrätten är för individualisten Kant självklar ... Så har också enligt Kants statsideal *medborgaren liksom folket blott att lyda lagar som de gav sig själva eller kunde ha samtyckt till. Varje människa lyder i grunden blott sig själv* och har också i första hand blott plikter mot sig själv.

»Handle so, dass du die Menschheit sowohl in deiner Person als in der Person eines jeden anderen jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloss als Mittel brauchst» — det är en av Kants berömda formuleringar av det kategoriska imperativet, morallagen. Joël kommenterar: »Här måste man hålla varje socialbegrepp borta från »Menschheit«. *Varje människa* (jag liksom den andre) *bär »die Menschheit» i sig*, dvs upphöjelsen över djuret, det mänskliga, i sig, i sitt förnuft — icke i förnuftet som tjänande medel, då skulle människan förbli endast ett förnuftigt djur, liksom fågeln ett bevingat, utan i förnuftet *såsom självständig, ändamålsättande kraft*.» Eftersom hon äger denna kraft, är hon också självändamål. »*Nur der Mensch ist Zweck an sich selbst*». Att vara *den moraliska lagens subjekt* och därigenom *fri* är det »värde, som människan allena kan giva sig». Människan blir person, i det hon som subjekt befrias sig från objekt, från de blott åskådligt givna föremålen, från sinnevärldens band. Enligt *Kritik der praktischen Vernunft* är personer de enda för vilka man hyser aktning (något annorlunda i *Kritik der Urtheilskraft*). Kant har skaffat människan *personlighetens värdighet*. »Han har satt den krona, som glänste på på furstarnas huvuden, på människans

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

huvud; han har av yttre värdighet gjort inre värdighet, av yttre makt inre kraft, av maktutövning frihet såsom självbehärskning, av den endes absolutism de många människornas absoluta värde, av undersåtar i ett yttre rike medborgare i förnuftets andliga rike, vari varje människa såsom sådan har del.»

Man behöver enligt Kant inte någon speciell skolning för att vara en moraliskt förnuftig människa. Kant åberopar sig på »det gemenaste och mest oövade förstånd» och »den enklaste uppmärksamhet på sig själv». Han säger, att »även det gemenaste förstånd inser sedelagen». Motsägelsen mellan sedlighet och egen lycksalighet är t. o. m. för den vanligaste människa så förnimbar», »att det enklaste öga icke kan ta miste på skillnaden».

Att äga *människovärde* är att genom sin egen förnuftiga vilja vara moralisk lagstiftare för sig själv. Den som gör så, blir fri och självständig och moraliskt omdömesgill. Detta är icke förbehållet några få utan är en i varje människas väsen liggande möjlighet. Det *bör* vara så, alltså *kan* det också vara så.

Att respektera detta slag av människovärde kallas oftast »humanitet», och särskilt efter Wilhelm von Humboldt uppfattas humaniteten som den bildades kännetecken.

Bland Kants lärjungar i nästa generation blev Jacob Friedrich Fries liberal politiker. Leonard Nelson räknar sig som hans arvtagare.

Under intryck av Kants moral- och rättsfilosofi lika väl som av utvecklingen i Frankrike genomfördes de Stein-Hardenbergska reformerna i den preussiska förvaltningen och näringslivet. Richert studerade de kantianskt påverkade juristerna.

Från Kant, förstärkt av Schiller och J. G. Fichte, går en liberal åder genom Esaias Tegnér fram till Viktor Rydberg. Den når därigenom också Sven Adolf Hedlund.

Det starka kantianska inslaget i filosoferna Daniel Boëthius' och Benjamin Höijers undervisning i Uppsala främjade i hög grad frihetsentusiasmen hos den generation som brukar kallas 1809 års män. Till en senare generation som tog avgörande intryck av samma anda, hörde Torsten Ru-

denschöld. Till honom förmedlades den av Geijer.¹⁴

Rousseau och Schiller, J. G. Fichte och Schelling betydde mycket för Erik Gustaf Geijer, men har någon haft ett djupare och varaktigare inflytande på honom än Kant?

Under de senaste decennierna har forskningen klargjort Geijers relationer åt många olika håll (många fler än de ovan nämnda), men det synes mig icke ha framkommit något som jävar Geijers egen uppfattning, att hans liberalism är frukten av en lång utveckling, att han sålunda genom erfarenhet och studier, framför allt historiska, så småningom drivits till att bekänna sig som liberal. Friskheten och öppenheten, lusten att leva med i sin samtid och lusten att uppleva det förflutnas oändliga rikedomar som sin egen rikedom har gjort Erik Gustaf Geijer till en av våra största sökande andar. I självkritiska ögonblick tyckte han sig ha vacklat från det enda till det andra, tills han kände att han funnit sig själv. — Här är icke platsen att i detalj analysera Geijers liberalism. Blott vad som är nödvändigt för detta perspektiv skall formuleras och exemplifieras.

Kants »människa» är en idealiserad »odalbonde», en man på sin egen grund. Geijer kommer med tiden att komplettera »självständigheten» hos individen med en annan bestämning, som Kant visserligen synes implicite förutsätta men icke betonat: *varje individ är ett original, något unikt och oersättligt*. Det klassiska stället finns ju i Geijers »Minnen» (1834). »Att icke kunna imiteras» utan att i stället stärka den andres självständighet är snille- nas kännetecken. Men Geijer låter detta gälla om *var* människa: »— — det är min fullkomliga övertygelse, att det finnes ingen enda människa, som ej kan göra någonting, bättre än alla de andra. Också finns det ej en enda, av vilken jag icke tilltror mig att lära något.» [Att »lära sig» är en självständig funktion, icke »imitation».] Geijer tillägger: »Det är min liberalism —: att låta allt gälla vad det kan gälla.»¹⁵

Därmed kommer jag till en andra punkt vari Geijers liberalism går ut- över Kant. (Om Geijer haft föregångare och vilka de äro, må här lämnas åsido.)

»Att låta allt gälla vad det kan gälla» betecknade Geijer redan i »Thorild»

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

(1819–1820) som »den naturliga frihetens riktning». Härtill knyter han en tankegång, som upprepade gånger återkommer i olika tal och skrifter ända till 1846. Den är byggd på två satser: 1. Genom att utveckla sin naturliga frihet blir en individ allt mer beroende av andra individer. 2. Genom att utveckla sin frihet känner individen allt starkare tvånget av rättssamhällets regler.

Geijers tankegång är nu denna: om en individ icke vill erkänna de andra individernas frihet och inordna sig under rättssamhällets regler utan vill isolera sig från det hela, så känner han »hela osaligheten av den nödvändighet, som, även under ömsesidigt hat, tvingar människorna att utbilda ett allt närmare ömsesidigt beroende. Detta är den samhället (utan gudomlig helgelse) hemligt vidlådande naturliga förbannelsen, som hos den åt sig själv lämnade människan är outplånlig, och såsom rösten av en dunkel förtrivlan genomgår tiderna i den allmänna mer eller mindre högljudda klagan: att i staterna bördorna ökas med arbete, mödan med rikedomarne, brotten med upplysningen, liksom i ständig fientlig hetsning, utan frid, utan rast eller ro.» Lagen varigenom samhället allt fastare knyter banden mellan människorna, väcker fruktan. Men samma nödvändighet vändes i salighet »genom den anda som själv är kärleken, ja, denna nödvändighet är först därigenom *frigjord*, och är den rätta, högsta frihet; vilken ju ej kan tänkas annorlunda än att det gemensamma tillika är den enskildes frivilliga högsta lycka? Därav denna himmelska sanning: »Kärleken är lagens fullbordan». Och denna andra: »Där Herrens anda är, där är frihet.»¹⁶

Det är alltså till *kristendomen* Geijer hänvisar som en möjlig försoning mellan samhällets frihet och den enskildes frihet.

Under sin resa i Tyskland 1825¹⁷ hörde Geijer alla människor tala om vilka följder näringsfriheten fått: somliga hade blivit stenrika, andra hade gått under i konkurrensen. Entusiasmen var blandad med missnöje och rop efter rättvisa. När han den 9 juni 1835 talar på Uppsala universitet, beskriver han samtiden som en »allmän isoleringsprocess». I förhållande till det hela och till sin egen generation är »den enskilde sig själv närmast», »i fråga om sin frihet tror han endast på sig själv.» »Var och en fordrar för sig

samma krets av rättigheter.» »Det levande släktets godtycke» »vill *valfrihet* i allt». I motsats härtill framhåller Geijer: »Frihetens grund är överallt där *rättigheter* mätas mot *skyldigheter*, och hon lever i utövningen hos envar som i sitt kall känner sig arbeta för det helas väl.»¹⁸

Så långt är Geijer enig med Kant, men i sin rec. av Wallins tal i *Litteraturbladet* 1838, det offentliggjorda »avfallet», säger Geijer, att »*filantropien*» erövrat honom åt de liberala idéerna.¹⁹ Något sådant skulle Kant aldrig ha kunnat säga. Ordet »filantropi» syftar nog inte här bara (kanske inte alls) på Basedows skola, utan har en vida djupare betydelse, »vänlighet mot människor», den strimma av kärlek som föll in i Geijers själ. Ty om han inte hade trott på »den kärlek som går genom världen» — hur skulle han då med all sin historiska kunskap och alla sina färskas erfarenheter av frihetens själviskhet just i liberalismens namn ha kunnat ta det avgörande steget? Denna tro hade hos Geijer fött ett framtidshopp, som var ett framstegshopp. Han säger i *Litteraturbladet*: »Man må ej tro att genom denna, den *individuella* frihetens framsteg, som är historiens egen rörelse, det *allmänna* kommer till korta. Tvärtom det finnes, i andans som naturens rike, *ingen undantagsfriare lag än den som oupplösligen förbundit båda*. Genom det individuellas utbildning kommer det hela, det allmänna först riktigt fram — genom skenbar [!] söndring först den rätta föreningen ... Söka de i sin individuella riktning endast sig själva, så träder emot det återvändande kaos nödvändigheten själv i sin strängaste, mest straffande gestalt; söka de det högre gemensamma, så upptager det dem också välsignande, belönande i sitt fria sköte».²⁰

Hur Geijer sedan utvecklar sin princip, att kärleken står över förnuftet, måste jag här lämna. Endast så mycket: det goda i högsta bemärkelse är *den oegennyttiga kärleken* mellan människor. Den är en avbild av Guds kärlek till människan, ådagalagd genom Kristi person och verk. »Den är kärleken till Gud vilken ock innefattar den rätta kärleken till nästan».²¹

På en tredje central punkt i Geijers tänkande har Kant också tjänat som språngbräde. Geijer säger sig ha kommit till sin *personlighetsprincip* genom en analys av det moraliska medvetandet, och det är Kants lära om männi-

skan som självändamål som är den springande punkten. Geijer säger: »Människan använder utan betänkande allt såsom medel för sin lycka, tills för henne medvetandet uppgår om ett väsende, vilket, emedan det är sitt eget ändamål, ej låter använda sig blott som medel. Det är uppgången av människans självmedvetande såsom ett förnuftigt väsende, och *det uppgår hos henne fullkomligt samtidigt med medvetandet om hennes like*, som hon ej får bruka endast som medel. Detta är morgonrodnaden av det *moraliska* medvetandet, som har allt medvetandes dubbelnatur. Det är nämligen ett *ömse-sidigt* medvetande, för bägge, för alla det *samma*. Det är *samvetet*.»²² »Intet Jag utan ett Du» — som Geijer på ett annat ställe formulerar sin personlighetsprincip. — Och nu går Geijer direkt över till en kritik av Kant i två viktiga avseenden. Samvetets fordran vänder sig till ett högre själv, icke till sinnligheten som sådan. »Det sinnliga», säger Geijer, »är varken ont eller gott, ehuru väl det *bliver* det ena eller det andra, allt efter såsom det av viljan brukas. Det är till viljan såsom *förmågan av gott och ont*, som den moraliska lagen riktar sig, varav åter följer att det *onda* ingalunda kommer från *sinnligheten*, utan ifrån *fribeten*, och att det onda således självt har en *andelig* princip. Huru mycket mer det *goda*?» »Om det goda framställer personlighetsprincipen i dess högsta *positiva* mening, så visar sig i det *onda* samma princip i sin djupaste *negativa* bemärkelse. Det är en förnekelse av den *ömse-sidighet*, som är alla intelligensers livsluft; ty utan ett *du* kan ej heller ett *jag* existera, varföre även det *onda* — eller snarare den *onde* — är ett *jag* som icke erkänner något *du*, och därför endast kan erfara sig själv såsom själv-förstörelse.»²³

För Geijers uppfattning av de sociala reformernas innebörd och uppgift är denna åsikt avgörande. Det onda ligger inte i »sinnligheten», dvs. i den yttre förnimbara världen och dess affektioner på människan. Att förändra de yttre villkoren för nödställda människor kan därför aldrig bli *nog* — det träffar inte det onda i roten. Striden mellan gott och ont är en *andlig* strid mellan viljor och inom viljan. Människan måste därför andligen upprättas, bli hel och fri, bli varse dem och erkänna deras värde, som hon har ansvar för, innan hon i samverkan med andra *vill* gestalta sin yttre omgivning än-

damålsenligt. När Geijer under studiet av fattigvårdsfrågan fann, att ett stort antal familjer, i synnerhet på landet, icke var i stånd till att ge sina barn den första uppfostran, gick det upp för honom att folkskola (självfallet en kristlig) och folkupplysning (byggd på en levande individuell religion, som var gemensamhetsbildande) var ofrånkomliga — icke blott en förbättrad fattigvård. Genom församlingens (och statens) försorg om uppfostran skulle den eländiga befolkningen känna sig vara föremål för välvilja och väckas till egen aktivitet. — När 1842 års folkskolestadga sedan skulle genomföras av kyrkoherdar och domkapitel, klagade jordbruksbefolkningen mångenstädes över den outhärdliga nya sockenbördan och gick ibland till K. Maj:t för att slippa den. Det bestyrker snarast Geijers analys av det ondas rot.

Den andra invändningen mot Kant är denna: åsikten att den moraliska lagen kan uppfyllas endast genom att man oändligt närmar sig målet, är »endast ett undvikande av den egentliga svårigheten. Ty vad vore närmandet till det omöjliga annat än självt en omöjlighet?» Om det moraliska idealet blott är möjligt, kan ingen morallag vara kategorisk. Gäller den moraliska lagen obetingat, förutsätter den, så tänker Geijer, icke endast ett möjligt, utan ett verkligt och personligt moraliskt ideal. »Förhållandet till den moraliska lagen blir då tillika förhållandet till en lagstiftare», »som är en ren och helig vilja.»

Båda dessa avvikelser från Kant (den förstnämnda har dock en viss frändskap med läran om »det radikala onda» i *Religion innerhalb der Grenzen des blossen Vernunft*) är betingade av Geijers kristendom. Den religiösa friheten är centrum i all frihet. Utan den är en försoning av individernas naturliga frihet och samhällets frihet icke möjlig. För Geijer var »en kristen människas frihet», såsom Luther beskrev den, därför ock begynnelsen till den politiska friheten. I föreläsningarna om »Människans historia» 1841–42 yttrar han, att det personlighetens *andeliga* berättigande, varmed reformationen började, naturligen måste »fortgå och leda till erkännande av personlighetens även *världsliga* berättigande. All rättighet har nämligen ytterst sin grund i personligheten, vilken åter i intet avseende låter använda

sig som blott medel för yttre ändamål [ännu en gång Kant!]. Det är häri-
från [!] som läran om människans rättigheter såsom sådan härlett sig; en
lära varur den politiska välvning uppstått, *i vilken vi leva*». ²⁴

Men historikern Geijer hade en mycket viktig reservation att göra mot
läran om medfödda rättigheter och om samhällskontraktet, den frivilliga
överenskommelsen mellan individer såsom statens grund. Vid slutet av sin
behandling av Läroverksfrågan i *Litteraturbladet* 1839 påpekar han de läro-
verksbildades växande andel i samhällsarbetet. I detta sammanhang moti-
verar han en plikt för »intelligensen» att sprida upplysning om rättigheter,
som icke äro realiserade, med följande tankegång: »Staten *kan* vara ett re-
sultat av en på en gång naturlig och frivillig förening. I verkligheten är den
det ej alltid, utan ofta ett verk av våldet, och äger då blott statens *yttre* kän-
netecken, nämligen en regeringsmakt, men saknar det *inre* kännetecknet av
de medborgerliga rättigheter, vilket det bör vara regeringsmaktens ända-
mål att försäkra.

Det är *nödstaten*. Men i själva verket visar all samhällsutveckling en fort-
gång från ett tillstånd, som, genom inverkan av yttre eller inre orsaker, *mer
eller mindre bär nödstatens drag*, till ett rättvisare borgerligt samhälle. Den fi-
losofiska rättsläran anvisar åt människan vissa oförytterliga, vid hennes
personlighet oskiljaktigt fästade, rättigheter, vilka ock kallas *medfödda rät-
tigheter*. Så må det förhålla sig i den abstrakta betraktelsen. I verkligheten
äro *alla* rättigheter medelbart eller omedelbart förvärvade, och just de s. k.
medfödda — t. ex. rättigheterna till liv och egendom, samvetsfrihet o. s. v.
— äro de långsammast, svårast och dyrast förvärvade. De hava ifrån början
ingalunda varit pluraliteten av människor tillerkända, och voro hos den mi-
noritet, som länge företrädesvis ägde rättigheter, medan ett sådant tillstånd
varade, mera ett attribut av *makt* än av *rätt*. Ty rätten finnes i allmänhet
blott såvida han är *ömsesidig*.

En ibland orsakerna, som fördröjer rättigheternas billiga utdelning och
jämlika skydd i staten, är att rättigheterna förut, till deras område och be-
skaffenhet måste *inses* och *erkännas*.» ²⁵ Och detta kan icke ske utan en upp-
lysning, en påverkan av allmänna opinionen, i vilken intelligensen bör åta

sig en dryg andel — ty vem skulle eljest göra det?

Nu hade ju faktiskt en av liberalismens mest inflytelserika lärofäder, Jeremy Bentham, förklarat att läran om de mänskliga oförytterliga rättigheterna var rent nonsens, under hänvisning till att ett anspråk, grundat på en sådan förment rättighet, var ett tomt ord, om det icke kunde åberopa ett lagrum i den positiva rätten, och att all lagstiftning måste tillämpa en helt annan princip, nämligen »största möjliga lycka åt största möjliga antal människor». Geijer kände denna teori. I sin »avfalls»-deklaration 1838 har han sagt: »För mig har det skolsystem blivit det bästa, som utsträcker uppfostrans fördelar till *det största antalet av medborgare*, liksom jag anser den regering och det regeringssätt för det bästa, som *befordrar det största antalets lycka*.»²⁶ Men Geijer har ändå inte blivit Benthamit — ty hur skulle han då året därpå kunna rekommendera, att man lagar så, att rättigheter »*inses och erkännas*»?

C. Innan jag går över till Bentham, vill jag ännu ett ögonblick dröja vid *den specifikt kristna* motiveringen för liberalismen. Den filosofiska idealismens och den historiska forskningens förmälning med en kristendom av självständig och individuell art hos Geijer (»jag är en kristen på egen hand») är ett specialfall. Det hade omedelbar betydelse för några stora frågors behandling, bl. a. för tillkomsten av 1842 års folkskolestadga, men har sannolikt därutöver endast påverkat en relativt liten, om också mycket kvalificerad krets. Till den hörde Fredrika Bremer, som dock redan genom annan påverkan var väl förberedd för en dylik syntes.—

På det nämnda reformmötet i Örebro 1849 (och likaså på det andra mötet 1850) var en kristen liberal närvarande, som genom sitt tal synes ha på förhand nästan helt borttagit resonansen för C. H. Anckarsvärd — den gamle liberale ledarens — försvar för det vilande representationsförslaget. Det var prosten i Kristianstad med. dr Carl Bergman, sedan känd bl. a. för initiativet till Önnestads folkhögskola.²⁷

Bergman säger sig vilja betrakta reformfrågan »från kristlig ståndpunkt».²⁸ Den absoluta frihetens källa är Kristus. »Men denna frihet får

icke, såsom några förmena, stanna inom blotta känslans och begreppets område; *den måste utveckla sig utåt*, uppenbara sig i det yttre, såsom allt liv, varhelst det finnes, ty ett gott träd *kan icke* bliva utan frukt. Eller böra icke *alla* levnadsförhållanden, således även de politiska, genomträngas av kristendomens anda?» Bergman bekänner så, att han tror, att *statskyrkan* är ett hinder för kristendomens fulla verkan i samhället, och yrkar därför på religionsfrihet. (1850 utvecklar han sitt krav närmare.) I statskyrkan »började man», säger Bergman, »efterhand rent av *understödja* den världsliga makens åsikter, även där dessa åsikter voro i rak strid med kristendomens fordringar» och utropar: »Giv oss åter den fria Kyrkan med sina fria synoder, och vi skola ännu en gång se samma under!» — nämligen »Andens susande och brusande». Därefter kritiserar han utförligt det föreliggande förslaget i tre avseenden: tvåkammarssystemet, personlighetsprincipen, *census*.

Den övre kammaren representerar »rikedom-intresset, adels- och ämbetsmanna-intresset, lärdoms-intresset». De synes »icke vara särdeles att påräkna för framåtskridandets, för den *sanna bildningens* sak, efter all den erfarenhet man hittills haft därom.» Bördan eller lärdomen eller rikedom eller makten är inte onda i sig, men i förening med och i följd av människans ondska har de »merändels visat sig verksamma i en mot den sanna kristendomens fordringar fientlig riktning». Bergman deklarerar: »Det är *människan*, det är mänskligheten, humaniteten, som i en kristlig national-församling skall representeras.»

Personlighetsprincipen har sin upprinnelse i kristendomen, och »däri ligger också grunden icke blott till dess sanning, utan ock till dess oförstörbarhet och till dess slutliga seger.» Kristendomen har icke anseende till personer. »Fattad uti sin idé, betyder personlighets-principen, att var människa är genom kristendomen kallad att varda *en sann person* med de fri- och rättigheter, som detta ord innefattar». Någon har sagt, att folkskolan är personlighetsprincipens bästa stöd för framtiden. »För min del», fortsätter Bergman, »anser jag ingalunda vådligt att utsträcka rösträtten till alla myndiga och välfrejdade Svenske män, ty jag tror på det godas övermakt inom den kristnade mänskligheten.» Han säger sig inte vara blind för allt det

onda som finns i mänskligheten, men de som icke kunna annat än visa misstro, »retar upp den demoniska makten hos människan». »Tro henne om gott och visa det, och du skall få se ängeln titta fram i din broders öga»!

Med tanke på att många frisinna de tvekade att låta rösträtten utsträckas så långt som Bergman föreslagit, ventilerade han sedan möjligheten av en övergångsstadga som skulle föreskriva medelbara val överallt under en viss tidsföljd, men som skulle klart ange *det ideala målet*, direkta, allmänna och samfälliga val. Skulle man däremot antaga ett representationsförslag, »som hyllar och giver en allt större övervikt åt de egoistiska intressena i samhället», så närmar man sig icke kristendomens ideala mål, utan snarare avlägsnar sig därifrån.

Om personlighetsprincipen inskrives i författningen, så är början gjord till att förverkliga »det allmänna kristliga konungadömet». »Självstyrelse — autokrati — är den kristnade människans, väl ännu mycket avlägsna, men dock bestämda, oeftergivliga mål; hon skall härska just icke så mycket över andra, som fastmer över sig själv; hon skall lära sig, icke så mycket att lägga tunga bördor och stränga fordringar på andra, som fastmer och i främsta rummet på sig själv; detta är frihet.»

Betraktar man slutligen frågan om *census* »med kristligt öga, så visar den sig såsom ett hån mot fattigdomen, liksom skulle människovärdet och den sanna bildningen bero av rikedom, eller stå i nödvändigt förhållande till ämbete och lärdom. Man skymfar den fattige, då man icke tilltror honom den fromhet, det moraliska mod, den redlighet och de kristliga dygder i allmänhet, som i alla tider, enligt kyrko-historiens vittnesbörd, just utmärkt *de fattiga kristna* i jämförelse med de förmögnare och i utvärtes hänseende lyckligare lottade människor.» Sarkastiskt kritiserar han fyrk- och förmögenhetsstreck: »Vi fråga, till huru många riksdaler skulle man vilja uppskatta ett människovärde i ett kristeligt samhälle?»

»*Människovärde*» har således den som är eller kan bli en sann person, dvs en from kristen, bortsett från alla grader av övriga naturliga eller sociala kvalifikationer. Detta värde ger var och en lika medborgarrätt (bortsett från några få kategorier på grund av gällande straffrätt).

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

Det är karakteristiskt för denna period i liberalismens historia, att man samarbetade för de praktiska politiska och sociala reformerna utan hinder av skillnaderna mellan dessa tre människovärdesbegrepp: franska revolutionens, idealismens och kristendomens. Man tycks knappast ens ha märkt skillnaderna. När S. A. Hedlund ser tillbaka på de två Örebro-mötena, nedskriver hans dessa två satser: 1849 hade 1:a reformmötet uttryckt den tanken, att »Reformfrågan syntes hava hunnit det ögonblick, då dagtingandet med skenfagra doktriner måste lämna platsen för en bestämd, allmän grundsats». »Den övertygelse som sålunda uttalades ... ägde visserligen sin innersta grund i de då närvarande Reform-männens gemensamma känsla och uppfattning av de eviga sanningarnas krav; men hade erhållit en stegrad livlighet genom de förhoppningar, som det näst föregående årsskiftet givit om *humanitetens och de mänskliga rättigheternas snara förverkligande i kristlig anda till ett sant moraliskt tillstånd* även i politiken och statsinrättningarne inom hela vår världsdel».

Som man ser, innehåller de kursiverade orden alla tre motiven.²⁹

D. I tiden går Adam Smith före Bentham, men i en perspektivisk överblick över »människovärdet» skall jag låta Bentham gå först, emedan hans teori vill vara en antites till de tre föregående motiveringarna för liberalismen. Under det engelska liberala partiets glansdagar spelade Benthamismen en större roll än Adam Smith, ännu vördad som den store upphovsmannen till *laissez-faire* men som teoretiker redan något distanserad av Malthus och Ricardo och i praktiken vida överträffad av Cobden och Bright i Manchester. Men ingenting passade den merkantila medelklassen och dess mäktiga politiska ombud i House of Commons så bra som Jeremy Benthams utilitarism. »Föreställningen att affärslivet i och för sig, varje individs intelligenta strävan efter största möjliga vinst för sig själv, kunde bringas att harmoniera med rikedomens största allmänna tillväxt eller med alla människors kollektiva välmåga, hade länge varit ett axiom i affärsvärlden och i åtskilligt ekonomiskt tänkande. Och det väsentliga i Benthams lära var en långt driven generalisering av denna idé genom att tillämpa den icke blott

på det ekonomiska livet utan på *allt* liv. Han ersatte de ekonomiska vinstkalkylerna med ett försök till mera omfattande kalkyler av alla vinster för mänsklig »lycka», som Overton H. Taylor säger.³⁰

Denne amerikanske forskare sammanfattar Benthams lära i följande punkter: 1) vad alla människor, överallt och i varje tid, begär av livet kan sammanfattas i att uppnå största mängd av lycka eller lustsumma och att undvika, så långt som möjligt, olycka, smärta och olust; 2) den goda eller rätta eller ideala livsföringen är helt enkelt att klokt laga så, att den erfarna lusten blir så stor som möjligt och olusten så liten som möjligt i eller som resultat av alla ens handlingar, val och beslut; 3) det sociala problemet består i att ordna samhällets institutioner och lagar samt förhållandena och den ömsesidiga påverkan individerna emellan så, att det handlingssätt, som är mest förmånligt för var och en själv, alltid också skall bli mest förmånligt för hans medmänniskor, och så, att avskräckande självbesträffningar blir fästade vid alla handlingssätt som skadar andra; och 4) allt detta kan uppnås genom att skapa och tillämpa en exakt etisk, juridisk och politisk vetenskap, som brukar ett mästerligt verktyg, Benthams »lyckokalkyl», för att beräkna de relativa kvantiteter av lust och olust som kan förväntas som resultat av olika privata och offentliga handlingar och sålunda av alla handlingsmönster som krävas för att åstadkomma »den största lycka åt största antal människor».³¹

Vad blir då »*människovärdet*» enligt Bentham? Tydligt har den individ människovärde, som åtnjuter största möjliga lycka som är förenlig med största möjliga antal andra individers största möjliga lycka. Bentham hävdade, att det inte finns någon kvalitativ skillnad mellan olika slags lust, utan blott kvantitativa skillnader i avseende på förekomst, varaktighet och intensitet. Han förkastade också varje tanke på »högre» och »lägre» lust. Konstnjutning skiljer sig inte till sin art och sitt värde från lusten vid mat och dryck, frisk luft och kroppsrörelse, vetenskapsmannens glädje över sanningens upptäckt inte från barnets glädje över fyndet av en mussla i sanden eller dess förtjusning över att trampa sönder den. John Stuart Mill införde senare i utilitarismen tanken på en naturlig, erfärbart rangordning

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

mellan olika slags lust, så att

den som drack ur Edens brunn,
kan lipa åt madeira,

för att tala med Karlfeldt. Ingen rättrogen benthamit kunde gilla något sådant. Om det förhöll sig så, som Stuart Mill menade, så skulle ju en riktning nedifrån och uppåt i luststrävandet vara att rekommendera — och många liberala bildningsrörelser kom att utgå från den förutsättningen — men lustkalkylen, varpå samhällets åtgärder skulle vila, vore då mycket värre att genomföra.

Den enda drivfjädern i människornas handlingar är enligt Bentham »self-interest», intresset för det egna jagets lust, egoismen i denna betydelse. Men om alla individers och samhällets yttersta etiska mål skall uppnås, förutsattes ju att en individ kan vara altruist, dvs. känna lust vid och eftersträva en annan persons välgång. Hur skall det ske? Bentham, som tagit starka intryck av den franska upplysningen, särskilt av Helvétius, trodde inte på någon Försyn, som ordnat allting så vist, att den enes egoism blev till nästans fördel. Nej, vi måste själva finna metoder att åstadkomma harmonien. Genom uppfostran och straff skall varje människa från barndomen behandlas så, att altruismen blir införlivad med hennes egoism; hon måste lära sig att handla altruistiskt av egoism. Bentham, som tillägnat sig sin vän James Mills »associations»-psykologi, framställer en mängd förslag till åtgärder. De har en förvånande likhet med den av behaviorismen rekommenderade baby-uppfostran och med våra dagars hjärntvätt. Hans rent mekanistiska syn på biologiska och psykologiska företeelser (liksom på naturen i dess helhet) hindrar honom från att se riskerna i psykologiska tvångsmetoder.

Nu blev Benthams förslag inte genomförda, knappast ens prövade. Den engelska skolan förblev under den liberala epoken och länge därefter traditionell — den låg helt i händerna på enskilda, stiftelser och denominationer, starkt klassbetonade och/eller sekteriska. Dess disciplin skapade inte företrädesvis altruism, snarare en självtillräcklig stoisk självbehärskning

och begränsade gruppsolidariteter. När en yngling kom ut i livet visste han, att han var sig själv närmast, och han accepterade de vägar till framgång, som överallt praktiserades, och de tycktes alla peka på att första satsen i Benthams psykologi var riktig: människan har endast begär efter sin egen lust. Av hans teori återstod i praktiken föga mer än målet: »största möjliga lycka». Medelklassen skapade åt sig »comfort», det sammanfattande namnet på den yttre miljöns lyckomedel, och »security», klokt placerade kapital. Och vad man under dessa årtionden i andra länder, t. ex. i Paris, menade med högsta lycka — det har Emil Key lämnat en livlig skildring av.³² Människovärdet var specificerat enligt uppmaningen: »Enrichissez-vous, Messieurs!» — och njut alla rikedomens fördelar!

Det är uteslutet att här söka ge en ingående värdering av Bentham, men det vore orätt att endast dröja vid hans icke-avsedda, men sannolikt starkaste verkan. Bentham upphörde aldrig att arbeta för en mängd humanitära ändamål, som hans lärjungar upptog och i vissa fall fullföljde. Han och hans anhängare gjorde en kraftig insats för parlamentsreformen. Hans kritik av naturrätten satte djupa spår i den engelska juridiken, framför allt genom J. L. Austin. Det ledde bl. a. till en diskussion om äganderätten. Att denna, såsom franska nationalförsamlingen 1789 menade, skulle höra till de »oförytterliga» rättigheterna, var ju bara vidskepelse för Bentham, och han liksom många andra såg klart, att egendomen, icke minst den fasta, ofta brukades på ett sätt som stod i skärande kontrast till samhällsnyttan, men benthamiterna var mycket försiktiga på denna punkt av fruktan för konfiskationer och jordstyckningar, som skulle rubba sekuriteten för tusenden av medelklassen. Det har med rätta påpekats,³³ att modet att *gå till roten* av missförhållandena, som ligger till grund för hedersnamnet *radikalism*, svek benthamiterna inför egendomsrätten, men därtill har nog också bidragit lärofaderns och hela systemets brist på fantasi — man kunde inte hitta utvägar som kunde härledas ur principerna. Men argumenten låg och grodde och kom så småningom socialisterna till godo.

E. I sin avhandling om J. A. Gripenstedt har Olle Gasslander övertygande

visat hur föga enhetlig hans liberala åskådning var och hur långsamt den mognade.

Under det att Lars Johan Hierta efter februarirevolutionen 1848 vägrade tro att den allmänna rösträtten skulle leda till massornas tyranni och till kommunism (i Sverige var ju vid denna tid ca 80 % av befolkningen knuten till jordbruk), så betraktade Gripenstedt det förelagda förslaget i representationsfrågan som en garanti för ordningen och kungamaktens upprätthållande.³⁴ Han hävdade, att den »numeriska teorien», dvs. den lika rösträtten vore »farlig, då den drager samma anspråk med sig i äganderätsfrågor». Han bekämpade också Örebro-mötena både före och efter. — Trots ådagalagt praktiskt intresse för vissa mindre reformer, var han i fattigvårdsfrågan motståndare till statsingripande. En motion i detta syfte hade 1847 väckts av Robert Cederschiöld och två framstående liberaler, C. A. Mannerskantz och L. J. Hierta, hade uttalat sin sympati för dess syfte, men Gripenstedt hävdade (jan. 1848), att staten först i sista hand, »eller rättare sagt aldrig», borde komma till hjälp; eljest skulle kommunerna ej ha intresse av att bringa ned fattigvårdsutgifterna. Av egen erfarenhet visste han, huru »liderlighet och lättja» vore »den förnämsta källan till fattigdomen och eländet».³⁵ Gripenstedt hade sålunda en radikalt liberal syn på den ringa begynnelsen till det som vi nu kallar socialpolitik och socialvård. — På samma linje var han emot varje understöd till ett kalkbruk som råkat i svårigheter på grund av näringsfrihetslagen 1846.³⁶ — I diskussion på Riddarhuset om en tullfråga 1851 hade Gripenstedt med sig ett koncept, vari han deklarerar sin principiella anslutning till frihandeln. Deklarationen blev aldrig framförd, i det konkreta fallet rekommenderade han skyddsåtgärden. Först 1853 är han teoretiskt *och* praktiskt frihandelsvän.³⁷ Under 1857 års penningkris negligerade han först helt bankernas rop efter statskrediter, tills hans sunda ekonomiska förstånd tog överhand.³⁸

Gasslander har också konstaterat, att det är Adam Smiths kontinentala efterföljare, tysken Karl H. Rau och fransmannen Frédéric Bastiat vilkas teorier främst påverkat Gripenstedts liberalism³⁹ — praktiskt var han ju förankrad i den liberala Anckarsvärdska släkten. Men det finns flera tecken

på att han hade svårt för att riktigt tro på Adam Smith. Under tullstriden 1844–45 yttrade Gripenstedt, att han fann »den liberala teorien, *eburu spekulativt riktig*» [!], dock »*bristfällig, därför att den utgår från ett förhållande som icke existerar*: det nämligen att jordens alla folk endast utgöra ett enda stort kosmopolitiskt handelsförbund, oberoende av alla övriga stridande intressen». Prohibitivsystemet åter kunde vara bra under vissa tider och i vissa länder men kunde ej i tillämpningen drivas över en viss gräns.⁴⁰

Vare sig Friedrich Lists polemik mot Adam Smith eller någon annan lektyr lämnat detta spår hos Gripenstedt, visar både hans ord och handlingar hur ytlig kännedom om den store skotten var även hos en som trodde sig vara hans efterföljare.

På ett ställe i artiklarna om Läroverksfrågan (*Litteraturbladet* 1938–39) har Geijer uppräknat bland det allt mäktigare »tredje ståndets», medelklassens, kreditposter, att »det har fött en egen vetenskap — Rikedomens — (även kallad Nationalekonomi), som, märkligt nog, genom den blott formella konsekvensen av sin abstrakta grundsats om *Handelns frihet*, kommit till den vackra, lika på samhällen som enskilda tillämpliga slutsats: att *all genom lovliga medel förvärvad rikedom är i sig själv en välgärning för alla*: en slutsats som *det blott fattas underlaget av ett motsvarande sinnelag* [kursiv. av mig], för att alstra ej blott rikedomar *utan dygder*».⁴¹ — Hur mycket har Geijer studerat Adam Smith? Eller är det bara alla dem som åberopar Adam Smith som ett »vetenskapens stöd» för sitt egoistiska vinstbegär, Geijer kritiserar?⁴²

Åberopande många framstående auktoriteter har Carl Arvid Hessler⁴³ givit följande bild av Adam Smiths liberalism:

Smith hade utgått från människornas egenintresse, deras själviskhet som den drivande kraften i allt samhällsliv. Från människornas oavslåtliga strävan att höja sina villkor härledde sig inte bara de enskildas välstånd utan också nationernas. Visserligen var det inte människornas syfte att främja det allmänna intresset, de strävade med sitt arbete endast för sin egen vinning. Men de leddes, då de så gjorde, av en osynlig hand att befordra det allmänna bästa. För att uppnå »den naturliga ordningen» gällde det att undan-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

röja alla hinder, som kunde stå i vägen för människornas förverkligande av sina egenintressen. Man måste skapa »den naturliga frihetens» enkla och klara system. »Every man, as long as he does not violate the laws of justice, is left perfectly free to pursue his own interest his own way». Det var denna centrala tankegång i Adam Smiths lära, som Johan Ludvig Sundbladt hade uttryckt i orden, att Sveriges näringsliv skulle kunna blomstra som aldrig förr om man bara ville införa den frihet som behövdes »för att driva egennyttan, människans starkaste drivfjäder, på industriens sanna väg».⁴⁴

Geijer var 1831, såsom Hessler framhåller, främmande för en sådan frihetsdoktrin och bekämpade den med sitt kända kantianska argument: »Frihet är självregering och dess begynnelse för envar är att regera sig själv ... detta är just den sedlighet, varpå vår enfaldiga bekännelse går ut».⁴⁵

Men 1838 skall Geijer, menar Hessler, ha »övergått till Adam Smiths och Jeremy Bentham's uppfattning om samhällslivet».⁴⁶ Ingen reservation göres här mot den tidigare sammanfattningen av Smiths lära — ingen distinktion, vare sig här eller annorstädes, mellan de båda lärofädernas åskådning, fastän allt synes hänga på att båda hade samma uppfattning av självisheten som den enda drivande kraften i samhällslivet och av vad som menas med »the laws of justice». — Längre fram tillägger Hessler: »Den doktrinära »engelska» ekonomskolan sådan den skildrats i *Edinburgh Review* torde ha vunnit få mera övertygade lärjungar än Geijer.»⁴⁷

Redan 1896 har den danske nationalekonomen Harald Westergaard i en sakrik skrift om *Den ældre Nationaløkonomies Opfattelse af det sociale Spørgsmaal*»⁴⁸ gjort sig till tolk för den uppfattningen, att Adam Smith, Malthus, Ricardo och Bentham verkat mera genom sina populära eftersägare än genom sina egna skrifter och att lärjungarna ofta betonat synpunkter som endast är perifera för teoriernas verkliga upphovsmän. Därigenom har tre påstående, ofta som anklagelser, kommit att häfta vid den äldre ekonomiska liberalismen. Man säger, att

1) den ensidigt tillgodosåg kapitalistens och företagarens intressen och blott betraktade människans arbetskraft som en *vara*, ett stycke kapital;

2) den såg i arbetaren en maskin och syftade till så stor produktion som

möjligt utan hänsyn till fördelningen;

3) den prisade egennytta som drivkraft i förvärvslivet utan att bekymra sig om de många som måste duka under i den kamp för tillvaron, som den fria konkurrensen för med sig.

Ur Westergaards framställning skall jag blott fästa uppmärksamheten på Adam Smiths ställning till den första anklagelsepunkten. När Smith skrev *The Wealth of Nations*, som utkom 1776, kunde han överhuvud icke ha observerat de missbruk av arbetskraften, som storindustrien medförde. Smith har dels iakttagit agrara förhållanden, dels affärslivet i städerna. Han förutsätter att makar skall ha tillräckligt för att underhålla sig och sina barn. Barnen skall ha tid att gå i skola, fast skolgången icke bör vara obligatorisk. Det offentliga skall stödja skolorna genom att delvis betala lärarnas lön.⁴⁹ För att höja barnens kommande arbetsduglighet bör examen till handel och hantverk införas. Smith kritiserar gällande »laws of settlement». Att avlägsna en människa, som icke begått något brott, från den socken hon önskar bo i, »är en uppenbar *kränkning av den naturliga friheten och rättvisan*».

Men det ställe som kanske bättre än något annat visar Adam Smiths sinnelag, vilket Geijer efterlyser, och hans idéhistoriska ställning, finns i kap. 10 av *Wealth of Nations*: »Den egendom, som varje människa har i sitt eget arbete, är den ursprungliga grundvalen för all annan egendom och är själv den heligaste och okränkbaraste egendom. En fattig mans arv ligger i hans händers styrka och skicklighet, och att hindra honom från att bruka denna styrka och skicklighet på det sätt som honom gott synes, utan att hans nästa skadas, är en uppenbar kränkning av denna hans heligaste egendomsrätt. Det är ett tydligt ingrepp i friheten, både emot arbetaren och den som skulle önska ge honom arbete. Det hindrar den ene att arbeta med vad han önskar, och hindrar de andra att bruka dem de önskar. Att bedöma huruvida han är skickad till sitt arbete, måste man tilltro arbetsgivarnas eget förstånd, vilkas intresse beröres i så hög grad. Den uppkonstruerade ängsligheten hos lagstiftaren för att de skulle komma att bruka en människa som icke är duglig till arbete, är uppenbart lika orimlig som omänsklig».⁵⁰

Smith tänker på allt det skråtvång, som hindrar rörelsefriheten särskilt

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

för hantverkaren på landet. Han har tagit intryck av Quesnay, *Tableau économique* (1758), och somliga av hans satser har en nästan verbal överensstämmelse med Turgots i edikten av den 12 mars 1776.

Overton H. Taylor har nu i sin — må vi hoppas: för alla övertygande — analys av Adam Smiths etiska och ekonomiska teorier klargjort innebörden av hans liberalism. Jag rekommenderar hans framställning till ett ingående studium och måste här koncentrera mig till att återge några väsentliga iakttagelser och tankegångar.⁵¹

Taylor gör gällande, att en långvarig och vida spridd missuppfattning av arten och innebörden av Adam Smiths ekonomiska liberalism har förorsakats av två omständigheter: 1) att man förbigått eller varit okunnig om att hans etik och hans nationalekonomi *tillsammans* är grundläggande för hans ekonomiska teori, och 2) att man tenderat till att sammanblanda eller helt identifiera den med de nutida affärsmännens grova och lösa »fria-företagsamhets»-ideologi, som historiskt sett till en viss grad står i skuld till Adam Smiths teorier men som icke är identisk eller fullt samstämmig med dem.

Följaktligen börjar Taylor med att analysera Adam Smiths *Theory of the Moral Sentiments*, som utkom tio år tidigare än hans *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*.

Smiths moralpsykologiska och etiska huvudarbete handlar om hur de moraliska »sentiment»⁵² uppstår, som blir regulatorer av individuella samhällsmedlemmars handlingar och av de institutioner individerna inrättar och understöder. Han söker vidare besvara frågorna: hur är dessa sentiment beskaffade, då de är riktiga eller giltiga? och vilka sociala situationer tenderar till att göra dem riktiga eller oriktiga? Smith underförstår överallt, att kännetecknet på ett sentiments riktighet är att det kommer en individs spontana uppförande att så mycket som möjligt bidra till hela samhällets gemensamma välfärd och lycka — fastän individen icke kan förutse detta resultat av sitt handlande eller medvetet inriktar sig på att uppnå det.

Bland upplysningsfilosoferna trodde många, att människan genom sitt förstånd, den rationella överläggningen, kunde finna det moraliskt rätta handlandet. Smith tvivlar på detta. Han tror inte att en människa kan vara

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

så förnuftig, välunderrättad och i stånd till att förutse alla eller ens många av följderna för samhällets välfärd av sina egna och andras handlingar, att hon kan eller kunde bilda eller faktiskt i avsevärd grad bildar sina moraliska principer och fattar sina beslut med tanke på att avsiktligt och intelligent främja samhällets välfärd.

Den moral, som växer upp i ett samhälle och där blir rådande, är alltid psykologiskt grundad på mönster av icke-rationella känslomässiga ställningstaganden, som finns hos alla eller de flesta av samhällets medlemmar. Tack vare dessa tillskrives helt enkelt olika specifika slag av handlingar en inre riktighet eller oriktighet, godhet eller dålighet. Smith trodde, att människorna påverkar varandra ömsesidigt inom ett samhälle, så att därur »naturligen» utvecklar sig en moralisk samstämmighet, och under gynnsamma villkor tenderar denna till att framkalla just det slags handlingar och inrättningar, som *faktiskt* mest bidrager till deras gemensamma välfärd.

När nu Smith skall förklara hur denna moraliska samstämmighet kommer till, tar han sin utgångspunkt i en »medfödd» benägenhet, som är fundamental och påvisbar hos människan och som han kallar *sympati*. Detta ord betecknar hos Smith *icke* välvilja eller altruism, inte heller medlidande eller (blott) medkänsla med andras lidande. Den roll, som sympatien spelar, är inte heller oförenlig med den ofantligt stora roll som Smith i båda sina huvudarbeten tillskriver »self-interest». Sympatien enligt Smith är »fellow feeling». Den inträffar, när ett subjekt iakttar en annan persons handling och därvid sluter sig till de känslor, som denna handling synes uttrycka eller lägga i dagen, och föreställer sig själv vara i den handlande personens ställe eller läge och då känner att han själv, iakttagaren, i detta läge skulle drivas till att känna eller handla alldeles så som den verkliga gärningsmannen handlar och (synbarligen) känner. Smith beskriver, enligt Taylor, detsamma som en mera modern psykologi kallar empati (inlevelse). Han kallar den i varje fall en delaktighet genom föreställningar i känslorna hos ens medmänniskor. Det finns hos var och en en instinkt eller benägenhet att sympatisera i denna mening, så helt och fullt som man förmår, med medmänniskorna och att så modifiera och kontrollera sina egna

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

känslor och beteenden, att man vinner och bevarar deras sympati eller »fellow feeling» med en själv. Ty bland medmänniskor är varje känslornas »disharmoni» eller divergens inför samma sakförhållanden alltid oangenäm, under det att »känslornas samstämmighet» (concord of feelings) alltid är eftersträvad och angenäm.

Inför ett visst handlande är enligt Smith åskådarens sympatiserande den nödvändiga och tillräckliga grunden till hans *moraliska gillande* av handlingen. (Läget kan kompliceras av att sympatiserandet också kan riktas mot *föremålet* för den iakttaga personens handling.) Om en åskådare av en handling uppnår en full »känslornas samstämmighet» med den handlande eller säger sig själv: »Jag vet precis vad och hur den där människan känner och varför hon gör det, och om jag var i hennes ställe, så skulle mina känslor och handlingar vara alldeles desamma som hans» — så *gillar* åskådaren i och med detsamma det iakttaga uppförandet. Men om åskådaren icke kan sympatisera utan i stället känner att den handlandes känslor förefaller vara och måste vara mycket starkare eller mycket svagare eller av ett helt annat slag än dem han föreställer sig känna i den handlandes ställe — så inträder lika spontant ett *ogillande*.

Smith sökte vidare i detalj visa hur »samvetet» uppstår ur en persons spontant bildade gillanden och ogillanden av medmänniskors känslor och handlingar och ur hans kännedom om andras gillande och ogillande av hans egna. »Samvetet» är icke medfött utan socialt format och förvärvat. Det är en inre förmanare, och av hans maningar bygger människan genom reflexion (här kommer således »reason» in!) upp de normer, som slutligen formuleras och tillämpas i den moraliska självkritiken och självkontrollen.

Den sålunda bildade »naturliga» moralen »rekommenderar» tre kardinaldygder: klokhets, rättvisa, välvilja (prudence, justice, benevolence).

»Klokhets» är »den förståndiga omsorgen om ens egen hälsa, rikedom och lycka». Begreppet är m. a. o. identiskt med det upplysta och rationella »self-interest», som sedan spelar en huvudroll i *Wealth of Nations*. Det bör observeras, att klokhetsen är en *moralisk* dygd och att den skiljer sig radikalt från vad Bentham menade med »self-interest». Smiths behandling av de

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

två andra dygdena, rättvisa och välvilja, är också av intresse för hans ekonomiska teori, fast de icke så ofta nämnes i det senare arbetet. Men detta *förutsätter*, att ett moraliskt klimat och en rättsordning, som betryggar rättvisa för alla och uppmuntrar välvilja individerna emellan, råder i samhället och det ekonomiska livet *tillsammans* med »klokheten» i privata affärer. Ja, affärsklokheten och rättvisan är *sammanhängande*, så att den senare t. o. m. betraktas som en beståndsdel i den förra. Det är sålunda helt följdriktigt att Smith med indignation *klandrar* »köpmännens avskyvärda anda av gnidighet och monopolism» och deras vanliga »sammansvärjningar mot allmänheten».

»Rättvisa» som en moralisk dygd hos en individ bestämmes av Smith som »a scrupulous refusal ever to hurt or injure anyone else, in the pursuit of one's own interest or advantage». Även om denna definition ser ut att vara cirkulär och är negativ, kan det enligt Taylor icke betvivlas, att rättvisans idé hos Smith innebar (liksom hos Locke) alla individers lika, naturliga rättigheter, som ömsesidigt begränsar varandra och som sålunda bildar ett sammanhängande system, förpliktande varje individ att *respektera*, dvs aldrig skada eller inkräkta på, medmänniskornas rättigheter. Locke ansåg att denna respekt var befallad av »förnuftet», Smith däremot att den var ett resultat av »sympatien» med andra och den därav föranledda reflekterande normbildningen.

»Välvilja» slutligen är att gå utöver »rättvisa» och »klokhets» i sina positiva ansträngningar att hjälpa och gagna medmänniskorna. Det ligger i välviljans natur, att den aldrig kan befallas — den måste vara frivillig och spontan.

Beträffande det inre sambandet mellan klokhets och rättrådighet kommenterar Taylor följande yttrande hos Smith: »Åskådarna av en individs handlingssätt sympatiserar instinktivt med och gillar hans ansträngningar att komma sig upp i världen eller att öka sina inkomster och sin rikedom och förbättra sin samhällsställning, *försåvitt de icke se honom kliva upp till framgång genom att trampa ned sina medmänniskor*. Misstänker de att han gör det senare, så sympatiserar de icke med honom utan med hans offer och

fördömer då med kraft och harm hans uppförande.» Och eftersom var och en önskar undvika åskådares ogillande och i stället vinna deras sympati och gillande, både för sin egen skull och som en värdefull tillgång i strävandet att komma sig upp, så följer att det rättvisa, dvs icke orättvisa, beteendet mot andra är ett moment i klokheten. Rättrådighet är sålunda *icke uteslutande* en dygd, som har sin egen oberoende källa i människornas naturliga sympatiserande med varandra och såsom sådan begränsar sfären av legitima ändamål och medel i alla handlingssätt som motiveras av »self-interest», utan Smith anser också, att den *även* understödes och stärkes av det upplysta »self-interest».

Denna Smiths bild av »den kloka-och-rättvisa människan» är den som kommer *närmast* »*homo oeconomicus*». Men i inget av hans verk förekommer detta begrepp i betydelsen av »en människa som uteslutande drives av vinstbegär och rikedomsbegär». Ett dylikt begrepp, som ofta, men med orätt, tillskrivits Smith är enligt Taylor »en uppfinning av någon av hans mindre efterföljare under 1800-talet».

När Smith sålunda i *Wealth of Nations* talar om människans »normala» och »naturliga» handlingssätt i hennes ekonomiska verksamhet, menar han ett beteende, som, hos varje individ i hans ekonomiska läge i varje ögonblick, är på samma gång »klokt» i hans eget intresse och rättvist mot alla och icke orättvist mot någon av de personer, med vilka han handlar eller konkurrerar. Det förefaller då inte svårt att förstå Smiths åsikt, att ett sådant uppförande av individerna i ett samhälle — drivet och riktat av »self-interest» men reglerat av moraliska sentiment och av ett marknadssystem med fri konkurrens — i allmänhet faktiskt skulle bli positivt förmånligt icke blott för de handlande individerna själva utan för varje annan person och för allas välfärd, trots det att man icke hos individerna i det ekonomiska livet kunde förutsätta några avsikter att gagna varandra och samhället eller att göra något mer än att handla i eget intresse utan att skada någon annan.

Smiths argument för att den fria marknaden själv kan reglera prisnivån så, att den »i längden» närmar sig ett »naturligt» jämviktsläge, förutsätter, säger Taylor, att i det ekonomiska livet beträffande alla produktionsfakto-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

rer råder en full och effektiv »rörlighet» från mindre lönande till de mest lönande industrierna, sysselsättningarna och lokaliseringarna; vidare att överallt alla offentliga eller privata barriärer eller hinder för överföring av produktionsfaktorer är borta; och slutligen att var och en äger frihet och tillfälle att lämna sitt fält eller sin verksamhetsgren, om den icke längre ger avsedd avkastning, och att övergå till ett annat fält eller en annan gren som erbjuder större vinst eller lockelser.

Denna konception av ett ytterst fritt och flexibelt självreglerande system av synnerligen rörliga och anpassningsdugliga resurser och människor, som alltid har tillgång till alla chanser och som sålunda drages till de mest lockande, *var och är det väsentliga i det klassiska liberala idealet för all ekonomi*. Taylor kommenterar: »Det har aldrig varit någon särskilt realistisk föreställningsbild av någon aktuell ekonomi eller ens av någon i verkligheten möjlig eller uppnåelig, och *Smith visste detta mycket väl*, såsom alla hans diskussioner om frågans faser visar. Men det var hans centrala tes, att ju mer detta ideal förverkligas, dess bättre fungerar ekonomin både för att tillfredsställa alla enskilda människors privata intressen och deras gemensamma och kollektiva intresse.»

Denna tro har fått sitt uttryck i Smiths kända, ofta missförstådda sats om Försynens »osynliga hand» som arbetar i, genom eller bakom det fria ekonomiska systemet. Nyckelrollen i systemets anpassningsprocesser spelas av affärsmännen eller de kapitalistiska innehavarna av övriga produktionsfaktorer. Satsen avser sålunda främst följderna för alla av dessa centralfigurers privata intressen och företagsamhet, fast det är underförstått att arbetare och jordägare också handlar fritt till sitt eget bästa och att de därigenom tjänar det allmänna intresset. Föreställningen är helt enkelt den, att där ingenting monopoliseras, skyddas eller privilegieras utan allt är öppet för fri tävlan mellan alla tillskyndare och all konkurrens har att bäst tjäna allmänheten och vinna dess gunst och skydd — där kommer de mest lönande verksamheter, lokaliseringar och metoder att bli de som förenar högsta fysiska produktivitet med största anpassning till allmänhetens behov och efterfrågan. Den »ledande handen» som *omedelbart* griper in, är

de liberala institutionerna och allmänhetens taktik och marknadsmekanismen som fungerar tack vare dem. Men i sin deistiska tro såg Smith bakom allt detta Försynens »ledande hand», ty *den* var ytterst upphovsman till alla dessa förmågor och böjelser i den mänskliga naturen som styr människorna till att bilda, acceptera och förverkliga det liberala idealet.

Vilken roll spelar då staten i allt detta? Smith säger, att rättvisans regler är mera exakta än klokhetens och välviljans. Då de skall gälla lika för alla, är det nödvändigt att de formuleras i enhetliga, allmänna och bestämda regler eller principer och att dessa kan och skall auktoriseras och hävdas av staten genom ett rättvist lagsystem, hållet i kraft genom domstolarna. Men Smith tillägger en reservation, som öppnar vägen för en något större roll åt staten än att blott »styrka lag». Där vissa personer, t. ex. företagare, har särskilt ansvar för vissa andra personers eller grupperns välfärd, t. ex. för sina anställda, så kan ytterligare något annat än en negativ och opersonlig rättvisa avkrävas de ansvarige i deras förhållande till de anställda.⁵³ Men om staten ålägger personer i sådana ansvariga ställningar dylika »extra» förpliktelser, så skall den akta sig för att kräva mera av någon på hans egen bekostnad än den ringa »välvilja» mot de andra personerna som han kan väntas i normala fall vara med om och villigt åtaga sig eller som den gemensamma »naturliga» moraliska inställningen i samhället betingar i alla situationer eller fall av dylik art. Taylor menar, att detta betydelsefulla ställe klart ger vid handen att om Smith hade levat och skrivit ett sekel senare, han skulle, utan att ändra sin grundåskådning, *icke* ha varit en anhängare av den stränga eller extrema och kärva versionen av *laissez-faire* utan i stället ha varit en moderat eller försiktig tillskyndan: av en hel del mycket modern human »social lagstiftning» i dess begränsade, moderata eller konservativa former.

Så mycket om Smith i anslutning till Taylor.

Att äga »*människovärde*» enligt Adam Smith är sålunda att vara en fri människa som handlar och blir behandlad i överensstämmelse med »the laws of justice». Allenast de naturliga rättigheterna ger oss befogenhet att kritisera statens faktiska lagar och samhällets tvångsregler. Den som yrkar på befrielse från dem, avser inte att släppa lös själviskheten. Allra minst be-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

traktar han den som enda drivfjäder i människans ekonomiska handlande. Adam Smith företräder 1700-talets humana upplysning, och hans etik står i sak nära den Geijer, som tror på något i sig rätt. Skillnaden synes väsentligen vara den, att Kants kritiska tolkning av morallagen som *apriori* viss, Geijers konstanta utgångspunkt, faller utanför Adam Smiths horisont. Empiriker som Smith är, förutsätter han och söker i detalj visa att och hur man kan finna och formulera moraliska lagar som generalisationer av erfarenheter, precis som naturvetenskapen finner naturlagar. Geijer är i sin polemiska inställning till Adam Smith vilseledd av den i hans samtid allt vanligare sammanblandningen av Smiths ekonomiska och sociala teorier med Benthams filosofi och psykologi och framför allt av den gängse reduceringen av Benthams lyckolära i »medelklassens» ekonomiska praktik.

Geijer kände oförenligheten och spänningen mellan dessa beståndsdelar i liberalismens motivering och kunde endast lösa den genom sin tro på att det finns mera gott hos människorna än vad vi vanligen vill antaga. Men för liberalismens framtid blev det ödesdigert, att dess företrädare och väljarekår i stor utsträckning accepterade den benthamistiskt färgade och förfalskade Adam Smith och att liberalismens glansperiod (som från europeisk synpunkt ungefär kan dateras till Gladstones dryga halvsekel i politiken, 1832–94) sammanföll med en industriell expansion, vari arbetaren allt starkare kände trycket av de samhällsförhållanden, som gjorde företagarne »fria» och »lyckliga» och allt mer mäktiga i staten. Det resulterade i klasshatet och socialismen.

F. Slutligen ett par ord om folksuveräniteten, dvs tanken att »folket» är högsta instans, den egentliga maktinnehavaren i staten. Rousseau har präglat idén för modernt bruk, och franska revolutionen inskrev den bland människans och medborgarens rättigheter. Samhällskontraktet tillkom så, att ett antal individer frivilligt överlämnade sin makt att styra till en myndighet och sålunda skapade en »allmän vilja», vars uttryck är staten i alla dess funktioner.

Utan att dogmatiskt ansluta sig till Rousseau — man hade erfarit vådor-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

na av en allenastyrande folkförsamling 1793 — utvecklade Benjamin Constant sin lära om parlamentarismen: »Folkviljan» fungerar, då majoriteten i den genom allmän och lika rösträtt valda folkrepresentationen avgör regeringens vara eller icke-vara.

Folkomröstningsinstitutet, t. ex. i Schweiz, är grundat på den tanken, att den för ögonblicket fungerande folkrepresentationen kan fatta beslut som icke står i överensstämmelse med »folkviljan», och att därför, åtminstone vissa viktiga, beslut bör hänskjutas till folkets direkta avgörande. — Den s. k. konsultativa folkomröstningen är däremot blott en förvillande skenbild av folksuveräniteten.

»*Människovärdet*» ligger då i att vara en medlem av den skara individer, som konstituerar »folkviljan». Det är inte alldeles klart från början att det gäller andra än män; i germanska länder anförde man ofta, såsom prosten Askengren gjorde i Örebro 1849, (det fornsvenska) tinget såsom exempel på en förverkligad folksuveränitet.⁵⁴ Men med kvinnorörelsens växande inflytande under senare hälften av 1800-talet började man tyst eller öppet förutsätta att även kvinnorna hade del i »folkviljan».

III

A. På grund av nationella och sociala olikheter varierar givetvis de liberala partiernas program starkt i olika europeiska länder men de här anförda huvudmotiven återfinnas i olika legeringar (ofta återspeglande de anslutna folkgruppernas sociala och religiösa karaktärer) såväl i England, Frankrike, Tyskland, Österrike som i de nordiska länderna, Schweiz, Holland och Belgien. I de nationella enhets- och frihetsrörelserna, vid Tysklands och Italiens enande likasom vid Balkanstaternas utsöndring ur det turkiska väldet, spelar liberalismen en stor — om än icke alltid politiskt avgörande — roll genom att på nationaliteten tillämpa individualitets- och självständighetsbegreppen.⁵⁵ Folksuveränitetens idé blir överallt inom de gamla statsbildningarna ett farligt sprängstoff — och ett samlande motiv i de nya.

Med frihandeln kom den koloniala kapplöpningen mellan Frankrike och

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

England riktigt i gång. England lade grunden till sitt imperium och Frankrike till L'Union Française, vars rester numera kallas La France Outremer. Tyskland kom långt senare med i kolonialpolitiken. Spanjorer och portugiser sökte i det längsta bevara sina gamla besittningar och holländarna exploaterade de rika indonesiska naturkällorna. Belgien fann ett lönnande fält i den världsdel som kallas Kongo. Mot den europeiska expansionen sökte U. S. A. värja det västra halvklotet genom Monroe-doktrinen.

Mot bakgrunden av detta dynamiska skeende måste det gamla engelska liberala partiets program förstås.⁵⁶ Det innehöll icke blott frihandeln utan också andra punkter: genomförandet av parlamentarismen, så att maktens tyngdpunkt förlades till House of Commons; utvecklingen av den folkliga självstyrelsen; stor återhållsamhet med statsutgifterna, varav följde så låga skatter som möjligt; garanterandet av allas likhet inför lagen, i synnerhet genom domarnes fulla oavhängighet och uppfostran till en rättrådig och billig tillämpning av »Common Law», varigenom »equity», hänsynstagandet till alla relevanta individuella omständigheter, skulle främjas; fredlig utrikespolitik, som icke blandade sig i andra staters angelägenheter (nonintervention), varigenom militärbudgeten också kunde hållas nere och i stort begränsas till underhållet och den tekniska utvecklingen av en flotta som kunde behärska sjölederna till kolonierna (»Rule, Britannia, over the waves!»); befestande av den internationella tryggheten genom traktater och andra överenskommelser, t. ex. om internationell skiljedom; förberedande av koloniernas självstyrelse, framför allt Indiens, genom västerländsk uppfostran av infödda förvaltningsmän, spridning av västerländsk bildning och garantier i rättskipning och förvaltning av de inföddas fri- och rättigheter.

Under åren 1820–1920 tog i Sverige enskilda liberaler, liberala grupper och/eller partier initiativ till och genomförde eller medverkade väsentligen till ett stort antal samhällsreformer: näringsfriheten, frihandeln (under perioden 1853–1893), representationsfrågans lösning i etapper (1866, 1894, 1909 mot proportionalismen, 1919 och 1921), ny organisation av den kommunala självstyrelsen och landstingen, strafflagarnas och fängsvårdens re-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

formering i human riktning, grundskatternas avskrivning och bättre fördelning av skattetrycket enligt skattedragarens bärkraft; tryckfrihetens, förenings- och församlingsfrihetens fulla genomförande, religionsfriheten i etapper fram till våra dagar; läroverkens omorganisation, folkskola och folkhögskola, folkbibliotek och folkbildning, nykterhetslagstiftning; kvinnornas rättsliga och medborgerliga jämlikhet med männen, i många etapper; den fredliga avvecklingen av den svensk-norska unionen m. m.

En eminent roll för spridningen av de liberala idéerna spelade uppkomsten av en fri tidningspress. Lars Johan Hierta och Aftonbladet gick i spetsen för propagandan, men även konservativa och »moderata» blad och »statstidningar» bidrog i hög grad till att göra liberalismen känd, ty vad skulle de uppbygga sina läsare med om inte polemik mot »rabulismen»?

Sverige hade turen att dess industrialisering och urbanisering gick relativt långsamt under senare hälften av 1800-talet. Vid första världskrigets utbrott bodde blott omkring en fjärdedel av befolkningen i städerna. Ett arbetareproletariat i storstäder har aldrig funnits i Sverige på det sätt som i England, Frankrike, Tyskland. Därför dröjde det också länge tills socialismen fick fart hos oss. Vår »sociala fråga» under 1800-talet gällde i största omfattning landsbygdens befolkning. Missväxtåren var inte få i olika delar av landet, och landshövdingar och biskopar tävlade om att gå i spetsen för nödens lindrande. Staten blev befriad från sina värsta bekymmer genom emigrationen, synnerligast på 1870- och 1880-talen.

Här, liksom i England, hoppades flertalet liberaler länge, att man skulle kunna avskaffa fattigdomen och nöden genom näringsfrihet, frihandel och frivilliga sammanslutningar mellan arbetarna, arbetarebolag samt genom ökad bildning, lantmannaskolor och mönsterjordbruk. Bland många andra var S. A. Hedlund och Emil Key starkt engagerade i denna riktning.⁵⁷

Somliga industriella företag med liberala ledare insåg tidigt fördelarna med »de höga lönernas ekonomi». De ville behålla sin yrkesskickliga arbetarestab och höja dess standard, t. ex. genom att inrätta yrkesskolor, läsrum och bibliotek, bekämpa folksjukdomarna (t. ex. tuberkulosen) genom sundare bostäder och hygieniska anordningar, badinrättningar, idrotts-

platser och parker. Somliga av dessa företagare drevs till sin socialvård av en varmhjärtad kristen ansvarskänsla parad med personlig anspråkslöshet. Inflytelser kan spåras från de samtida s. k. kristna socialisterna, Frederic Denison Maurice och Charles Kingsley, i England och från. »Die christlich-soziale Bewegung» i Tyskland.

Man var däremot i liberala kretsar länge ytterst tveksam inför statsåtgärder, som gick längre än till hjälp i svåra akuta nödfall av större dimensioner och i penninginrättnings trångmål, förorsakade av kriser i utlandets näringsliv. Den väsentliga uppgiften för staten (vid sidan av rättsväsendet) var enligt flertalet liberaler att bedriva en finans-och penningpolitik, som garanterade eller åtminstone målmedvetet eftersträfvade ett fast penningvärde. Av en sådan politik i förening med tekniska framsteg i produktionsmetoderna och förbättrade kommunikationer — det var järnvägsbyggnadets gyllene tid — väntade de, icke utan skäl, ett uppsving för näringslivet i dess helhet, som så småningom skulle komma även jordbrukets och industriens arbetare till godo i form av höjda reallöner.

Om dessa elementära och välkända fakta tillåter jag mig erinra blott för att nästa fas av liberalismens levande motivering skall kunna uppfattas utan de numera allt vanligare agitatoriska förvanskningarna.

B. Stöten till en socialpolitik i nutida mening kom utifrån. Rester av gammalt patriarkaliskt ansvar och hänsyn till statsnyttan låg bakom den arbetareskyddslagstiftning som Bismarck inaugurerade 1883. Han såg i socialismen en fara för folkets uppsplittring i två fientliga läger — något som skulle kunna äventyra den nyvunna riksenheten och det ekonomiska framåtskridandet. Den konservative lord Salisbury i England följde på sitt sätt den tyske kanslerns exempel, och han aktade sig väl för Bismarcks stora misstag, undantagslagarna mot fackföreningarna. Med allt sitt intresse, teoretiskt och praktiskt, för rättvisa och humanitet såg sig liberalerna övertrumfade av sina politiska rivaler. Frihet från staten och frihet i staten tycktes inte längre vara tillräckliga recept på botemedel mot samhällets onda. Man började i stället fundera över om inte den frihet, som för stora massor

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

tycktes vara den mest eftersträfvansvärda, nämligen frihet från nöd, endast kunde förvärvas och garanteras genom statens sociala lagstiftning — men ledde inte den till socialismens krav på att staten skulle övertaga äganderätten till alla produktionsmedel? Frihet *från* staten måste man nog hålla på, men det fanns tydligen också en frihet *genom* staten, som inte heller sammanföll med friheten *i* staten.

I detta läge kom en andlig klimatförändring till liberalismens hjälp: utvecklingsidens genombrott — men på ett högst paradoxalt sätt, som samtidigt inledde en kris.

Visst hade man bland liberaler liksom bland annat folk talat om utveckling — individens och släktets och samhällets och tankens utveckling — långt innan Darwins bok *Origin of Species* kom ut 1859. Men för de idéer, som varit liberalismens levande innehåll och drivkraft, syntes Darwins förklaring av den biologiska evolutionen, arternas (incl. arten *Homo sapiens*) uppkomst ur andra arter genom naturligt urval i »kampen för tillvaron», vara förkrossande. Vad blev det av människans ursprungliga rättigheter, hennes värdighet, självständighet, möjlighet att bli ett Guds barn? Och varför bekymra sig om de nödställda och svaga som går under i kampen för tillvaron? Det är ju det biologiska urvalet, som resulterar i »survival of the fittest». När allt kommer omkring, tycks det bara vara den reducerade och missuppfattade Benthamismen, miljonärernas, industrimagnaternas, kolonisationsernas och imperialisternas religion, som kommer helskinnad ut ur den darwinska skärselden.

Den »politiska darwinismen» med sin oerhört förgrovade propaganda⁵⁸ blev ett av de engelska och kontinentala liberalernas svåraste bekymmer. Mot all förväntan inledde liberalismens genombrott i England under 1840-talet och i Frankrike genom februarirevolutionen 1848 ingen fredsperiod i folkens historia. Krimkriget, kampen om Danmarks sydgräns, de österrikisk-preussisk-italienska striderna, fransk-tyska kriget, de ständigt upprepade kolonialkrigen, vilkas verkliga innebörd kraftigt underströks genom boerkriget, rysk-japanska kriget, genom vilket en ny utomeuropeisk stormakt inträdde på scenen, allt detta kastade mörka skuggor över libe-

ralismen — för att inte tala om det nordamerikanska inbördeskriget; det dröjde länge innan det var avgjort till Nordstaternas fördel. »Kampen för tillvaron» kunde prisas endast av segrare. En cynisk framgångsdyrkan spred sig långt in i de liberala lederna. Imperialisterna var inte så noggranna med sina medel, men vad betydde det, när man levde med i den härliga »Expansion of England»? »Right or wrong, my country!»⁵⁹

Frihandeln led avbräck redan genom krigen, men i deras spår följde en ny protektionistisk ära, i många fall betingad av staternas stigande finansiella behov, i andra av nationalistiskt färgade industriella intressen. I somliga fall ville man rädda inhemsk jordbruksproduktion från den övermäktiga amerikanska sädesexportens verkningar. —

Endast långsamt och under segt motstånd, särskilt från väckelserörelsema, trängde darwinismen ner i de svenska liberala väljareskaroma. De gamla motiveringarna för frihet, jämlikhet och broderskap hade ännu en inre makt. Många människor sköt denna livsåskådningskris åt sidan med några enkla slagord och argument. Den var inget hinder för att fortsätta rösträttskampen. Den kunde inte förvillade de frisinna affärsmän och anställda, hantverkare och arbetare, bönder, arrendatorer och skolfolk, som med indignation mot de rike hörde folkskollärare, predikanter, goodtemplare och verdandistiska advokater dundra mot inkomst- och förmögenhetsstreckens löjliga orättvisor.

Geijers idealistiska kristendom hade stelnat hos Christopher Jacob Boström i hans försvar för ståndssamhället — ett försvar, som visserligen aldrig gillats av hans fömämsta lärjungar men som i hög grad gjorde idealismen misstänkt i liberalemas ögon, trots dess tonvikt på individualitet och självständighet. Det blev Viktor Rydbergs lott att i vidaste kretsar hålla den idealistiska elden brinnande, och hans inflytande understöddes av den från Schleiermacher och D. F. Strauss utgående strömning, som nu för tiden räknas till »den religiösa liberalismen».⁶⁰

Men liberalismens undsättning kom från annat håll, som stod Darwin mycket närmare, nämligen Herbert Spencers utvecklingsfilosofi, särskilt från hans sociologi. Samhället har från de mest primitiva begynnelse ge-

nomgått en utveckling, i vilken varje nytt stadium innebär en värdestegring i jämförelse med det föregående. Detta framåtskridande är nödvändigt, och vi kan sålunda förvänta att nästa stadium är högre än vårt eget. Vi har blott att arbeta »i utvecklingens riktning».

Utvecklingsoptimismen blev liberalismens nya religion och etik. Allt allmänare kallade sig liberalement »framstegsvänner», »Fortschrittliche», »progressive».

Det klassiska svenska stället för denna politiska utvecklingstro finns i Louis de Geers *Minnen*.⁶¹ Han bekänner, att han tror på en »världsstyrelse» och att hans samhällsideal är »ganska radikalt i avseende å frihet, broderlighet och jämlikhet». Därefter tillägger han: »Men lika övertygad som jag är, att *utvecklingen går mot detta mål, oemotståndligt och oberoende av små mänskliga krafter, som arbeta för eller emot*, lika övertygad är jag, att denna utveckling, i stort sett, måste gå ytterst långsamt och ojämnt.»

I detta yttrande skall man lägga märke till varje ord. Louis de Geer vet, att hans eget samhällsideal är den historiska utvecklingens mål. »Världsstyrelsen» står på liberalismens sida. Utvecklingen i denna riktning är oemotståndlig, nödvändig. Detta gör den optimistiska stämningen berättigad. Segern må komma förr eller senare, den är redan nu viss. Naturligtvis har den kloke att räkna med bakslag, men de är att betrakta som tillfälliga »ojämnheter». — Man förstår vilken läskedryck ett sådant optimistiskt budskap måste ha varit — och de Geer är ingalunda ensam om att förkunna evangeliet — för alla dem som törstade efter den allmänna, lika och direkta rösträtten till en enda folkvald riksdagskammare. (Tänk om det *nu* finnes en enda ledande politiker som verkligen levde och handlade i samma tro!)

Men så kommer tillägget: »oberoende av små mänskliga krafter, som arbeta för eller emot». Utvecklingen går mot sitt mål över ditt och mitt och Anderssons och Petterssons och Lundströms huvuden. »Världsstyrelsen» behöver sålunda, strängt taget, inga individer som medarbetare. — Det är det *fatalistiska* inslaget i utvecklingsoptimismen. Hur mycken politisk och social passivitet kan föras in på dess konto? Var fatalismen medverkande

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

till att 1866 års tvåkammerssystem, då det sattes i funktion, blev en stor besvikelse för många? De reformer, som man hoppats på, lät vänta på sig. Förvisso, svenska bönder har sin egen reformtakt och Första Kammaren ansågs inte ha till uppgift att påskynda den. Men i alla fall? — Hur mycket har fatalismen att göra med det faktum, att vi ännu i dag — 100 år efteråt — har samma tvåkammerssystem, låt vara demokratiserat? — Vilken förnekelse innebär inte denna fatalism av Geijers tanke om varje individs outhärlighet!

Utvecklings*optimismen* fick en hård stöt genom första världskriget, den blev en världsfrämmande dröm under mellankrigsperioden, och den fick dödsstöten under andra världskriget — vilken liberal vågar längre identifiera sitt eget samhällsideal med historiens mål (har historien något mål?), men *fatalismen* lever kvar, förlamande, fördummande, en huvudkudde för stora väljarskarors likgiltighet, bekvämlighet, lättsinne och ansvarslöshet. — Och finns det inte också ett annat samhällsideal, liberalismens motsats socialismen, som omfattas med optimistisk segervisshet, kanske inte i första hand därför att det är historiens mål, utan därför att det är klasspolitikens mål.

C. Men det liberala försvaret mot darwinismens våldliga verkningar kom också att ligga på en annan linje än utvecklingsoptimismen.

År 1894 publicerade den engelske zoologen Thomas Henry Huxley en liten bok *Evolution and Ethics*.⁶² Huxley hade från första stund blivit övertygad om sanningen i Darwins selektionsteori och hade försvarat och utvecklat den med större kraft än någon samtida vetenskapsman. Han förklarade nu, att det var ett grovt misstag, som stred emot Darwins egen avsikt, att överflytta hans förklaring av den biologiska utvecklingen till de mänskliga samhällenas historia. Människan är inbegripen i naturen, men naturförloppen är icke desamma på alla nivåer. Organismerna fungerar enligt lagar som icke kan tillämpas på den oorganiska naturen, och i det mänskliga samhällslivet är utvecklingsfaktorer verksamma som icke återfinns hos djuren. Väl finns det konkurrens och tävlan på alla områden av det mänsk-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

liga livet, men där finns också ett medvetet långsiktigt samarbete och en inbördes hjälp, och dessa har så stor betydelse för människans utveckling, att varje tal om att blott »kampen för tillvaron» leder till ett högre livs- och kulturplan är rent nonsens. Det behövs en ny vetenskap som fördomsfritt undersöker vilken grund alla de specifikt mänskliga beteendena har i *människans* natur.

Rättvisa mot alla, barmhärtighet mot de svaga, skydd för de växande, fredlig och tolerant samexistens mellan enskilda och folk — kort sagt: den verksamma humanitet, som varit grundad på upplysning, kristendom och idealism, är inte en förstörelse av släktet genom ett urval av »the unfits», utan en outhärlig hävstång i mänsklig kultur.

John Stuart Mill hade redan ett par årtionden tidigare framhållit, att det finns en innehållsrik sfär av statsåtgärder, som icke kan påstås innebära våld mot den enskilde. När staten lagstiftar om obligatorisk allmän skollplik för barnen och finansiellt understöder »elementary» och »boarding schools», så är det inget intrång på friheten, utan tvärtom: gynnsammare villkor för individernas växt och framtida samhällsinsats — så länge staten inte monopoliserar och uniformerar undervisning och uppfostran. På samma sätt förhåller det sig när staten bygger sjukhus och kontrollerar fabrikerernas arbetsförhållanden och städers och bostäders hygien. Kort sagt, den äldre liberalismens krav på »non-intervention» från statens sida hade varit en nyttig och tidsenlig protest mot godtyckliga och föråldrade privilegier och lagar, men nu krävde Stuart Mill en allmän revision av dess syn på individen och statens förhållande till varandra.

Statens styrka beror på varje medborgares anlag, intressen, utbildning och verksamhet. Målet för dess styrelse bör då vara att främja den högsta möjliga utveckling av allas personlighet. Den lagstiftning som syftar här till, på vilket område det än må vara, är i princip berättigad. Men då statens uppgifter sålunda vidgas långt utöver rättens hävdande och samhällets försvar, måste den noggrant se till att dess förordningar och finansiella understöd icke skapar nya orättvisor. Stuart Mill fruktade, att den demokratiska majoritetsprincipens tillämpning i alla beslutande myndigheter skulle

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

leda till majoritetsförtryck. Han krävde därför garantier för att minoriteternas intressen också skulle bli tillgodosedda. Bl. a. föreslog han proportionella val till underhuset, en tanke som vann mycket små sympatier i England men genomfördes i Belgien och Sverige.

Dessa två kritiska linjer, Huxleys och Mills, är i korta drag den idéhistoriska bakgrunden till den förnyelse av liberalismen, som bl. a. filosofen och sociologen Leonard Trelawney Hobhouse gjorde sig till tolk för i sin skrift *Democracy and Reaction* (1905, 2 utv. uppl. 1909).

I Comtes fotspår hade under 1800-talets senare hälft vuxit upp en empirisk antropologisk, etnografisk och sociologisk forskning. Denna nya vetenskap om människan hade resulterat i en alltmer åskådlig och realistisk bild av hur den enskilde från kulturens tidigaste stadier varit infogad i sociala grupper och hur inom dessa så småningom utbildats individuella roller på grund av arbetsfördelningen. Hela samhällets liv var beroende av att de skilda funktionerna stödde varandra. Den inbördes hjälpen var ett grundvillkor för gemenskapens fasthet och styrka. Inom dessa till medlemsantal och betydelse allt större samhällen (familj, släkt, stam, folk) hade småningom uppstått sedvanor, som anvisade åt var och en hans plats och hans rätt. Även om den individuella dugligheten spelat en stor roll i primitiva samhällen, dröjde det länge, innan någon, utan fara för sin existens, kunde sätta sitt eget omdöme och sin egen vilja emot gällande sed och rätt. Det förutsatte en fast och befäst boplatz, senare: borgar och städer. Den kritiska självständigheten hos en person kunde inte få någon annan grund än godtycke och makt, förrän horisonten vidgats och man i krigisk eller fredlig kontakt mellan samhällena kommit underfund med seders och lagars (vare sig muntligt eller skriftligt traderade) olikhet och relativitet. Det förhåller sig alldeles så, som Geijer menade: alla friheter och »naturliga rättigheter» är tillkämpade under historiens gång. De måste också därför i det moderna samhället försvaras och förändras genom att anknytas till nya förhållanden, nya behov, nytt näringsliv, ny teknik, nya organisationer (t. ex. fackföreningar och Kooperation), nya befolkningsskikt, ny fördelning av åldersgrupperna. Vill man att individ och stat skall stå i en harmonisk växel-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

verkan med varandra, måste staten föra en alltmer målmedveten socialpolitik, som gör livsvillkoren för dess medborgare i alla åldrar och alla yrken så gynnsamma som möjligt. Trygghet är för de flesta ett bättre villkor än osäkerhet. Den bör garanteras genom en lagstiftning som även ger frihet från nöd åt ålderstigna, sjuka och invalider.

I enlighet med dessa principer utformade Hobhouse ett program för vad han kallade »liberal socialism» — det som numera går under beteckningen »socialliberalism». Då detta program satts i verket, har den moderna statistikens och nationalekonomiens rön och teorier spelat en allt större roll vid utredningen av de sociala förhållandena och vid bedömandet av de ekonomiska möjligheterna att utföra föreslagna reformer.

I England tog socialpolitiken ny fart från 1905 fram till världskrigets utbrott. Den anknöt till 1800-talets skyddslagstiftning och gick framför allt ut på att ytterligare förbättra industriarbetarnas anställnings- och arbetsförhållanden.⁶³ Tyskland gick, under de revisionistiska socialdemokraternas tryck, i vissa avseenden längre. I Sverige genomfördes mellan åren 1900 och 1920, med långt gående enighet mellan liberaler, konservativa och socialister, en rad betydande social- och skattepolitiska reformer för att tillförsäkra alla lägre inkomsttagare ett minimum av levnadsstandard.

Den liberala socialpolitiken avsåg att öka den enskildes personliga frihet. Men redan Louis de Geer hade i början av 1890-talet observerat att nya samhällsmakter vuxit fram, som hotade friheten. »Det är icke längre lagligt erkända myndigheter som utöva despotism», säger han i *Minnen* vid sin slutliga återblick,⁶⁴ »utan detta sker av slutna föreningar, som bildas inom själva massorna. Inom det ekonomiska området är den fria verksamheten nästan tillintetgjord. Allting tillverkas genom stora bolag med hopade kapitaler i så stor skala, att individen betyder nästan intet, och dessa stora bolag förena sig ytterligare med varandra i *ringar*, som monopolisera hela tillverkningen. Men det är icke endast arbetsgivarne, som förfara så. Arbetarne å sin sida sluta sig tillsammans i fackföreningar, som syfta till att förhindra varje skymt av fritt avtal. Alla skola blint lyda det gemensamma kommandot.»

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

Vad den store liberale statsmannen icke kunde ana var att ett världskrig, som till sin kärna var en kamp mellan de stora kolonialmakterna och deras uppåtsträvande kontinentala rival, skulle tvinga in de »fria» människorna i en statskontrollerad och statsreglerad ekonomi av förut aldrig skådad omfattning och hårdhet, och att folk efter folk därigenom preparerades till att överlämna sin frihet åt diktaturer eller åt organisationer som i makt kunde tävla med staten.

Liberalismens nästa kris kom, då den äntligen i krigets kölvatten kunde genomföra sitt gamla krav på allmän och lika rösträtt för män och kvinnor. I England blev liberalismen snart nästan kvävd till döds mellan konservativa och Labour, i Sverige kom efter några hårda defensivstrider från liberalismens sida socialismen till den regeringsställning den ännu innehar. Steg för steg genomfördes det socialistiska programmet: kollektiv-avtalet, 8-timmarsdagen, arbetslöshetsförsäkring, förebyggandet och bekämpandet av arbetslösheten, höjda folkpensioner, sjukförsäkringens förstatligande, undervisningens totala uniformering, den allmänna tjänstepensionen — för att här blott nämna några få huvudpunkter.

Villigt eller motvilligt medverkade liberalerna till att förvandla rättsstaten Sverige till en välfärdsstat. Individens har mer och mer blivit ett objekt. Han tar emot alla dessa förmåner utan att känna sig ha motsvarande skyldigheter, annat än den att punktligt betala sin skatt, vilket allt oftare sker genom avdrag, så att han slipper besvära sig. Byråkratien som skall genomföra denna socialpolitik, sväller årligen. Man behöver bara läsa en så sakrik översikt av *Den svenska socialpolitiken* som Karl J. Höjer givit, för att fråga sig: Hur skall den enkle medborgaren bära sig åt för att inte gå vilse i denna labyrinth? Hur skall kompetensstrider mellan alla dessa nämnder, styrelser och instanser kunna undvikas? Man påminner sig vad Richert sade om hallrätter, bergsrätter etc, hur den enskildes rättssäkerhet gick under. Så här tänkte L. T. Hobhouse, när han betraktade sin tids förvaltning — och den var pytte liten och förfärligt enkel i jämförelse med vår tids: »Livet uppfattas som organiserat i ett antal departement under en hierarki av ämbets- och tjänstemän, av vilka var och en är en expert i den gren som står

under hans omedelbara överinseende. Hur departementen skall samordnas och de högsta experterna kontrolleras, är inte alltid klart. Ja, vem experten egentligen är, hur han blivit prövad och anställd, om han är kvalificerad till att bli betraktad som »expert» av alla människor genom sitt eget anspråk eller har sin position att tacka någon för som är ännu högre kvalificerad än han själv; om »mannen i luckan» alltid är en expert (något som man ibland tycks förutsätta) eller» om det är möjligt att ibland helt oerfaret folk blir högt placerat — allt detta är frågor, som man kan ställa till dem som talar om förvaltningens effektivitet. Ibland ser det ut, som om man tänkte, att konsten att styra folk är en lika mekanisk historia som att lägga avloppsrör och att den kan läras genom rutin och instruktion. Det ser nästan ut som om experten, när han tillägnat sig denna rutin, fått kvalifikationer att leda samhället som dess naturlige styresman ... En mekanisk organisation är i och för sig en bra sak, och en klass av erfarna tjänstemän är ett väsentligt element i en modern demokrati. Men maskineriets fulländning är icke liv och kan brukas för att förstöra liv. En regering kan organisera allting bra i och för sig och ändå kan själva framgången undergräva folkets kraft.» Hobhouse förmenar, att ett styrelsesätt som krossar den enskildes spontana verksamhet, »oundvikligen tenderar till att hejda utvecklingen och inaugurerar en förfalloperiod». ⁶⁵

Man bör akta sig väl för att underskatta värdet av vår nyaste sociala lagstiftning för miljoner människor, men till liberalismen må det ändå vara tillåtet att ställa en rad frågor. I vad mån kan dess tysta och resignerade eller öppet proklamerade anslutning till »servicestatens» åtgärder rättfärdigas av rent opportunistiska skäl? Vart tar rättsprincipen vägen, när man sätter gränsen för dem som skall komma i åtnjutande av ATP vid födelseåret 1895? Med statsfinansiella skäl kan vad som helst motiveras — det må vara rätt eller orätt. — Vilken rättsgrund finns det för att gå resignerat med på att hela svenska folket tvingas understödja de politiska partierna, även kommunisterna? Ja, där fanns ju bland de liberala en del protestanter — men hur blir de behandlade? — Vad finns det för respekt för individualiteten, lärarens och elevens, då staten föreskriver detaljerade kurser för un-

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

dervisningen från småskolan upp till universitetet; och ingen principiell kritik riktas från liberalt håll mot uniformeringen och indoktrineringen? — Kommer liberalismen att medverka till att representationsfrågan avgöras av en partiledarekonferens bakom lyckta dörrar? Vari skulle i så fall dess aktning för »folkviljan» bestå?

Man kan ha anledning att ställa hur många sådana frågor som helst på de mest skilda områden av politik. Liberalismens gamla idéer, som gällt människovärdet i olika ovan analyserade betydelser, synes ha mycket litet kvar av sin inspirerande och förpliktande kraft. Om det här blott rörde sig om förvittringen av s. k. ideologier, dvs. av förklädnader för sociala grupper, klassers eller nationers robusta ekonomiska intressen, så vore det inte särskilt mycket att oroa sig för. Men det gäller vida mer: de drivande motiven för utgestaltandet av mänskligt samliv och kultur.

Liberalismen kommer att dö — eller förnyas. Den som skriver detta, anser det angeläget att den förnyas. Men han kan ingalunda föreställa sig att sådana ivrare, som tror det vara bevis på frisinne att slå isönder livet i ögonblickets eller stundens reaktioner, utan krav på konsekvens eller kontinuitet eller hänsyn för medmänniskorna, har några utsikter till att förnya liberalismen. Den kan endast komma från dem för vilka sådana ord som personlig äkthet, inre sammanhang, plikt, ansvar och människokärlek har sin fulla vikt, i teori och i praktik.

Noter

- 1 Se Eli F. Heckscher, *Merkantilismen* I-II, 2 uppl. 1953. — De viktigaste fakta som den följande framställningen förutsätter, finns i mina art. Konservatism, Liberalism, Socialism i *Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok* 1:a uppl. och där angiven litteratur.
- 2 cit. efter K. Warburg, *Johan Gabriel Richert*, I, 119 f. — I detta liksom i alla följande citat är stavningen normaliserad.
- 3 cit. efter a. a. I, 126.
- 4 Berit Borell, *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet* (1948), särskilt kap. 1.
- 5 A. Thomson, »Liberal». *Festskrift till Theodor Hjelmqvist* 1924, 171–186.
- 6 Olle Gasslander, *J. A. Gripenstedt* (1949), 23 f. och passim.

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

- 7 cit. efter *Leonard Nelson zum Gedächtnis*, Frankfurt a. M. 1953, 194 f.
- 8 cit. efter Leopold von Wiese, *Der Liberalismus in Vergangenheit und Zukunft*, Berlin 1917, 24 ff.
- 9 cit. efter Warburg, a. a. I, 239.
- 10 Gasslander, a. a. 16; jfr 11 f.
- 11 Protocoller vid Allmänna Reform-Mötet i Örebro 1849, 42. — Om denna rörelse se K. Reinhold, *Reformsällskaperna och de allmänna reformmötena i Örebro år 1849, 1850, 1853*; Göteborg 1917.
- 12 a. a. 26.
- 13 Joël, a. a. II, 217–233.
- 14 A. Wiberg, *Från Thorsten Rudensböldes studieår*, Lund 1964, 57.
- 15 cit. efter A. Kjellén, *Den levande Geijer*, 23 f.
- 16 a. a. 50–51.
- 17 C. A. Hessler, *Geijer som politiker*, II, 78. — Geijer erinrar sig och reflekterar över detta, när han nedskriver sina *Minnen* våren 1834.
- 18 cit. efter Kjellén, a. a. 53 f.
- 19 a. a. 58. »Filantropi» har naturligtvis inte heller den ytliga betydelsen »välgörenhet».
- 20 a. a. 58–59.
- 21 a. a. 103.
- 22 a. a. 99. — Personlighetsprincipen = »en man, en röst» (Askengren ovan) berör endast ett ytskikt av Geijers individualitets- och personlighetsbegrepp men strider ingalunda mot dem. Geijer ansåg ju redan på 1820-talet, att om ståndsrepresentationen togs bort, det enda rimliga vore lika rösträtt för alla.
- 23 a. a. 101 och 103.
- 24 a. a. 84 f.
- 25 a. a. 158 f.
- 26 a. a. 58.
- 27 Se A. Thomson, Hur vår ännu gällande riksdagsordning kom till (*Önnestads elevförbunds årsbok* 5, 1918, 137–184). — Lars Johan Hierta fann Bergmans tal så utomordentligt, att han avtryckte det *in extenso* i Aftonbladet.
- 28 Alla följande citat av Bergman är ur *Protocoller* etc 1849, 30–41.
- 29 [S. A. Hedlund,] *Förslag till Regeringsform och Wal-lag, antaget vid Andra Allmänna Reform-Mötet uti Örebro, i Juni 1850; jemte Inledning ...*, Örebro 1850, Inledn. p. V. — Utmärkta exempel på liknande hopflätning av olika motiv i Manchesterliberalernas agitation mot spannmålstullarna, se G. Aspelin, *Sambällsåskådningar och partier*, 200–211.
- 30 *A History of Economic Thought. Social Ideals and Economic Theories from Quesnay to Keynes*, New York 1960, 119 f. — Beträffande Bentham ansluter jag mig till Taylors klara och skarpsinniga framställning och till L. T. Hobhouse, *Liberalismen*, sv. öv.

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

Stockholm 1913.

31 Taylor, a. a. 120.

32 Se *Minnen av och om Emil Key*, utg. av Ellen Key, I, 136 f.

33 G. Myrdal, *Vetenskap och politik i nationalekonomien*, 178.

34 Gasslander, a. a. 59.

35 a. a. 58.

36 a. a. 44 not 80.

37 a. a. 124–126.

38 a. a. 218–225.

39 a. a. 28 ff., 111 ff., 124 ff.

40 a. a. 36.

41 cit. efter Kjellén, a. a. 147.

42 Jfr den redaktionella anm. i *Edinburgh Review* cit. av Hessler, a. a. II, 78. — En av de sannolika källorna till Geijers kunskap om Adam Smith torde vara Georg Adlersparres *Läsning i blandade ämnen*. Se Thomson, *Festskr. t. Hjelmqvist*, 188.

43 Hessler, a. a. II, 13 ff.

44 Jfr a. a. II, 7 f.

45 a. a. II, 12; jfr 149–152.

46 a. a. II, 165.

47 a. a. II, 176.

48 *Inbydelseskraft ... til Universitetet i Kjøbenhavn ...* 1896. — Något tidigare har en liknande vidräkning med den tyska historiska skolans förenklningar och misstolkningar av de liberala ekonomerna företagits av Richard Schüller, *Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner. Zur Geschichte der Nationalökonomie und Sozialpolitik seit A. Smith*, Berlin 1905. Skriften är tillägnad Carl Menger.

49 Hessler har II, 153, observerat Smiths intresse för barnens skolgång men satt in det i ett sammanhang dit det inte hör: problemet att höja den moraliskt förkomna ungdomen 1837!

50 cit. efter Westergaard, a. a. 51–52. Jfr s. 30 och 39 för Quesnay och Turgot.

51 Alla följande citat är hämtade ur Taylor, a. a. kap. 3 och 4, s. 49–117.

52 Att översätta »sentiment» så att det korrekt återger Smiths språkbruk, är mycket svårt. Man kan föreslå »känslöförfattning», »känslögestalt», »känslomönster» (i motsats till enstaka känslor, känsloreaktioner, känslotillstånd). I texten behåller jag därför ordet »sentiment» som språklig symbol för de psykiska processer, som Smith söker bestämma genom sin analys.

53 Jfr Schüller, a. a. 65 f.

54 *Protocoller etc ...* 1849, 41.

55 Om en liberal ledares ställning till det tyska enhetsverket kan man få besked t. ex. i H. Oncken, *Rudolf von Bennigsen*, I-II, Stuttgart-Leipzig 1910; jfr om Mazzini t. ex. i G. de Ruggiero, *The History of European Liberalism*, London 1927.

DEN INRE SPÄNNINGEN I LIBERALISMEN

- 56 Jfr t. ex. L. T. Hobhouse, *Democracy and Reaction*, 2 ed., London 1909, kap. om Cobden.
- 57 Se t. ex. Henrik Hedlund, *S. A. Hedlund I-II*, Göteborg 1929, I, 151–155, och Ellen Key, a. a, flerstädes.
- 58 Jfr Oscar Hertwig, *Mot den etiska, sociala och politiska darwinismen*. Sv. öv. av R. Larsson, Lund 1918.
- 59 Hobhouse, a. a. 86–97 rekommenderas.
- 60 E. Rodhe 1935. — Jfr Th. Freeman, Pehr Säve och Johan Niclas Cramer. *Studier i den religiösa rationalismen i Visby stift*, Göteborg 1965.
- 61 1 uppl. 1892, 177.
- 62 Ånyo utg. 1947 med en inledning av hans sonson Julian Huxley.
- 63 Några fakta i Keilhaus populära framställning i H. O. Christofersen og W. Keilhau, *Liberalismens historie*, Oslo 1939, 91 f., 101 f.
- 64 L. de Geer, a. a. II, 295.
- 65 Hobhouse, a. a. 121–125.

Hans Larsson Samfundet

konstituerades den 18 februari 1953 på universitetet i Lund. Dess syfte är att, främst genom publikationer, främja det vetenskapliga studiet av väsentliga livs- och kulturfrågor. Sedan stiftandet har professor Gunnar Aspelin varit ordförande och docent Elof Åkesson vice ordförande. Docent Hans Regnéll är sekreterare och fil. mag. Helge Bratt skattmästare. Redaktör är docent Tord Simonsson. Samfundet har f. n. c:a 150 ledamöter. Årsavgiften är 15 kr. Samfundet har årsmöte den 18 februari, Hans Larssons födelsedag. Vid senaste årsmötet, 1965, höll docent Ingvar Holm föredrag om »Ola Hansson och Hans Larsson».